
Irodalom történet

1984 4

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1984. LXVI. évf. 4. szám

Új folyam XVI. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Telefon: 377–819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KOSÁRY DOMOKOS: Bél Mátyás helye a művelődés történetében	795
TARNAI ANDOR: Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány	817
KIRÁLY ERZSÉBET: A szerelem illő ábrázolása Zrínyi eposzában	832
NÉMETH S. KATALIN: Magyar orátor a 18. században: Verestói György	855

FORUM

LENDVAI ILDIKÓ: Irodalom és/vagy filozófia. A két világháború közti magyar filozófiai gondolkodás lehetőségeiről	889
PÁLMAI KÁLMÁN: Megkésett sorok Mátrai László „műhelyeiről”	904
MEZEI JÓZSEF: A „kerekasztal” Nagymestere, Kiss József	912

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

BÉL MÁTYÁS HELYE
A MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN¹

Ha áttekintjük Magyarország művelődését a 18. század első felében, Bél Mátyás (1684–1749) nevével, kiemelkedő, többhelyt úttörő szerepével egész sor különféle területen találkozunk. Nem meglepő tehát, hogy az egykorú hazai tudományosság e legjelentősebb egyénisége születésének 300. évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémiának három különböző osztálya rendezte együtt ezt a mai megemlékezést. S a sokoldalúságot jelzik az itt elhangzó előadások is, amelyek sorra veszik, hogy Bél életműve mit jelentett, mit képviselt a földrajz, a helytörténet, az agrártörténet, a néprajz, az egyháztörténet, az irodalomtörténet, a nyelvtudomány, meg a tudományszervezés, az akadémia-alapítási kísérletek szempontjából. Pedig teljesnek a lista még így sem mondható. Hiszen külön, nagyon is kiemelt helyen kellene szólnunk például Bél jelentőségéről a hazai nevelés történetében, az oktatásügy, a pedagógia terén végzett kezdeményező munkájáról, előbb a beszercebányai, majd főleg, 1714–1719 között, a pozsonyi evangélikus liceum élén, amelyet ő emelt ki lehanyatlott, zilált állapotából úgy, hogy országos mintaképpé válhatott. A debreceni református kollégium korszerűsítésén fáradozó, ifjú Maróthi György két évtized múlva is arról írt Bazelbe, hogy példának Bél iskoláját tekinti. De beszélhetnénk Bél Mátyásnak a hazai

¹ Előadás az MTA által Bél születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen, 1984. ápr. 6.

sajtótörténetben vitt szerepéről, arról is, hogy a Rákóczi-kori Mercurius után ő indította meg 1721 tavaszán, liceumi tanárok közreműködésével, az első valóban rendszeres, hazai időszaki orgánumot, a Nova Posoniensia című hetilapot, amely latin nyelvvel meg kortörténeti és egyéb ismeretanyagával tulajdonképpen szintén az iskolai oktatás ügyét szolgálta egészen addig, amíg 1722-ben a jezsuiták fel nem számolták. Ami egyébként azt is mutatja, hogy Bél az iskola ügyeitől akkor sem szakadt el, amikor a rektorságot a pozsonyi német evangélikus lelkész akkor magasabbnak számító posztjával felcserélve életének abba a stádiumába lépett, amelyben tudományos, államismereti munkássága kibontakozhatott. S végül, de nem utolsósorban szólunk kellene azokról az eredményekről is, amelyek a tulajdonképpeni – már nemcsak egyházi – történettudomány terén Bél kezdeményezése nyomán, államismereti munkásságának mintegy kiágazásaként születtek. Hiszen Bél tette közzé az első jelentősebb magyar történeti forráskiadványt (*Adparatus ad historiam Hungariae*, 1735–1741), és osztrák tanítványa, Johann Georg Schwandtner az ő támogatásával, előszavával és részben az ő kommentárjával adta ki máig használatos, nagyszabású, háromkötetes gyűjteményét (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 1746–1748), benne a magyar történelem legfontosabb elbeszélő forrásait, köztük, itt először, Anonymus-szövegét.

Az utak tehát messze szétágazók. Most azonban, kiindulással, próbáljuk meg inkább, amennyire lehet, azokat a koordinátákat megadni, amelyek az életmű egységét segítik megértenünk, és helyét az egykorú hazai művelődés történetében. Három főbb kérdést szeretnék itt érinteni. Az egyik éppen az, hogy e sokféleség mögött van-e valami olyan összefüggés, amely egy nagy tehetség egyéni érdeklődésein túlmenően egy adott művelődési, tudománytörténeti fejlődési stádiumnak megfelel. A másik az, hogy Bél tevékenysége miként talált társadalmi bázisra az egykorú Hungarus polgári értelmiségben. A harmadik pedig az, hogy ez az értelmiség, Bél Mátyással

együtt, milyen helyet foglalt el az egykorú főbb európai művelődési, eszmei irányzatok kapcsolatrendszerében. A sort, talán meglepően, az utóbbi kérdéssel kezdeném.

I.

Az az eszmei fejlődés, amely a kinyilatkoztatás biblikus világképétől és a klasszikus példaktól a racionális kritikán át a felvilágosodás felé haladt, ha persze nem is lineárisan, egyenletesen, sokféle árnyalaton és fokozaton át ment végbe. Az egyik lépés előkészítette a másikat. Az újabb szakasz az előzőre épült. E folyamatosság azonban, ha lehet, még szükségesebbé teszi a fokozatok lehetőleg pontos elhatárolását. Áll ez nem utolsósorban a felvilágosodás kezdetére is, amelyet pusztán eszmei síkon – így könnyebb – nemegyszer túl-messzire próbáltak visszavezetni. A racionális kritikai módszer kidolgozása valóban már a 17. század első felében, Descartes idején megindult, de egyelőre csak a tudományosság szűk körére korlátozottan. Felvilágosodásról tulajdonképpen Európa fejlettebb zónájában is csak a 17–18. század fordulójától fogva beszélhetünk, amikor megszületik, szinte alapfeltételként, Newton új fizikai világképe, és amikor a kritikai megközelítést immár szélesebb körben, a hitvilág, a politika, a társadalom területére s a lassan önmagát is felfedező ember lélektanára is alkalmazni kezdik. Ekkor Descartes már lényeges pontokon túlhaladottnak tekinthető. Ez az európai „crise de conscience”, a holland és angol deisták, Locke, a szenzualizmus, a társadalmi szerződés-gondolat időszaka. Kelet-Közép-Európában viszont még a késő feudalizmusnak, Magyarországon pedig ezen túlmenően a rommá lett haza felszabadításának, nehezen induló újjáépülésének, és – 1711-ig – az alárendeltség elleni küzdelemnek időszaka. Európa e részén a felvilágosodás a 18. század második felében vált honossá. E két zóna közt, az Európa történeti törésvonalán elhelyezkedő német terület, széttagoltan, többféle szintet és tendenciát képviselt és eltérő

ütemben kapcsolódott a mozgalomhoz. Itt az út Leibniztől kezdve olyan, a felvilágosodásba utóbb beépült elemeken át, mint Pufendorf természetjoga, a 18. század első felében vezetett — egyelőre — Wolff népszerű, racionális világmépéhez. Ez utóbbit megelőzően azonban itt még egy vallási irányzaton, a német evangélikus pietizmuson belül halmozódtak fel olyan új elemek, amelyek közvetíthetők lehettek Magyarországra is.

Ilyen, az előkészítést, a hagyományos ortodoxiák visszaszorítását végző, korszerűbb vallási, kegyességi irányzatok persze többféle változatban jelentkeztek. Katolikus részről ilyenféle volt a janzenizmus, amely azonban Magyarországra vajmi kevésbé hatott; és egy kissé ilyenféle szerepet vitt utóbb az eklektikus „újabb filozófia”, amely már az új fizikai, természettudományi eredményeket is magába vette, de amelyet csak időszakunk vége felé, a negyvenes években a piarista oktató rend tagjai hoztak magukkal Itáliából és terjesztettek el Magyarországon és Lengyelországban. Református oldalon a Hollandia, Anglia felől érkező puritánus, cartesianus, coccejanus irányzatok próbálták újszerűt képviselni. Ezeket azonban a hazai — főleg erdélyi — egyházi ortodoxia már a 17. század óta részint elnyomta, részint magához adaptálta, neutralizálta, bár továbbélésük, így vagy úgy, időszakunkban is megfigyelhető. Az evangélikusok korszerű kegyességi irányzata viszont, a pietizmus, elevenebben, közvetlenül hatott és átmenetileg elég jelentős szerephez jutott Magyarországon, persze harcban a luteránus ortodoxiával. Elsősorban az ország viszonylag épebben maradt északnyugati peremvidékén. Főleg itt és ennek kelet-délkelet felé folytatódó karéjában találunk ugyanis ekkoriban jelentősebb értelmiséget, amely természetesen megoszlott felekezetek szerint, — a Tiszántúl és Erdély központjaiban tehát erősen református jelleget öltött.

Sajátosnak tűnhetik, hogy éppen a számbelileg kisebb protestáns felekezet: az evangélikus tudott az újra élénken reagálni, még hozzá különösen exponált helyen, hiszen fő központja: Pozsony nemcsak Bécshez feküdt közel, hanem Nagy-

szombathoz, a jezsuita egyetemhez és még jó időre az esztergomi érsekség átmeneti székhelyéhez is. A jelenség magyarázatát alighanem a közelség adja, de nemcsak és nem is elsősorban geográfiai értelemben. A közelség a Magyarország északnyugati, viszonylag urbanizáltabb, fejlettebb zónájában, régi városaiban élő, polgári Hungarus-értelmiség és a nyugathoz képest viszonylag fejletlenebb német polgárság között, mely utóbbinak az az új, egyszerre bensőséges és praktikus, az oktatás és tudományosság korszerűsítését is szolgáló, pietista irányzata, a fejedelmi hatalmak árnyékában, használható, megközelíthető, reális megoldásokkal, példákkal szolgált a keleti partnernek is. A német minta tehát itt éppen viszonylagos európai fejletlensége miatt gyakorolhatott hatást. A közelséghez tartozott, hogy ez a többnyelvű (német, magyar, szlovák) és többféle származású magyarországi polgári értelmiség, amelynek tagjai ekkor még Hungarusnak, a közös haza fiainak neveztek és tekintették magukat, általában mind beszéltek németül, és jobbjaik, a régi hazai protestáns hagyománynak megfelelően, saját hazai egyetem híján, külföldön, nagyrészt német egyetemeken fejezték be tanulmányaikat.²

A pietizmus fő központja az 1694-ben alapított hallei egyetem volt, míg Wittenberg inkább a konzervatív hagyományokat, Jena a középutat képviselte. Itt pedig fő alakja August Hermann Francke (1663–1727), aki az egyetem tanáráként személyesen is kapcsolatba került a Magyarországról érkező hallgatókkal és közülük nem egyet közelebbi körébe vont. A Halléba eljutott ifjak – 1700–1714 közt itt 112 ilyen Hungarusról tudunk – a forrásnál, közvetlen tapasztalásból ismerhették meg a német mozgalom elvi céljait és azok gyakorlati megvalósítását. Megcsodálhatták Francke hatalmas iskola-

² Az idevágó korábbi irodalomból (amelyet *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. c. munkánkban idézünk) ma is hasznos: Szent-Iványi Béla: *A pietizmus Magyarországon*. Századok, 1935.

komplexumát is, amelynek 1727-ben, különböző ágait mind összevéve, 1725 növendéke és 175 oktatója volt.

Bél Mátyás, aki Halléba 1704-ben érkezett, hamar magára vonta Francke figyelmét: házánál lakott, fiainak nevelőjeként, s tanított is intézetében. Más tanárai közül meg kell említenünk Christophorus Cellarius nevét, akinek új, klasszikus latin-ságú tankönyveit, így átdolgozott grammatikáját utóbb a pozsonyi líceumban látjuk viszont (1717, 1735). Nála is jelentősebb személyiség volt azonban Christian Thomasius (1655–1728), a hallei egyetem egyik kezdeményezője, a neves természetjogász, az ortodoxia üldözőttje, akinek fő műve (*Fundamenta juris naturae et gentium*. 1703) nem sokkal korábban látott napvilágot, és aki úttörőként, elsőként kezdett latin helyett saját nemzeti nyelvén: németül is előadásokat tartani.

A hazatérő Hungarus-diákok az újat, tanulságaikat azután saját egyházi-iskolai intézményrendszerükben kezdték alkalmazni, visszaszorítva az ortodoxiát. E magyarországi értelmiségnek jó néhány olyan magasan kvalifikált képviselője volt, akinek felkészültsége, munkássága egyáltalán nem maradt el az egykorú nemzetközi színvonaltól. Egymás után lettek különböző külföldi – főleg német – tudós társaságok, akadémiák tagjai, s ezek főbb szakmai orgánumaiban sorra megjelentek különböző – főleg természettudományi, orvosi – közleményeik. Ily módon a nemzetközi tudományosságba be tudtak kapcsolódni, annak ellenére, hogy saját tudományos sajtóval és szervezettel még nem rendelkeztek –, bár egy hazai tudós társaság alapításának gondolatát Béll Mátyás már 1718-ban felvetette, 1735-ben pedig egy konkrét terv megtárgyalásáig is eljutott. A külföldre kerültek nehézség nélkül megállták helyüket magasabb, egyetemi poszton, mint a pozsonyi polgárfiú Segner András (1704–1777), aki hallei, majd göttingai professzorként vált európai híré fizikussá, vagy akár Béll Károly András (1717–1782), aki – bár apja tehetségével nem-

igen rendelkezett — a lipcsei egyetem tanára és a szász udvar tanácsosa lett.

Az értelmiségi funkció színvonala tehát egyénileg magas lehetett a hazai társadalmi, szervezeti feltételek hiányosságai ellenére is. Hogy mennyire, azt nem utolsósorban éppen Bél Mátyás munkássága és annak igen elismerő külföldi visszhangja is mutatta. A kelet-közép-európai zóna archaizmusa ugyanis nem egyszerűen a lemaradást jelenti, hanem a (szerényebb mértékű) újnak, nagyon is korszerűnek és a (túlsúlyban levő) régiek, elmaradottnak egyidejű jelentkezését, egyidőben, egymással párbeszédben. Ez a társadalmi, szervezeti bázis bizonytalanabb voltából, az eredményeknek túlzott mértékben az egyéni teljesítményektől függő voltából adódó feszültség a hazai — és a kelet-közép-európai — értelmiség történeti fejlődésének egyik tartós velejárója lett.

II.

Bél Mátyás ennek a Hungarus polgári értelmiségnek volt egyénileg kiemelkedő, de mégis jellemző képviselője. Életművének feltételeit, helyét csak e társadalmi közeg figyelembevételével és nem elszigetelten nézve tudjuk csak jól megérteni.

Kutatóink már több oldalról jellemezték ennek az értelmiségnek bizonyos főbb vonásait.³ Rámutattak, hogy tagjai az északnyugati peremzóna német, magyar, szlovák, nemegyszer egyes etnikai származású családjaiból kerültek ki, hogy mindhárom nyelvet elsajátították, bár igényesebb szakmai produktumaikat inkább latinul fogalmazták, hogy Magyarországhoz kötődtek, mint közös hazához, és hogy polgári foglalkozást, életvitelt folytattak akkor is, ha olykor, nem sűrűn és általában

³L. főleg Tarnai Andor fejtegetéseit a *Magyar Irodalom Története*. II. kötetében (Bp. 1964, 447–471) és uő. bevezető tanulmányát az általa közzétett (már előadásunk elhangzása után megjelent) magyar Bél-válogatáshoz: *Bél Mátyás, Hungariából Magyarország felé*, Bp. 1984. 5–33.

inkább csak formálisan, rendelkeztek is nemesi címmel. Az egyházi-iskolai szervezet keretében nevelkedtek, majd zömmel elhelyezkedést, megélhetést is ott találtak mint lelkészek, tanárok, bár akadt köztük megyei vagy városi, tehát már világi pályán működő orvos meg gyógyszerész is. Forrás-adottságaink azonban tulajdonképpen lehetővé tennének ennél jóval többet is. Módunk van arra, hogy közelebbről, rendszeresebben felmérjük ezt az értelmiséget, legalábbis annak fontosabb, magasabb szintű tagjait, hogy róluk szinte katasztert készítsünk, ami pontosabbá, árnyaltabbá tenné ismereteinket és sok tanulsággal szolgálhatna. S ha erre itt, most, az adott keretek között, természetesen nem is vállalkozhatunk, hadd adjunk legalább valami rövid áttekintést, válogatott névsort, a jelentősebb városi központokat sorra véve, főként azokról, akik Bél Mátyással munkatársi vagy más kapcsolatban állottak.

A pietizmus első, főbb hazai központja Győr volt, legalábbis addig, amíg 1749-ben hatalmi szóval fel nem számolták evangélikus latin iskoláját. E város, bár a Duna déli partján fekszik, ekkoriban sok vonatkozásban még az északnyugati peremzónához kapcsolódott. A mozgalom úttörője, Torkos András (1669–1737) helyi evangélikus lelkész Francke támogatásával tette közzé 1709-ben magyar imakönyvét, amely azután újabb kiadásokat is megért. Pecz Katalinnal kötött házasságából született fia, Torkos Justus János (1699–1770), előbb, 1711-ben, Besztercebányán lett Bél tanítványa, majd 1714-ben őt követte Pozsonyba is; utóbb Halléban szerzett orvosi diplomát, miután előbb Besztercebányán, Moller Károly Ottó oldalán sajátította el e szakma alapjait; 1740-től Pozsony városnak lett orvosa, közben külföldi tudós társaságoknak, tagja is; latin, német, magyar és szlovák nyelven tett közzé szakmai dolgozatokat s egyebek közt gyógyszerek kémiai elemzésével foglalkozott. De térjünk vissza még egy pillanatra Győrbe, ahol a magyar nyelvű pedagógiai irodalom úttörőivel is találkozunk. Ezek a szerzők a német pietisták főbb pedagógiai vonatkozású műveit dolgozták át, előszavaikban külön

hangsúlyozva az új irányzat és az oktató-nevelő munka, meg az anyanyelv és a reális tárgyak fontosságát a latin formalizmus egyeduralmával szemben. A sort Szeniczai Bárány György (1682–1757) győri tanár, majd rektor, egy sopron megyei szegény nemes család fia kezdte meg, aki Pozsonyban, Eperjesen, 1706-tól Halléban tanult és munkáját is ott tette közzé (Francke oktatása a gyermeknevelésről, 1711). Vásonyi Márton (1688–1737) ugyancsak Halléban adta ki Francke két másik munkájának magyar átdolgozását. A rozsnyói születésű, Besztercebányán tanult Sartorius Szabó János (1695–1756) győri tanár Báránnyal együtt egy Rogallen-fordítást hozott ki az új tanítók „serkentésére” (1736), majd egy J. Rambach-átdolgozást (*Gyermekeknek kézikönyvecskéje*, 1740).

A második pietista központ, amely azonban fontosságban túlnőtt az elsőn: Pozsony lett, Bél működésének színhelye. Itt főleg a nevezetessé vált liceum tanárait kell megemlítenünk. Bél közvetlen utóda 1719-től a rectori poszton, Marth János Mátyás (1691–1734), egy helybeli kereskedő-polgár fia, aki ugyancsak Francke tanítványa volt, egyebek közt a liceumi könyvtár fejlesztésével örökítette meg nevét. Az 1721-ben őt követő Beer Frigyes Vilmos (1691–1764), egy pozsonyi kötélverő mester fia, Bélnék közeli munkatársa, mellette már előzőleg conrector, majd később a lelkészi poszton is utóda lett. A náluk valamivel fiatalabb Tomka-Szászky János (1700–1762), aki nemesi címet viselő, Turóc megyei család fiaként lett Bél tanítványa, majd jénai tanulmányút után a pozsonyi liceum tanára, később rectora, miután 1734-től kezdve úttörőként vezette be Magyarország történetének mint tantárgynak oktatását. Földrajzi, történeti munkákat tett közzé, amelyek egyikéhez (*Introductio in orbis hodierni geographiam*. 1711) Bél írt előszót a földrajztudomány történetéről. Bélről, halálakor (1749), ő tartott gyászbeszédet. Talán említsük még meg itt, hogy míg Bél, mint tudjuk, Pozsonyban a német gyülekezet lelkésze volt, a magyar és szlovák gyülekezet élén a Lőcsén, Eperjesen, Jénában tanult Miletz Illés (1693–1757)

magyar és szlovák nyelven tett közzé pietista szellemű kegyeségi iratokat.

Sopronban szintén a liceum tanárai, rectorai, köztük a jénai tudós társaság tagjai, meg a városi orvosok vittek jelentős szerepet. Deccard Kristóf János (1686–1764), aki 1712-től állt az iskola élén, egyebek közt a környék botanikájával foglalkozott és Bél munkatársa volt. Utóbb (1740) azért kellett tisztségétől megválnia, mert a külföld számára kritikusan leírta a hazai evangélikus oktatók helyzetét. Hajnóczy Dániel (1696–1747), aki 1742-től volt soproni rector, egyebek közt új tanterv kidolgozásával tette emlékezetessé nevét. Utóda, a jóval fiatalabb Ribini János (1722–1788), aki Nyitra megyei születésű, szegény szolgadiákból lett Bél Mátyás fiainak nevelője, egy latin nyelvű iratában a magyar nyelv művelésére biztatta a tanuló ifjakat (*Oratio de cultura linguae Hungaricae*), és egyháztörténeti munkásságot is kifejtett. Az orvosok közül Liebezeit György Zsigmond (1689–1739), egy nemesi címmel bíró, soproni család fia, 1720-tól városi orvos, tagja a császári Carolina-akadémiának, Bél munkatársai közé tartozott. Hajnóczy Dániel mondott róla gyászbeszédet. Ugyancsak Bél munkatársa volt a szintén nemesi származású Komáromi János Péter (1692–1761) soproni, utóbb győri, majd szombathelyi orvos, aki a soproni borokat, gyógyvizeket tanulmányozta. Az orvos-botanikus Loen Károly Frigyes (1699–1741), aki az ország flórájának feldolgozására készült, Bél Mátyással ugyancsak kapcsolatban állt. A szintén soproni Neuhold János Jakab (1700–1738) pedig, aki Jénában, Lipcsében végezte orvosi tanulmányait és 1730-tól Komárom megyének lett orvosa, külföldön tett közzé szakmai dolgozatokat, idehaza latin munkákat, de egy magyar nyelvű gyermekgyógyászati könyvet is (*Fundamentumos oktatás*. 1736).

A bányavárosok közül Besztercebányán, ahol egyidőben Bél is oktatott, munkatársai közül mindenképp a neves orvos – egykor a Rákóczi-szabadságharc táborigorvosa – Moller Károly Ottó (1670–1747) nevét kell említenünk, aki orvosi könyve-

ket tett közzé és egyebek közt – mint Béltől tudjuk – a Szepes megyei vizek elemzésével foglalkozott. Hermann András (1693–1764), egy helyi gyógyszerész Halléban végzett fia, Nógrád, majd 1723-tól Moson megye orvosa, aki szintén Pozsonyba költözött, Bél Mátyás közeli rokona és munkatársa volt, aki a hazai sókról, Pozsony megye természeti jelenségeiről meg a trencsényi gyógyfürdőkről gyűjtött és elemzett adatokat. Körmöcbányán 1724-től kezdve volt evangélikus lelkész az a Turóc megyei nemes származású Czemanka András, aki egyrészt mint történeti anyaggyűjtő támogatta Bél Mátyást – állítólag a *Váradí Regestrumot* is ő bocsátotta az *Adparatus* rendelkezésére –, másrészt pedig mint Turóc megye ismertetője a *Notitia* hasábjain. Északabbra, Iglón, a Jénában, Leidenben végzett Maleter (Mileter) János (1691–1755) Szepes megyének 1723-tól polihisztor érdeklődésű főorvosa, latin és német szakmunkák szerzője volt Bél munkatársa. Eperjesen Raymann János Ádám (1690–1770) orvos nevét kell említenünk, aki egykor Leidenben a nagy hírű Boerhaave tanítványa volt, és aki 1719-től számos kisebb-nagyobb orvosi, természettudományi, vagy éppen gazdasági vonatkozású közleményt tett közzé a német szakmai sajtóban és, mint neves tudós, a Carolina-akadémia tagja lett. Tovább haladva: Késmárk nevezetes evangélikus kollégiumában a régi hagyományokat folytató, helyi természettudományi és földrajzi-történeti vizsgálódást folytatta, mint tanár és rector, Bohus György (1687–1722), egy beszercebányai nemes-polgár család Wittenbergben tanult fia, akinek főleg Szepes megyéről gyűjtött adatait tudta Bél hasznosítani. Utóda, ifj. Buchholtz János György (1688–1737), művelt, helyi evangélikus lelkész-család fia, aki a rectori posztot 1723-ban vette át, polihisztor természettudósként a boroszlói évkönyvekben közölt megfigyeléseket és a deménfalvi barlang leírásával járult hozzá Bél Prodromusának anyagához. A szintén késmárki születésű Kray Pál, az 1709-ben a császáriak által kivégzett városi tanácsos fia, aki tisztként részt vett a Temesvidéket felszabadító török háborúban, Szepes megye föld-

abroszával gazdagította, már halála (1720) után, ugyanezt a munkát. De Késmárkon működött, wittenbergi tanulmányok után, az a Fischer Dániel (1695–1746) nagy hírű orvos és orvosjelöltek oktatója is, akinek széles körű természettudományi érdeklődéséről egy sor gyógyszer-találmány és külföldön közzétett írás tanúskodik: fizikai (hőtani) témákról és egyebek közt a tokaji szőlők talajának kémiai vizsgálatáról (1732), meg a gyógyfürdők szerepéről (1742). Fischer már 1732-ben javasolta egy hazai természettudományi folyóirat (*Acta Eruditorum Pannonica*) és valami tudós szervezet létrehozását. Végül pedig, hozzá hasonlóan, szintén késmárki evangélikus lelkész fia volt Perliczy János Dániel (1705–1778), aki előbb Moller oldalán, majd német, holland, francia egyetemeken végezte orvosi tanulmányait, utóbb Nógrád megyének lett főorvosa, latin meteorológiai és hőtani értekezéseket írt, de magyar nyelvű orvosi felvilágosító könyvet is a „szegények számára való házi orvosságokról” (*Medicina pauperum*. 1740). Bél Mátyással egyebek közt tudományszervezési ügyekben levelezett és 1742-ben ő dolgozta ki az első tervet egy hazai orvosi főiskola felállítására.

A Hungarus-értelmiség nyelvi-etnikai szinképe nem volt azonos mindenütt. Győrtől például a magyar, másutt a német, helyenként a szlovák elem volt erősebb. Kisebb helyeken, a szerényebb szintű egyházi értelmiség körében, a helyi viszonyoknak megfelelően, még több eltérés mutatkozott. Bizonyos szint felett azonban ez a Hungarus-értelmiség egészében véve a soknemzetiségű ország egykorú társadalmának, a modern nemzetek kialakulása, szétválása előtti korban, sajátos jellemzőkkel bíró történeti jelensége volt. Mindegyik érdekelt nemzet közös előzményeihez, múltjához hozzá tartozott. De kizárólagos igénytel egyik számára sem lehet utólag kisajátítani, kiválasztva az éppen tetsző, és mellőzve a nem tetsző elemeket. Az ilyen nacionalista megközelítés a történeti realitásokkal minden változatban ellenkezik. Így volt ez a világháborúk időszakának tendenciózus német kelet-kutatása esetében is, pedig –

amint már nyugodtan elmondható – a jelenség összetevői közül alighanem éppen a német elem volt a legfontosabb. Bél is hangsúlyozta a *Notitia* lapjain a hazai német városlakók gazdasági és kulturális szerepének jelentőségét. A mai magyar történettudomány sem magyar, sem esetleg más részről nem tartja elfogadhatónak az ilyen szempontok esetleges felelevenítését. Igaz, hogy a Hungarusok a régi Magyarországot tekintették hazájuknak, de ez másféle kötődés volt, mint a nyelvi nacionalizmusoké. A Hungarus-értelmiségbe való beletartozás, a neveltetés, a közös kultúra és tudat, az adott társadalmi közegben végzett funkció alighanem nagyobb mértékben meghatározta az egyéneket és életművüket, mint pusztán leszármazásuk egyik vagy másik – olykor egyszerre több – etnikumból. Nézetünk szerint ez áll Bél Mátyásra is, aki mint ismeretes, 1684. március 24-én született Zólyom megyében, Ocsova (utóbb Nagyócsa) községben, amelynek 1910-ben 3378 szlovák lakosa volt. Tehát szlovák környezetben. Apja hasonnevű mészárosmester, anyja, Cseszneki Erzsébet, több kutató szerint magyar származású volt.⁴ Ezzel el is értünk az egyik – elég irreleváns – vitához, szlovák és magyar szerzők között, mintha az egyéniséget és életművét valóban ez határozta volna meg. Nézzük már most, hogy maga Bél mit írt utóbb a szlovák és a magyar etnikumról a *Notitia* Pest megyét tárgyaló részében:

„a szlávok a magyarokat mindenestre jobban szeretik, mint a németeket, nyelvüket sokan mint anyanyelvüket használják. S mivel több helyen a magyarokkal elvegyülten élnek, vegyes házasságot is kötnek s gyermekeiket mindkét nyelvhez hozzászoktatják. Emiatt néha a magyarok, néha a szlávok elfelejtik saját nyelvüket s azon társalognak, amely erőteljesebben érvényesül.”

Előzőleg pedig a németek számára írt magyar nyelvkönyvében (*Der ungarische Sprachmeister*, 1729), amely azután számos újabb kiadást megért, Bél az előszóban leszögezte: szerző-

⁴Így Haan Lajos: *Bél Mátyás*. Bp. 1879. Értekezések a történeti tudományok köréből VIII. 8.

ként szándéka az volt, hogy „anyanyelvét terjessze” (seine Muttersprache auszubreiten). Anyanyelvét? Az anyja nyelvét? Hétéves korától Losoncon, Kálnón, Alsósztrégován – a Madách család által fenntartott iskolában –, 1695-től Besztercebányán tanult. Itt viszont Pilarik István conrector (1647–1710), volt selmeci lelkész, bányai szuperintendens támogatta, aki fő művét a német pietizmus egyik úttörőjének Jakob Spener drezdai lelkésznek ajánlva, németül tette közzé, részint pedig ifj. Burius János, aki 1702-től Besztercebánya német evangélikus lelkésze volt. Bél azután a pozsonyi líceumban folytatta tanulmányait, ahol tökéletesítette magát a német nyelvben is, majd pedig Veszprémben, illetve, nevelőként Pápán töltött hosszabb időt, ahol meg magyar nyelvtudását fejlesztette tovább. Hallei tanulmányútja után, amelyről fent már beszéltünk, Besztercebányára tért újra vissza, ahol 1707-ben conrector lett, 1710-ben pedig rector, és (saját szavai szerint) a helyi „német és tót natióból álló” evangélikus gyülekezet lelkipásztora. Még a besztercebányai évek alatt látott napvilágot tervezete a magyar nyelv és irodalom történetéről (*Invitatio*, 1713) – e témára még utóbb is visszatért. S ugyanekkor Freilingshausen hittanának általa készített és Torkos András győri evangélikus lelkésznek ajánlott magyar fordítása is. Ennek előszavában Bél hangsúlyozta, hogy a magyar átdolgozásra azért volt szükség, mivel ilyen városokban „mind e mai napiglan nemzetünk felette igen szűkölködik”.

Pozsonyi évtizedei alatt Bél Mátyás egyebek közt az iskolát tankönyvekkel, a híveket pedig új típusú kegyes irodalommal igyekezett ellátni, anyanyelvükön, tehát a német, magyar és szlovák nyelven egyaránt. Így a szlovákok számára közzétette a cseh kralici bibliát, mégpedig az egyébként pietista-ellenes Krman Dániel közreműködésével (Halle, 1722). Utóbb pedig az ő támogatásával látott napvilágot P. Doležal szlovák nyelvtana (*Grammatica Slavico-Bohemica* 1746), amelynek előszavában Bél kitért a szláv népek régi múltjára, fő ágaira, a huszizmusra, a cseh nyelvtanokra és arra is, hogy Magyarországon

olyan fő- és köznemesek, mint az Illésházy, Ostrosith, Thurzó, Zay, meg a Beniczky, Justh, Ottlik, Platthy, Pottornyay, Szerdahelyi, Szulyovszky családok tagjai, mindig pártfogolták a szlovák nyelvet és irodalmat. Bél itt is, mint már előbb a *Notitia* több szövegrészében is, megbecsüléssel, együttérzésről írt a szlovákokról és arról a magyar–szlovák történeti szümbiózistról a közös hazán belül, amelynek hagyományos képén ekkoriban kezdtek egyébként az első repedések megjelenni –, utalunk itt (katolikus részről) Bencsik Mihály nagyszombati jogtanárnak a szlovákokat a *natio Hungarica* soraiból kitagadó, jobbagyoknak minősítő támadására (1722) és az Illésházyak köréhez tartozó Ján Baltázár Magin dubnici plébános erre felelő vádiratára (1728). Jellemzően mutatta Bél álláspontját a magyarok számára írt német nyelvkönyve (*Institutiones linguae Germanicae in gratiam juventutis Hungaricae*, 1718), amelyet tanítványainak, így a Radvánszky és Darvas család fiainak ajánlott, és amelyben szintén utalt a magyarok, németek szlovákok együttélésére. Vagy a németek számára írt, fent már idézett, magyar nyelvkönyvére (*Der ungarische Sprachmeister*. 1729) is, amelynek előszavában Bél kifejtette, hogy Európa minden nagyobb nemzete, az angol, a francia, a német, egyként igyekszik a maga nyelvét másokkal megismertetni –, csak a magyarok maradtak le ebben. Ezért kívánja ő tehát a legközelebbi szomszéddal, a némettel megismertetni a magyar nyelvet, amely erre különböző jeles tulajdonságai miatt nagyon is érdemes. Ő hisz abban – teszi hozzá –, hogy amint Magyarországon a német nyelv igen elterjedt, főleg a műveltebbek körében, úgy idővel, ha a kereskedelem és az ipar fejlődése következtében egymással szorosabb kapcsolatba jutnak a nemzetek, a magyar nyelvet is beszélni fogják viszont a német területeken. Végül pedig így búcsúzik a kegyes olvasótól: „Der geneigte Leser lebe wohl und sage mit dem Verfasser: Áldja és egyesítse Isten a német és magyar nemzetet”. A mondanivaló lényege akkor is világos, ha tudjuk, hogy Bél természetesen nem a modern nemzetfogalommal dolgozik.

Az itt élő népek, nyelvek együttélése, kölcsönös megbecsülése, támogatása a közös hazán belül: ez Bél hagyománya. S ezt értékelni tudjuk akkor is, ha nem óhajtjuk eszményíteni a nemzetek kialakulása előtti, egykori helyzetet. A kölcsönös megbecsülés, a sokszínű, komplex, közös múlt reális történeti megközelítésével együtt, a nemzetek kifejlődése után is elképzelhető és követendő cél marad. S ezért is üdvözölni tudjuk, ha a szlovák történetírás Bél Mátyás életművével foglalkozva szintén magáénak vallja Bél hagyományait.⁵

III.

A Hungarus-értelmiség soraiban nyomon követhetően megvolt az a törekvés, hogy az országot, a szinte felfedezésre váró, frissen visszanyert területekkel, múltjával, jelenével együtt felmérjék, bemutassák, megismertessék. Ez olyan időszerű, nagy feladat volt, amelynek elvégzése mindenki számára szükségesnek tűnhetett, a kormánzatnak is. Így azután az igyekezet sem korlátozódott csak a protestánsokra. Részük volt benne, korán, a jezsuitáknak is, ha az első próbálkozások nem is nagyon bizonyultak többnek régi szövegeket felhasználó kompilációknál. E törekvéssel együtt jelentkezett azután az a másik is, hogy a hazai művelődés eredményeit a múltban és jelenben a külfölddel megismertessék és egyúttal, ha kell, megvédelmezzék, – mint ahogy nemegyszer kellett is, főleg német szerzők olyan lenéző, tájékozatlan megjegyzéseivel szemben, hogy a magyarok barbárok és csak a lóhoz meg a kardhoz értenek.

Bár ekkor még egy sor eljövendő, külön diszciplína szétválása, kiágazása előtt vagyunk és a Hungarus-értelmiség – egyébként a némethez hasonlóan – erősen polihisztor-jellegű volt, e feladatok megoldására német pietista részről kétféle műfaj,

⁵ Az újabb szlovák irodalomból: Ján Tibenský: *Matej Bel život a dielo*. Majslávnejči a najdokonalejši polyhistor rodák očovny. Bratislava, 1984. (soksz.): és uő. *Velká ozdoba Uhorska*. Dielo, život a doba Mateja Bela. Tatran, 1984.

minta, indítás állt rendelkezésére. Az egyik a historia litteraria volt, a másik az ún. államismeret.

A historia litteraria mint külön „műfaj” kialakulását az tette lehetővé, hogy az egyháztörténet keretén belül már jelentős mennyiségű iskolatörténeti, irodalmi, általában művelődési adat halmozódott fel. Persze még ez is olyan gyűjtőfogalom volt, amelyben együtt találjuk a szépirodalom és a tudomány történetének (főleg a latin nyelvűnek) meg a bibliográfiának, az életrajzi, írói lexikonoknak kezdeteit. Míg például Franciaországban a 17. század óta a nemzeti nyelv jutott fő szerephez és különvált a szépirodalom, a németeknél ez a korábbi, tágabb fogalom élt és fejlődött tovább. A Hungarus szerzők számára pedig ez volt az új, a korszerű műfaj, sőt még ösztönző, provokáló is annyiban, hogy éppen ennek német művelői hajlottak arra, hogy Magyarországot lebecsüljék. A hazai tudós világ ilyen történeti ismertetésének tervét elsőnek a már említett ifj. Burius János és testvére: Dániel vetette fel. Az ő kezdeményezésükhöz kapcsolódott a selmeci evangélikus bányapolgári családból származó és ugyancsak Hungarus értelmiségi Czvittinger Dávid (? 1680–1740) első magyarországi író- és tudóslexikona (*Specimen*, 1711). S alighanem ifj. Burius János besztercebányai hatásának volt szerepe abban is, hogy az ifjú Bél eleinte szintén e műfaj felé orientálódott és két évvel Czvittinger után közzétette ugyancsak német földön egy magyar nyelv- és irodalomtörténet tervét (*Institutio ad symbola conferenda*, 1713). Ezt azonban inkább csak olyan átmeneti próbálkozásnak kell tekintenünk. A terv utóbb sem vált valóra, csak a rovásírással foglalkozó fejezet készült el belőle (*De vetere litteratura Hunno-Scythica*, 1718), amely a korra jellemző naiv feltételezéseken túl, egy ősi, nyomtatott irodalomról, nyelvészetileg még kitart a 16. század óta divatba jött héber–magyar nyelvtudomány mellett, holott ekkor már ennek helyébe az ugyancsak igen kalandos és homályos, bár a hun–magyar azonosságot valló nemesi hagyománynak meg-

felelőbb „napkeleti” rokonítás lépett. Bél igazi, nagy teljesítményét nem itt, hanem az államismeret terén kell keresnünk.

A német államismeret (Staatenkunde) ugyancsak még olyan gyűjtőfogalomnak tekinthető, amelyből olyan külön ágak bontakoztak ki később, mint a statisztika, a politikai földrajz és az „államtörténet” (Staatengeschichte). De mégis valami egységes koncepció fogta össze, annak a célnak a szolgálatában, hogy egy adott állam viszonyait, struktúráját földrajzi, közigazgatási, jogi, történeti stb. szempontból, lehetőleg minden oldalról bemutassa, és összesítve, együtt adja mindazokat az információkat, amelyekre a kormányzatnak, a német fejedelmi abszolutizmusoknak és hivatalnoki apparátusoknak az irányítás, vagy éppen korszerűsítés érdekében szükségük lehet. Az iskola alapítója, Hermann Conring (1606–1681) ekkor már nem élt, de folytatódtak a kutatás központjai, amelyek közül a 18. század küszöbén Halle volt a legfontosabb. Ez az irányzat különösen felhasználhatónak tűnt a Magyarország feltárására irányuló törekvések szempontjából, sőt bizonyos fókig ösztönzőnek is. Ehhez járultak Bél esetében az olyan közvetlen, személyes tapasztalatok, mint a geográfia, a térképraizolás oktatása Francke intézetében, meg utóbb a megfelelő segédeszközök, információk hiánya, amikor utóbb, a pozsonyi líceumban a hazai földrajz, mint korszerű tantárgy oktatására került a sor. Bél előbb, gyakorlatias szellemben, tanítványait bírta meg azzal, hogy szünidőben otthon, saját környékükön gyűjtsenek adatokat. E szerény kezdetekből nőtt ki azután fokozatosan az a munkatársi gárda, amely nagy vállalkozásában közreműködött. A cél Magyarország sokoldalú, összesített ismertetése lett egységes, egybefüggő rendszerben. A terv első változata (*Epistola*, 1718) még a líceumi rectori évekből származik. Ismeretes, hogy az újszerű kezdeményezés a késő feudális társadalomban mennyi bizalmatlansággal, gyanakvással, akadállyal találkozott. Bél ellenfelei – főleg az ortodoxia oldaláról – hamar megvádolták, hogy külföldi hatalom számára kémkedik. A támadásnak annyi haszna volt, hogy Bélnek sikerült gr. Pál-

ffy Miklós nádornál nemcsak magát tisztázni, hanem pártfogását s vele bizonyos fokig az udvarét is elnyernie. Az új, részletesebb program egy mutatványkötetben (*Prodromus*, 1723) már III. Károlynak ajánlva láthatott napvilágot. Bél az előszóiban ismét hangsúlyozta, hogy megfelelő választ kell adni azoknak a külföldi szerzőknek, akik Magyarország barbár voltáról beszélnek. E tervében is külön szerepelt még a történeti és a földrajzi rész, mely utóbbit néhány munkatársának természeti jelenségekről szóló közleménye képviselte, így (a soproni borokról) az ugyancsak Hungarus értelmiségi, Zólyom megyei Matolay Jánosé, aki azután Bél megbízásából sokfelé, így Komárom megyében és másutt is gyűjtött anyagot, de akinek életéről e közeli kapcsolat ellenére még mindig keveset tudunk. Bél természetesen személyesen is járt sokfelé. Így tudunk arról, hogy 1726-ban kelet felé, Erdélyig tett nagyobb utat. Az újabb kiadványt már széles körű, kedvező visszhang fogadta külföldön is. A térképeket az udvar meghagyásából, illetve hozzájárulásával a kor legjobb hazai szakembere, az ugyancsak Hungarus értelmiségi Mikoviny Sámuel (1700–1750) készítette, egy nemesi címet viselő, Nógrád megyei evangélikus lelkész fia, aki külföldön (Altdorf, Jéna, Bécs) tanult matematikát, rézmetszést, térképészetet, a tatai Esterházy-uradalomnak lett mérmőke, majd 1735-ben a selmeci bányatisztképző iskola tanára. A munka megkezdésekor Mikoviny egy Bélhez intézett, nyomtatott nyílt levélben (*Epistola*, 1732) fogalmazta meg korszerű térképészeti elveit. Megyetérképei közül 11 látott napvilágot, jó néhány viszont elveszett. Az udvar pártfogásának, vagy talán még inkább hivatalos ellenőrzési szándékának volt jele az is, hogy az elkészült kéziratrészeket a kancelláriának, illetve a helytartótanácsnak át az érdekelt megyéknek sorra meg kellett küldeni, ami persze nem egy esetben sok huza-vonával járt és nem kevesebb értetlenséggel, okvetetlenkedéssel találkozott. A birtokosok megemlítését például a nemesség többhelyt jogi szempontból veszélyesnek tartotta, míg a felsőbb hatóságok egyebek közt a Rákóczi-szabadságharc emlité-

seibe akaszkodtak bele meg a népélet, a paraszti viszonyok részletes ismertetését tartották mellőzendőnek. Szinte meglepő, hogy ennyi nehézség ellenére végül a hatalmas műnek első öt kötete, 10 megye leírásával, még Bél Mátyás életében napvilágot látott (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*. 1735–1742). A többi kéziratban maradt. A rendszerező és szervező munkában úgy látszik forráskiadásunk azóta nem érte el azt a szintet, amelyet annak idején Bél képviselt, mert a nagy mű teljes kritikai kiadása máig várat még magára, és időnként kisebb-nagyobb részletek látnak csak belőle – fordításban – napvilágot, méghozzá – szívós hagyomány továbbélése jeleként – rendszerint megyék helyi változtatásában, külön-külön. A mű így, félbemaradtan is a kor legjelentősebb hazai tudományos vállalkozása lett, amely jelentős mértékben túlnőtt az indulását elősegítő német államismereti iskola elvi és módszertani útmutatásain. A továbbfejlesztés, a többlet elsősorban abban jelentkezett, hogy Bél a nagyobb-részt politikai jellegű földrajzi és történeti témákon túlmenően kutatásainak gyűjtőkörét kiterjesztette a természeti és mezőgazdasági viszonyokat, az egészségügyet és a nép életét bemutató adatokra is. S a mű gazdagságán az sem változtatott, hogy éppen a népélet vonatkozásában az anyag egy részét el kellett hagynia –, alighanem így maradt meg külön kéziratnak a *De re rustica*, amelynek összeállításában Matolay Jánosnak volt szerepe, valamint a jobbágyok jogviszonyait tárgyaló *De servitute Hungarica*, amelyet Bél számára – mint ma már tudjuk – Jóny János lőcsei ügyvéd, ismét egy Hungarus értelmiségi fogalmazott. A sokágú, látszólag szinte szétszórt polihisztor-érdeklődés és kiterjedt szervező munka eredménye tehát végső fokon egy olyan hatalmas és egységes rendszerű mű lett, amely a megvalósulás stádiumában – az eredeti tervtől eltérően – már a történelmi anyagot sem külön részként, elől, hanem, saját logikáját és a földrajzi felosztási elvet követve mindenütt a megfelelő helyen, szétbontva mutatta be. A sokoldalú megközelítés pozitívumait akkor is elismerhetjük, ha nem jut eszünkbe

idealizálni a polihistorok egykori világát, a külön tudományágak kiválása előtt, mert hiszen a már kialakult diszciplínák eredményeinek együttes figyelembevételét a történettudományban ma is helyesnek kell tartanunk. A szervező munka és a koncepció egysége már most is nyilvánvaló. Pedig még hátra van, hogy Bél kézirati hagyatékát, fogalmazványait, anyaggyűjtését, levelezését különböző lelőhelyein, így az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban (ahová gr. Batthyány József érsek hagyatékából került), az Országos Levéltárban (a Kollár Ádám hagyatékából átkerült anyagban), az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában, Pozsonyban az egykori evangélikus líceum kéziratai közt és még sok más helyen, az életmű visszahangjával és eddigi irodalmával együtt a magyar tudományosság Bél Mátyásról végre valóban részletes, alapos, olyan képet tudjon nyújtani, amelyet e nagy előfutára – mert neki is előfutára – megérdemel.

*

Az ország 18. századi újjáépítésével az északnyugati peremvidék átmeneti jelentősége csökkent. A súlypont, természetes folyamatként, ismét kezdett dél felé áttolódni, az egykori s eljövendő főváros felé. A Hungarus polgárság és annak értelmisége helyett a birtokos nemesség és az ahhoz kapcsolódó értelmiség jutott mind nagyobb szerephez. Ideológiai előkészítőként pedig a szerény létszámú, evangélikus, korábbi pietista változat helyett a jóval népesebb katolikus változat, a nemesi rétegek új igényeihez jobban igazodó, és így nagyobb nemesi pártfogást élvező, egy ütemmel később, új természettudományi motívumokkal felszerelkezett piaristáké, akik ugyan eredetileg szintén a vegyes etnikumú északról indultak el, de hamar megmagyarosodtak, és a rendi nemzeti hagyományoknak lettek szószólói, sőt utóbb, nemegyszer, a magyar nyelvi nacionalizmusnak is. A Hungarus-fogalom pedig, a többnyelvű haza eszméjével együtt, a nemzeti fejlődés időszakában maga is a felbomlás felé haladt.

Bél Mátyás egykor — jó néhány más Hungarus értelmiségihez hasonlóan — a Rákóczi-szabadságharc, közelebbről annak korszerűbb célkitűzései és protestánsként, vallási türelme iránt érzett szimpátiát. Berlinben, tudjuk, Jablonovskival érintkezett s utóbb is levelezett vele. Besztercebányán pedig Heister 1709-ben, különböző gyanúkok miatt, majdnem fejét vétette. Olyan nemesekhez, akik, mint Radvánszky János vagy Ráday Pál, egykor Rákóczi hívei voltak, utóbb is jó kapcsolatok fűzték. De nem ahhoz a régi típusú rendiséghez, megyei nemességhez, amelynek maradiságához képest az udvar bizonyos korszerűbb intézkedései is több reményt látszottak nyújtani. Abban az olműtzi tudós társaságban (Societas incognitorum), amelynek nem sokkal halála előtt Bél tagja lett, mások közt Gerhard Van Swietent is ott találjuk. Bél útja közvetlenül a felvilágosodás felé vezetett. Akik az ő társadalmi közegéből ezt az utat folytatták tovább, a felvilágosodás első hazai változatához, a felvilágosult abszolutizmushoz érkeztek el. Ezen az úton haladt, a maga módján, a pozsonyi lapalapító földrajzi-történelmi szerző Windisch Károly Gottlieb, Beer és Tomka-Szászky tanítványa; Bécsben a Societas Litteraria szervezője és lapkiadó Tersztyánszky Dániel; a késmárki és pozsonyi líceumban Benczur József, történetpolitikai iratok szerzője; a történetírásban Cornides Dániel; a pietista practicizmust továbbfejlesztő Tessedik Sámuel, sőt valamiképpen, ha még tovább megyünk, annak rokona, a nagy antifeudális reformer, majd „jakobinus” Hajnóczy József is. A 18. századi hazai művelődés egyik, nem domináns, de figyelmet érdemlő vonulata ez, amelyet ideje meggrajzolnunk és a maga helyére illesztenünk.

BÉL MÁTYÁS ÉS A MAGYAR
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNY

„A magyar nép dicsőségéhez tartozik, hogy több nyelvet szokott anyanyelvként használni. A magyaron és latinon kívül ugyanis, mely itt a nép között is megszokottá vált, a szlovák és a német már az ősi időkben polgárjogot nyert.” Ezekkel a mondatokkal kezdődik Bél Mátyás 1718-ban megjelent¹ német nyelvtana; mai fül számára olyan meglepőnek ható közléssel, hogy mindenekelőtt biztosítanom kell az olvasót: nem a fordítás hibája miatt szokatlan. A „dicsőség” a latinban „decus”, a „magyar nép” „gens Hungarica”, az „anyanyelv” az akkori szóhasználatnak megfelelően „lingua vernacula”: félreértés tehát a legfontosabb helyeken nincsen. A gondosan megfogalmazott tartalom, vagyis a „magyar nép” többnyelvűsége és ebben felfedezett dicsősége az, ami további magyarázatra szorul, ennek pedig első lépése nem lehet más, mint annak tényszerű megállapítása, hogy Bélnek az idézet tanúsága szerint teljesen más fogalmi voltak a magyar népről és hazájáról, Magyarországról, mint nekünk, nem kevésbé mások a magyarországi nyelvekről és ezeknek egymáshoz való viszonyá-

¹ *Matthiae Belii Institutiones linguae Germanicae*. In gratiam Hungaricae inventivtis edidit, atque de linguae Germanicae et Slavicae in Hungaria ortu, propagatione et dialectis praefatus est. Levtschoviae. Typis Brewerianis 1718. Svmty philotevtonvum, 5: „Pertinet illud ad gentis Hungaricae decus, quod ea linguis pluribus, tamquam vernaculis, vti consuevit. praeter Hungaricam enim et Latinam, quae hic vulgo etiam, familiaris est; Slavicam, et in primis Germanicam, antiquis iam temporibus, ciuitate donauit.”

ról, ugyancsak mások a latinról, amelyet „familiaris” jelzővel illet, s ha már arról beszél, hogy „a szlovák és a német már az ősi időkben polgárjogot nyert”, nyilvánvaló, hogy történetük-ről is megvoltak a maga elképzelései. A mai fogalmak és a Bél által vallottak eltéréseinek láttán elég világosan kitűnik, hogy nehéz lenne a háromszáz éve született tudós polihisztnak az irodalom- és a nyelvtudományról vallott nézeteit ismertetni mindaddig, míg legalább futólag fel nem vázoljuk a mai formáktól lényegesen elütő felfogásának hazai és külföldi hátterét.

A latinul írott, két mondat erejéig idézett német grammatika Bél Mátyás eredeti szándéka szerint nem azért készült, hogy Magyarország lakosai Ausztria vagy a Birodalom nyelvét tanulják meg a latin közvetítésével, hanem hogy a magyarországiak, a „gens Hungarica” tudjon érintkezni egymással. Az akkori gyakorlati igényeket, a magasabb társadalmi rétegek szokásait ismerő, azokat racionalizálni és magasabb szintre emelni akaró tudós arra szánta ugyanis, hogy a nyelvtanulás céljából ősi szokás szerint iskoláról iskolára, városról városra vándorló diákok ne a helyi dialektust tanulják meg, hanem azt a kiművelt idiómát, amit a szerző helyileg Szászország közepén vélt a maga genuin mivoltában felfedezni, latinul imperialis lingua Germanicának, németül hochdeutsche Sprachének nevezett.² A német grammatika latin nyelve ezek után egyedül azzal magyarázható, hogy Bél olyan magyar és szlovák anyanyelvű fiatalembereknek – köznemesi származásúaknak és polgárfiaknak – szánta könyvét, akik iskolai tanulmányaik során latinul már megtanultak. Ugyanezzel a hazai közönséggel függ össze a nyelvtan nemzetközileg is számon tartott érdeme: az ti., hogy Bél a helyes nyelvhasználaton túl kiejtési szabályokra is tanította növendékeit.³

²I. m. 15 (§. IX.).

³Schwartz Elemér: *Bél Mátyás német helyesolvasási szabályai*. EPhK, 1943. 76–79.

Ugyanez a Bél Mátyás *Der Ungarische SprachMeister* címmel egy németeknek szóló, tehát németül írott magyar grammatikát publikált⁴ 1729-ben, az akkor folyó országgyűlés idején, éppen Szent László napján keltezett előszava szerint azon német anyanyelvűek számára írta, akiket rokoni kapcsolat, hivatali kötelesség vagy más okok hoztak Magyarországra; távolabbi célja az volt vele, hogy a két szomszédos nép kapcsolatát segítse. E gondolatot az előszó elején egy Augustinus-idézettel,⁵ a végén német szövegbe iktatott, következő magyar mondattal juttatta kifejezésre: „Áldja 's-egyesítse Isten, a' Német és Magyar Nemzetet!” Hogy aztán a Magyarországra vetődött német közönséget milyennek képzelte, a kis kötet függelékében közölt beszédgyakorlatokból derül ki, amelyekben az úrhölgyet délelőtt tízkor kelti fel álmából szobalánya, – az előző napon ugyanis késő estig vendégei voltak, – a szobalány adja neki a tiszta inget, a nyakra való keszkenőt, az alsó köntöst, a vállat, az abroncsos és a felső szoknyát, ő „ülteti fel” fejrevalóját, – s úgy látszik, ugyanezen réteg szokásaira jellemző, hogy a nagyszónynak csak a felöltözés után jut eszébe – a mosdás.⁶

A *Der Ungarische SprachMeister* az első külföldiek számára írott magyar nyelvkönyv, melyet ma terjedelménél fogva afféle turisták számára szerkesztett segédletnek nézne az ember. Az egyébként praktikus gondolkodású szerző a német nyelvtanhoz hasonlóan ennek az előszavában elhelyezett egy manapság ugyancsak meglepő elképzelést: azzal a jámbor óhajjal bocsátotta ugyanis útjára, hogy Németország belsejében úgy beszél-

⁴ *Der Ungarische SprachMeister Oder / Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache / Nebst einem Anhang von Gesprächen. Der Hoch-Löblichen Deutschen Nation, Zum Nutz / und Dienste / guthetzig gestellet / Von Meliboeo. Preßburg / bey Johann Paul Royer / Auf Kosten eines guten Freundes Im Jahr / 1729.*

⁵ *De civitate Dei* 29, 7; ugyanezzel kezdődik a Pavel Doležal nyelvtana elé írott előszó. (L. alább.)

⁶ *Der Ungarische SprachMeister.* 70–72.

jék majd a magyart, ahogy a németet Magyarországon az Osztrák Ház örökös uralma idején, vagyis a Pragmatica Sanctio elfogadása után.⁷

E furcsán ható gondolatok, amiket nem annyira aránytévésztésnek, hanem inkább a 18. század első évtizedeire jellemző mentalitás jelének lehet tartani, idővel lekoptak a könyvekről. A latinul írott német nyelvtant egy közelebből ismeretlen C.A. Körber átdolgozta és Halléban jelentette meg az ottani (vagy más német egyetemeken tanuló) fiatal magyar arisztokraták és nemesurak használatára. Azonos impresszummal két eltérő lapszámú kiadása ismert: ez a tény egyrészt népszerűségének tulajdonítható, másrészt – a történeti viszonyokat ismerve – azt a gyanút kelti, hogy valamelyik változatot nem Halléban, hanem hamis impresszummal Magyarországon adták ki nyomtatásban.⁸

Bél Mátyás a harmadik magyarországi főnyelvért azzal tette meg a magáét, hogy 1746-ban előszót írt a szakolcai származású, más műveinek tanúsága szerint az akkori hazai állapotoknak megfelelően többnyelvű Pavel Doležal *Grammatica Slavico-Bohemicája* elé. Bőven leírta benne a szláv nyelvekről és történetükről vallott nézeteit, sok tekintetben támaszkodva Johannes Christophorus de Jordan, a bécsi cseh kancellária tisztviselőjének néhány évvel korábban megjelent munkájára, és hosszasan dicsérve a szláv nyelvek ősiségét, elterjedtségét, szép és kiművelt voltát.⁹ – Mivel azonban a német grammatika

⁷I. m. *Vorrede*. §. VI.: „die Ungarische / durch Errichtung eines für beyde Nationen höchst-erspr3lichen Commercii / dermahleins in dem tiefsten Deutsch-Land möge geredet werden.”

⁸*Institutiones linguae Germanicae*. Halae, 1730. – Szigeti Ilona: *Bél Mátyás magyar nyelvtana*. Bp. 1918; MKsz, 1955, 125–126.

⁹*Grammatica Slavico-Bohemica*, in qua, praeter alia, ratio accvratæ scriptionis et flexionis . . . demonstratur, vt et discrimen inter dialectvm Bohemorm et cvltiorvm Slavorum in Hvangaria insinuatur; . . . Quae, tum modum multiplicandi vocabula per motionem, derivationem compositionemque; tum quaedam ad elegantiam sermonis spectantia, cvm

idézett passzusa szerint a hazai nyelveket rangban mind megelőzi a latin, arra kell még röviden megfelelni, hogy mit gondolt Bél a latinról, amely akkoriban még általában a magasabb tudományok nemzetközi nyelvének számított.

A válasz azzal kezdhető el, hogy a 18. század elejének magyarországi latinsága korántsem volt egységes, és nem is pusztán a nyelvi ismeretek vagy az iskolázottság foka szerint tagolódott hazai deákságra és kiművelt, nemzetközileg használható latinra. A kettőnek alapvető különbsége jó félszázad múlva mérhető le igazán, amikor a latin egyeduralma a magas tudományokban gyakorlatilag már megszűnt, és a magyarországi tudósok – egy bizonyos átmeneti szakaszban – a latin mellett egyre inkább németül és franciául írtak, vagy nemzeti nyelvüket próbálták kifejleszteni, és amikor még Berzeviczy Gergely teljes tudatossággal választotta *A magyarországi parasztok állapotáról és jelleméről* írott könyve nyelvének a mindenki által érthető hazai latint.¹⁰ Bél a kiművelt latint kívánta megreformálni, és mindent összevéve éppen az ő és mások valamivel későbbi keletű törekvéseinek megvalósulásával lépett a magyarországi latin irodalom hosszú fejlődésének stílustörténetileg is utolsó szakaszába, majd a lassú elhalás korába.

Bél kezdeményezésének lényege véleményem szerint nem más, mint a szerző latin nyelvtanának előszavában (1717) a Comenius nevéhez fűzött és romlottnak tartott latinság visszaszorítására¹¹ és annak az újnak a meghonosítására irányuló

Catonis dystichis, exhibit: . . . Praefatvs est Matthias Belivs. Posonii, 1746. – Joannes Christophorus de Jordan: *De originibus Slavicis*. I–II. Vindobonae, 1744–45.

¹⁰ Berzeviczy Gergely: *De conditione et indole rusticorum in Hungaria*, (Lőcse 1806) I. 56–58. Gaál Jenő régi fordítását Zsigmond Gábor jelentette meg újból: Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Bp. 1979. 412–415.

¹¹ Grammatica Latina facilitati restitvta. Hoc est, praecepta . . . ad modum . . . Christophori Cellarii . . . adornata . . . In vsum discentium

törekvés, amelynek egyik fő képviselője az említett forrás szerint a tudós hallei professzora, Christophorus Cellarius,¹² a másik Daniel Georg Morhof. Az első tudomásom szerint már csak tankönyvíróként ismeretes, a másik két fontos és terjedelmes művével, a *Polyhistor litterariusszal* és német poétikájával. Az elsőt elég gyakran emlegetik, de már csak terjedelme miatt sem olvassák, bár Csokonai még felütötte 1732-i lübecki kiadását, amikor az *Anakreoni dalok* előszavát írta; a másik könyv a német barokk kutatóinak kötelező olvasmánya.¹³ Az említett szerzők szerint az előző kor stílusa azért rossz, mert a túlzó képhalmozás és a dagályosság jegyeit viseli magán. Morhof ezzel szemben – francia hatásra – mérsékletet hirdetett, – kereken kimondva a szót, klasszicizált. A tisztaság és a világosság az eszménye, de ennek, mint könyvében mondja, nem szabad odáig vezetnie, hogy minden metaforát kerüljünk. A beszéd költői legyen, mert különben földön csúszik, nincsen, ami felemelje, s a használt metaforák ne legyenek köznapiak sem. A klasszicizálással kapcsolatos Morhof lesújtó ítélete a 17. század végén még javában divatozó anagrammáról, amely szerinte „nyomorúságos elmeszülemény”, és nem éri meg, hogy foglalkozzanak vele; ugyanezért nézi le az akrosztichont és más formajátékokat, amelyek nehezen lefordítható német szava szerint a „Münchgalanterei” körébe tartoznak: unaloműzésre jők ugyan, de rossz mesterkedésnél többre nem becsülhetők.¹⁴

---

concinnauit et praefatus est Matthias Bel, Levtschoviae 1717, előszó, §. 5–7.

¹² Christophorus Cellarius tankönyveit Bél hozta be Magyarországra. (MKsz 1955, 123–125.)

¹³ *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie*. Kiel, 1682; az alábbiakban a Lübeck–Frankfurt 1700-i kiadást idézem.

¹⁴ Sigmund von Lempicki: *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Göttingen, 1920. 150–171; – Bruno Markwardt: *Geschichte der deutschen Poetik* I, Berlin, 1958. 226–240. – Manfred Windfuhr: *Die barocke Bildlichkeit und ihre Kritiker*. Stuttgart, 1966. 400–437. – Morhof: i. m. 142–143

Bél Mátyás hasonló indítékú, csakhogy latinban tervezett klasszicizálásának kétségbe nehezen vonható bizonyítékai vannak. Ilyen például a *Notitia* I. kötetének előszavában az a részlet, amelyben saját stílusát jellemezte:

„Semmit sem kerülök jobban, mint a mesterkélt beszédet, de semmin nem is dolgozom szívósabban, mint hogy ne átvitt értelmű szavakkal beszéljek, és szavaim úgy legyenek összerakva, hogy maradéktalanul kifejeződjék bennük a dolgok természete. Emiatt kellett gyakran olyan szavakat használnom, amik lépten-nyomon nem fordulnak elő, de tudomásom szerint tiszták, és olyan forrásokból származtak, ahonnan a dolgok természete szerint folytak.”¹⁵

Mesterkélt beszéddel a latin „adfectata oratio”-t próbáltam visszaadni. Az adfectatio Quintilianusnál a retorika eszközeinek túlzásba vitt alkalmazása, ami az antik szerző szerint a iudicium hiányának jele és az eloquentia legrútabb hibája; az adfectata oratio Bélnél emiatt értelmezhető a barokk dagályosság kritikájának. A nem átvitt értelmű szavakkal a verba propriae significationis-t kíséreltem meg magyarra áttenni. Voltaképpen arról beszél itt Bél, hogy ő a szavakat eredeti (és nem átvitt) értelemben kívánja használni. Az a megjegyzés végül, hogy ritka, de jó írónál előforduló szavakat alkalmaz, a lexikális inopiára vonatkozhat; nem annyira a régi latin nyelv szegénysége miatt, hanem mert modern fogalmakat kellett klasszikus latinsággal kifejeznie.¹⁶

Bél latin nyelvének e néhány döntő fontosságú vonása a nyilatkozatokból világosan kimutatható, és stílusterkvéseinek korábban is ismert sajátosságai az említett szempontok szerint világosabban értelmezhetők, mint korábban. A Nova Posoniensia című, iskolák számára kiadott latin újságjának célja

---

(a franciákról); 594–597 (a barokk dagályosság kritikája); 599–600 (a metaforákról); 697–700 (anagramma, akrosztichon).

¹⁵ *Notitia Hyngrariae novae* I. Viennae Avstriae, 1735. Praefatio, §. VIII.

¹⁶ Heinrich Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik* I–II. München, 1960. §. 1064, 1073; §. 532–536.

ugyanis a fentiek szerint még egyértelműbben a modern idők okozta inopia verborum megszűntetése a klasszicizálás jegyében. Ugyanide tartoznak Castello-kiadásai, Bél az ő javított, klasszicizáló átfogalmazásában adta ki Kempis középkori művét, a *Krisztus követését*, az ő fordításában az Újtestamentumot és egyes ószövetségi könyveket.¹⁷ Így írta meg végül 1728-ban kiadott imádságos könyvét, melynek előszavában arra céloz a tekintélyes Ioannes Franciscus Buddeus jénai egyetemi tanár, hogy a könyv stílusa „cultior”, vagyis választékos, megfelel az új ízlésnek, s ez nem méltatlan a szent tárgyhoz sem, mert felkelti a kegyesség érzését.¹⁸

Az elemzett néhány nyilatkozat, a külföldi minták és források szerint Bél stílustörekvései mindenképpen a klasszicizálás, még pontosabban ennek Gottsched előtti korszakában helyezhetők el. Teljesen más kérdés, hogy az említett és az itt szóba nem hozott nyilatkozatoknak mennyiben felel meg Bél stílusa: erről egyelőre kutatások híján (pusztán benyomások alapján) beszélni nem lehet. Ugyancsak más kérdés, hogy a teoretikus szférában hirdetett és vállalt elveket megpróbálta-e a tudós az általa ismert és használt magyarországi népnyelvekben alkalmazni. Az eléggé nyilvánvaló, hogy a klasszicizálást elvben mindhárom nyelvben érvényesíthette, és nagyon valószínű, hogy a latin alapján feltételezhető népnyelvi stílustörekvések a három hazai nyelv kezelésében együttesen megfigyelhető klasszicizálás alapján értékelhetők igazán. Hogy a szlovákban mit kezdett vagy végzett el, eldönteni nem feladatomban; mint-hogy magyar és német stílusával eddig biztosan senki nem fog-

¹⁷ *Thomae a Kempis De imitando Christo libri tres*. Sebastianus Castellio latinitate puriore donavit . . . Lipsiae 1725. – *Novvm Iesv Christi Testamentvm*, Sebastiano Castellione interprete . . . Accessit Matthiae Belii Paraenesis ad studiosam Iuventvtem. Lipsiae, 1724. – *Ethica Davidico-Salamonea* . . . Ex interpretatione Sebastiani Castellionis in vsum iuuentutis edidit . . . Matthias Belivs Lipsiae, 1724.

¹⁸ *Praeces Christianae* . . . accessit praefatio Io. Francisci Bvddei . . . Lipsiae, 1728.

lalkozott, ebben a kérdésben is pontosan oda jutunk, mint Bél latin stílusának vizsgálatánál, vagyis a kutatások teljes hiányára. Ha mégis hozzá kell szólni a magyar stílus klasszicizálásának kérdéséhez, egy 1708-ból származó verse két strófájának idézésével tehetem, amit egy Halléban elhunyt magyarországi diák halálára írt:

Jaj emberi nemnek nem kedvező halál!
Éles kaszád meg sért, valakit hol talál!
Im kedues társomra véletlenül szállál!
Jaj te ifjakkal rutul bánó halál!

De im el indultál más és jobb hazába,
S-már-is örvendőzől örök boldogságba;
Holott még én szegény ez álnok világba,
Foháskodván élek sok epezstö búba.¹⁹

Aki a korszak halotti búcsúztatóiból akár csak néhányat is olvasott, első hallásra megállapíthatja, hogy az idézett versszakokban egyetlen sor, egyetlen jelző sincsen, amit az akkoriban divatos frazeológia kombinációjával más szerző le nem írhatott volna: a halál – kaszál – szókapcsolat (és rím) tehát megszámlálhatatlanul sok helyen és variánsban fordul elő, az „örök boldogság” előzményeinek a középkor elejéig kell visszanyúlniuk, az „álnok” világ és az „epezstö” bú szerkezetek pedig valószínűleg a kor általánosan használt fráziskincsébe, az állandó jelzők kategóriájába sorolhatók egyszer.

Az elmondottakból az tűnik ki, hogy Bél a vulgáris nyelveket még eléggé vallásos keretben, és a hagyományos intézményrendszeren belül maradvá fogta fel, de a gyakorlatban lényegesen újat is hozott. Latin nyelvtanának előszavából a következőket lehet megállapítani illetve idézni: a hallei iskolák Cellarius németül írott latin nyelvtanát használták; kitűnő

¹⁹ Szent-Iványi Béla: *Bél Mátyás első nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei*. ItK, 1960. 233–234.

eredményt azért értek el vele, mert a grammatikát nemzeti nyelv segítségével lehetett belőle elsajátítani. Bél ugyanezt a Cellarius-tankönyvet vezette be besztercebányai iskolájába:

„De a grammatika javítása alatta maradt a várakozásnak és a kívánalmaknak; akár azért, mert a régieket eltörölni és újakkal helyettesíteni fáradságos is, és sok ellenszenv is kíséri, akár mert a túlságosan is vegyes ifjúságot – az iskolában voltak ugyanis németek, magyarok, szlovákok, horvátok – aligha lehetett volna egy és ugyanazon, mégis mindenki számára anyanyelvű grammatikushoz irányítani. Közben voltak nemesi születésű ifjak, akik magánúton, az én általam előre megmutatott és tudós férfiak által helyeselt módszerrel új útra léptek a latin nyelv tanulásában, s egyáltalán nem megvetendő sikerrel. Persze eredményesebb és sokkal kényelmesebb lett volna az, ha Cellarius (németül írt) grammatikáját magyarázattal megértik.”²⁰

Bél Mátyás végül azért adott ki latinul írott latin nyelvtant, mert ugyanazon grammatika három, sőt négy nyelvű kiadása megfelelő nagyságú közönség hiányában lehetetlennek bizonyult. Tény azonban, hogy a nemesi születésűeknek és a magántanítványoknak készült vulgáris nyelvű tankönyv, mégpedig az amúgy is meglévő német mellé természetesen magyarul és szlovákul.²¹ Tudtom szerint a magyar változat feldolgozatlan, és úgy gondolom, hogy a kettőt egymás mellett lenne érdemes egykor kiadni.

Bél Mátyás magyarul és szlovákul írott latin nyelvtanaival haladt túl a Comenius-korszak tankönyvein, s ez az, ami miatt munkássága a magyarországi nyelvek történetében különös figyelmet érdemel. Nem arról van szó, hogy a latin ars epistolandi mellett különböző iskolák adottságai és szokásai szerint korábban nem lehetett például a kor fogalmai szerint elegáns magyar, szlovák vagy német levelezést tanulni, talán ugyanott egyszerre több nyelven is. Ami új, az a latin grammatika kíséretében érvényesülő nyelvhelyességi szempont, ami viszont nem

²⁰ *Grammatica latina*. Előszó, §. 8.

²¹ Csonka kézirataik az esztergomi főegyházmegye könyvtárában találhatóak Hist. I. bbb. és Hist. IV. h. jelzet alatt.

más, mint az akkoriban valószínűleg gyakori nyelvkeverés elítélése, a dialektusok számon tartása (a németben és a szlovákban), s ezen kívül az a tanács még, hogy az idegen szavakat lehetőleg kerülni kell.²² Az utóbbi két szempont nyilván németből került át, vagy legalábbis német törekvések segítették Bél a jelenségek felismerésében; az elsónél a tények itthoniak, az egyes nyelvek geniusának megőrzésére hangoztatott jótanács viszont külföldi eredetűnek látszik.

Hazai előzmények és külföldi minták egyformán hatottak Bél nyelvtörténeti érdeklődésére. A német és a szlovák nyelv történetéről már korábban méltatott előszavaiban írt; most pótlólag azt kell megemlíteni, hogy a magyar nyelvről és történetéről mindkét másik nyelvnél bővebben kívánt értekezni, és a nagy tudós ma legtöbbre értékelt munkájának, a *Notitia*-nak első körvonalai egy magyar nyelvtörténeti munkából vehetők ki először. Tervezete 1713-ban jelent meg,²³ két könyve – bibliai allúzióval – a genesist és az exodust foglalta volna magában. Az előirányzott, könyvenkénti tíz fejezetből mindössze egy készült el és jelent meg 1718-ban, a hun-szkita rovásírásos irodalomról szóló; a többi töredékben vagy az anyaggyűjtés stádiumában maradt. Az egész mű alapja az az akkor már félévezredes történeti tévedés lett volna, hogy a hunok és magyarok azonosak, de ha most csak erről lehetne beszélni, legfeljebb elnézést kérő szavakat kellene keresni az egyébként nagyra tartott szerző mentegetésére. A tudománytörténetben azonban a magukat makacsul tartó tévedéseknek is megvan a históriája, s ez különösen akkor érdemel figyelmet, ha végső szakaszát éli, és már viták alakulnak ki az újabb felfogással szemben. Bél Mátyás hun–magyar koncepciója a kérdés történetének ebbe a szakaszába esik.

²² Pl. Pozsony megye leírásában a magyar nyelvről: *Notitia* I, 50. – *Instivtiones lingvae Germanicae*. Előszó, §. IX.

²³ *Historiae lingvae Hvyngaricae* libros dvos Genesin et Exodvm edere parat vtqve ervditi patriae viri . . . symbola sva conferre velint, obnixero rogat Matthias Belivs. Berolini (1713).

A magyar polihisztor koncepciójának kialakítására a korábbi magyar szakirodalomból Komáromi Csipkés György *Hungaria illustrata* c. nyelvtana, legfőként azonban Otrokocsi Fóris Ferenc *Originese* (1693) hatott.²⁴ Az utóbbi református pap-író, akit hite miatt gályarabságra ítélték, szabadulása után Angliában és Hollandiában egyetemi körök támogattak, s aki utóbb általános megdöbbenésre katolizált és Nagyszombatban telepedett le, felületesség lenne dilettáns, nyelvészkedő teológusként elintézni; még akkor is, ha mindenfajta ún. „déli-bábos” nyelvészkedésnek ő az ősapja. Az való igaz ugyanis, hogy számlájára írhatók olyan elképzelések, mint a hunok görögországi (I. 336), a magyarok indiai jelenlétének feltételezése (I. 355–56), az amazonok „Amaz Azzon” etimológiája (II. 302) és sok más szörnyszülött, de mind e képzelgésnek megvan a maga történeti helye. Áttérése miatt elhamarkodott lenne opportunistá konvertitának is bélyegezni, ha a 17. század végi, Európa-szerte ismert unionista törekvésekre gondolunk.

Addig, míg teljes munkásságát fel nem dolgozza valaki, legyen elég itt annyit mondani róla, hogy mint ember kétségtelenül egzaltált volt, s azt hitte például, hogy műveit, a magyarok eredetéről szólót is, Isten különös gondviseléséből és sugallatára írja. Mind ennél fontosabb azonban most számunkra, hogy e teljesen vallásos felfogással ma merőben világiaknak ismert célokot akart elérni: megszabadítani a magyarokat a barbárság külföldön sokat hangoztatott vádjától és a héber rokonítás által emelni a nép és nyelv tekintélyét;²⁵ sőt arra is gondolt, hogy a külföldimádat nem éppen hasznos a

²⁴ *Origines Hungaricae*; sev, liber, Quo vera nationis Hvngricaricae origo et antiquitas, e veterum monumentis et linguis praecipvis, pandvntur. I–II. Franequerae, 1693.

²⁵ *Praefatio* IV–V, XV. Innen származik az a Bélnél is előforduló gondolat, hogy az Ószövetség egyes helyeit a magyarból lehet magyarázni (XXVI–XXVII). Otrokocsi nyelveműelő szándéka: XXXVI–XXXVII.

nemzeti öntudat emelésére.²⁶ Otrókoci Fóris Ferenc még teljesen vallásos gondolkodással válaszolt a korai polgári tudomány kihívására, és a kritika nem is maradt el. Johann Georg Eccard, Leibniz titkára disszertációt írt az *Origines* ellen, s ebben a héber–hun–magyar rokonítás helyett a finnugor nyelvhasznítást ajánlotta. Czvittinger a *Specimenben* (1711) ismertette a dolgozatot, de úgy látszik, itthon nem nagyon vált ismertté, mert Bél német nyelvtanának előszavában még nem tudta eldönteni, mit érnek a német tudós érvei.

Ez az egyik fonál, amit a fiatal Bél kezébe vett. A másik az evangélikusok egyház- és irodalomtörténetírási hagyománya, amely akkor már túlemelkedett a szűk egyházi korlátokon. Így kerülhetett egymás mellé az 1713-as tervezetnek megfelelően, és Bél hagyatékának tanúsága szerint egy 600 szóból álló héber–kald–szir–arab etimológiai szótár és a magyar bibliafordítások, nyelvtanok, szótárak és a magyar költészet története, s ugyancsak az újabb időkre mutat már a jövevényszavak tervezett feldolgozása. Bél a magyarországi népek viszonyát is reálisabban látta, mint Otrókoci. Ennél a „gens Hungarica” azért alkot egységet, mert minden hazai nép szkíta eredetű: Bél – történetüket és nyelvüket összehasonlíthatatlanul jobban

²⁶ Otrókoci kulcsmondatai Magyarország valamint Erdély karaihoz és rendeihez, nemkülönben az egész nemzethez (universae . . . nationi Hungaricae) intézett ajánlásában olvashatók: „Deus unumquemque vestrum . . . per hoc excitet, ad sublimiores in afflictata natione Hungarica scientias in Dei gloriam et Ecclesiae bonum, cum indefessa industria excolendas et promovendas: ut qui videatis in his Originibus, ita nos esse Barbaricae originis, ut tamen antiquissimos ante Barbarismum majores, multifaria rerum peritia claros in utroque sexu habuerimus. . . . Hac via unica remedium afferetis nostrae juventuti, ne deinceps more hactenus consueto, exotícis tantum inhient, quibus ditentur, et alienos justo plus admirentur labores, (salva interim semper ac multo magis dehinc, peregrinatione ad externos studiorum et experiantiae causa,) quasi Deus et natura longe parcius ipsis quam illis, dotes ingenii distribuisset. (Dedicatio* 5r-v.) –

ismerve – a fő összetartó erőt a hosszú együttélésben és az érvényes társadalmi-állami rendben látta. Ami pedig a legfontosabb: Bél tudományt akart művelni, és semmiképpen nem a vallási egyesülestől, hanem a szabad vallásgyakorlástól várta a „romlott haza” sorsának megjavulását.

Azt hiszem, a különbség a két szerző felfogása között szembeeszkő. Az Otrókocsi Fóris Ferenctől átörökölt hun–magyar azonosság és héber–magyar rokonítás azonban még elég volt arra, hogy Bél a magyar nyelv és nép dicsőségének jegyében magával Leibnizcel kezdjen vitába. A legnagyobb német polihisztnak a berlini akadémia *Miscellanea Berolinensia* című latin folyóiratában 1710-ben (1–16) G.G.L. betűjellel (Godefridus Guilelmus Leibniz) cikke jelent meg a népek eredetéről, amelyben a kérdést nyelvük segítségével kívánta eldönteni. Bél vitázó kedvét az tüzelhette fel, hogy Leibniz a hunokat és az avarokat szlávoknak gondolta (7), és másként fogta fel a finn–magyar rokonságot is, amelyről egyébként tudott, kombinációiban fel is használta ismereteit, de Otrókocsi etimológiáira emlékeztető módon a Fennus (finn) népet a régi hun–szkíta irodalomról írott értekezésében a magyar „fényes” szóból eredeztette.²⁷ A pozsonyi tudós 1726-ban írta cikkét, a *Der Ungarische SprachMeister* előszavában mint megjelenés előtt állóra hivatkozott rá, nyomtatásban a *Miscellanea Berolinensia* IV., 1734-ben kiadott kötetében jelent meg (198–226).

Leibniz neve a nyomtatott változatban nincsen benne, az autográf fogalmazványban még megtalálható.²⁸ A cikk címében a magyar nyelv peregrinitásán azt kell érteni, hogy idegen Európában. Mondanivalója valóban annak bizonyításában áll, hogy a magyarnak rokonai nincsenek, a hunok,

²⁷*De vetere litteratvra Hvno-Scythica*. Lipsiae, 1718. 20: a „fényes” jelentése: „durchlauchtig”.

²⁸Kézirata az esztergomi főegyházmege könyvtárában. Jelzete: Litt. VII. b. 3.

avarok és magyarok azonosságát azonban itt szándékosan nem tárgyalta a szerző. A finn és lapp rokonságot meg sem említette Bél, mert a nyelveket nem ismerte és emiatt volt könnyű bebizonyítani, hogy a magyarnak az általa ismertekhez, mármint a latinhoz, a némethez, a szlávhoz és a göröghöz semmi köze nincsen. Cikkében nem tagadta tehát kereken a finnugor rokonságot, és csak arról beszélt, hogy a magyarnak Európa fő (cardinalis) nyelveivel nincsen kapcsolata.

Nagyjából ennyire jutott Bél Mátyás a magyar nyelv finnugor rokonságának elismerésében, illetve tagadásában. További magyar nyelvi kutatásairól azt kell még elmondani, hogy az 1713-i tervezetet nem adta fel egészen Berlinben megjelent cikkének megírása idején sem, s ezért fejezte be két magyar közmondás és a magyar Miatyánk szó szerinti fordításával. Az egyik közmondás ez: „Aki szekere farán ülsz, annak éneket hallgassad”, a másik: „Ebül gyűlt szerdéknék ebül kell elveszni”.

Az itt vázlatosan, néhol a kutatási eredmények hiányával küzdve megírt cikk biztosan nem foglalja magában mindazt, amit Bél a magyar nyelv- és irodalomtudomány érdekében tett, még minden valóban maradandó tettét sem. Életművének ezt a részét is akkor tudjuk majd igazán felmérni, ha valaki vagy valakik, személy, intézmény vagy intézmények újból napirendre tűzik a 300 éve született tudós műveinek kiadását, ami különben a história folyamán nemegyszer akadt már el. Bél műveinek, törekvéseinek és irányzatának tisztelője leginkább egy újabb kiadási terv felvázolását kívánhatja a tudós születésének 300. évfordulóján.

KIRÁLY ERZSÉBET

A SZERELEM ILLŐ ÁBRÁZOLÁSA
ZRÍNYI EPOSZÁBAN

Ez a tanulmány része egy szélesebb körű vizsgálódásnak, amely Zrínyi poétikai műveltségének mértékét és forrásait az italianisztika oldaláról igyekszik felderíteni. Módszerének lényege: a Zrínyi-könyvtár jegyzékeiben és tényleges állományában szereplő költészetelméleti és filozófiai kötetek, valamint a reneszánsztól a barokk felé fejlődő eposzelméleti művek felhasználásával értelmezni Zrínyi *Syrena*-kötetének előszavát és a *Szigeti veszedelem*-nek azzal összefüggő vonatkozásait.

*

„Irtam szerelemrül is, de csendessen; nem tagadhatom, hogy olykor az is nem bántott; osztán nem egyenetlen az szerelem vitézséggel, abbul az versbül tanultam:

In galea Martis nidum fecére columbae,
Apparet Marti quam sit amica Venus.
Isten velünk.”

A „csendessen” kétségkívül a szerelemnek mint szenvedélynek, főképp pedig mint gyönyörűségnek az ábrázolására, illetve a szerelmi téma arányára és súlyára vonatkozik az eposzi cselekményen belül,¹ nem pedig a szerelemfelfogásra. Ez utób-

¹ Vö. Kovács Sándor Iván: „Ennyi mód két phoenix öszvecsingolódik.” A „*Gerusalemme liberata*” és a Zrínyiász nászjelenete – Dunatáj, 1982/1. 7. A Cumilla–Delimán epizód mélyebb vizsgálatát is ugyanő kezdeményezte, l. Kovács S. I., *Venus triumfusa – Zrínyi-tanulmányok*, Bp. 1979.

bit ugyanis nem jellemzi a „csendesség”. Akár a lírai verseket tekintjük, akár magát az eposzt, Zrínyi felfogásában a szerelem a végzetszerűség, a fatalitás jegyeit viseli; tragikus, kontrasztos, gyötrelmes; várakozási kínja hosszú, gyönyörűsége fullasztóan koncentrált és rövid, mint a villámlobbanás; fenyegetett, mint a napfény, amit a viharfelhők már körbezártak.

Zrínyi játszani, galantériát űzni is tud; ismeri és alkalmazza a szerelem és az udvarlás konvencionális attitűdjeit és költészeti szokványait is; de – ha szabad illet mondani – nem áll jól neki. Komolyabban fogalmazva: Zrínyi a lírai versek szerelmi témájú darabjaiban is akkor szuggesztív, akkor költő, ha a szenvedély, akár a fékezett lobogású szenvedély az eposz nyelvén és szituációiban szólal meg. Vagyis: az áradó, meggyőzni akaró szerelmi esdeklés drámai, esemény-csírát rejtő mozzanataiban; amikor a szerelmi gyengédséget érdes, harcoss, hősi metaforák jelenítik meg; mikor a konvencionális mitológemák csakúgy, mint Tasso, Guarini és Marino „amore universale” concetto-füzérei felolvadnak egy hatalmas erejű költői egyéniség tüzeiben, és átalakulva, az aktuális jelenlét eleven- ségével szuggerralják Zrínyi szerelmi heroizmusát.

Mivel azonban a *Syrena*-előszó egyértelműen az eposzra vonatkozik, a szerelemről szóló kitételek is az eposzt illetik.

Először is nyilvánvaló, hogy maga a szerelmi téma bevezetése a hősi cselekménybe a kortárs olvasók előtt indoklásra, enyhe mentegetésre szorul, valószínűleg ugyanabból az okból, amely miatt a „históriának fabulával való keverését” is magyarázni kellett: a precedens hiánya a magyar irodalomban. Az elbeszélő költészet két domináns műfaja, a históriás ének és a széphistória között nincs átmenet vagy szintézis; az egyik igaz, a másik kitalálás; az egyikben történelmi eseményeket mondanak el, a másikban szerelmi történeteket.

Hogy a magyar olvasó előtt Zrínyi eljárása indoklást igényelt, azt Vitnyédy Istvánnak Barkóczy Ferenchez írt levele is érzékelteti. Vitnyédy levele a mű lényeges sajátosságát, az exemplum-jelleget hangsúlyozza:

„adja Isten mindenképpen, mind pennával, mind szablyával *követője legyen annak*, amit ezekben talál hazánk javára. Ha a közte lévő kis szerelmeskedést is oda érti Nagyságod, azon sem törődöm, mivel az megtiltott dolgok megcselekedéséhez, s néha setétben is, jó szü kívánatlik, az is vitéz emberhez illik, s *csaknem tulajdonok is nekik*, noha másoknak is vagon részek effélében.”²

Tanulságok egész sora vonható le Zrínyi és az igen művelt, európai kultúrájú Vitnyédy kijelentéseiből.

A „kis szerelmeskedés” és a „setétre” való utalás egyértelműen a testi szerelem, nem az epekedés és az udvarlás ábrázolására vonatkozik, ugyanúgy, mint Zrínyi szövegében Venus (és nem Amor) említése. Tehát erről írt a költő „csendessen”: egyrészt *keveset*, mint Vitnyédy mondja, másrészt pedig *illően*, tehát körülírva, ahogy Vida megfogalmazta:

S végre, ha oly valamit közlünk,
mely szóba kimondva
Könnyed pírt kelt múzsáink arcán,
s a szüzeknek
Gyenge hadán, vagy ugorj át rajta,
futólag utalj rá
Burkoltan, vagy térj ki,
virágnyelven körülírva.

(II. 526–529)³

Zrínyi megkérdezi önmagától:

Mit mondjak ezeknek öszvejüvésérül,
Szerelmes ifiaknak sok szerelmérül?

(XII. 50)

Az ábrázolás és megfogalmazás problémája tehát a Cumilla-Delimán párijelenettel kapcsolatban jelentkezik.

Deli Vid és Borbála is szeretik egymást: az asszony férfiruhát öltve keresi férjét, tehát életveszedelmet vállal, s férjét

²Vitnyédy levelét közli Mészöly Gedeon: *A költő Zrínyi ügyvivőjének leveleskönyvéről* – Magyar Nyelv, XIII. 1918. 109.

³L. Marco Girolamo Vida: *De arte poetica libri tres* (Bede Anna ford.) – Koltay-Kastner Jenő: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*. Bp. 1970. 155. A Zrínyi-könyvtár elveszett Vida-kötetéről S. Kende, *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nikolaus Zrinyi*. Wien, 1893, 75.

okos asszonyként meg is menti az árulástól. Deli Vid pedig, aki hosszasan lappangott a török közt, asszonya veszedelmét látva kitör inkognitójának tehetetlenségéből, és egy szempillantás alatt véghez viszi azt, amit hosszú idő alatt nem tudott megtenni: átvágja magát a törökön és visszatér a várba.⁴

Külön szerelmi szituációjuk viszont nincs, áldozatvállalásuk és egymásért végbevitt tettük másodlagosan árulja el szerelmük intenzitását; azt is csak a rendkívüli helyzet miatt. Borbála hites felesége Deli Vidnek, testi szerelem vagy akár szenvedély említése ehhez az állapothoz nem illik, ha feltételezhető is. Borbála nem más, mint Tasso Frminiája, aki hozzámehetett a maga Tancredijéhez, elérve azt, amiről Erminia csak álmodozott:

Te is részt kapnál dicséretéből
S véghezvitt nemes, dicső tetteiből,
Ő pedig téged tisztos öleléssel,
Áldást hozó menyegzővel boldogítana.
Akkor ujjal mutatva, tisztelettel övezve
Járnál a latin anyák s hitvesek között
Ott a szép Itáliában . . .

(VI. 77. 1–6)

Borbála török leány volt, és bár neve gyakori, mégis végső soron Barbara, ami eredetére is utalhat. Szerelmét, szenvedélyét a kereszténység és a házasság áldotta meg, s egyben a költészet számára ábrázolhatatlanná is tette – hacsak nem az említett áttételes módon.

A „kényes feladat” tehát a Cumilla–Delimán páros „öszvejüvésének” megjelenítése. Zrínyi expliciten csak a duplázott csókokat mondja el „egymás szája körül”, és „kedves szüvök” örömét. Ezzel vége is a személyre vonatkoztatott antropomorf elemeknek. A száj és a szív örömét nem követi más; nem úgy, mint Marino epithalamionjaiban, amelyekben, légyen szó bár-

⁴Vö. *Széptani jegyzetek – Arany János, Próza művek I.*, kiad. Keresztury Mária, Bp. 1962 (*Összes művei X*). 551.

mily főrangú személyekről, a költő végigjárja a testi egyesülés összes tájait a beteljesülés kronológiai rendjében.⁵

Zrínyi négy sorban, négy természeti metaforával, *ostinato* ismétli el ugyanazt: az azonnali és teljes összefonódást.

Mint borostyán fával öszvekapcsolódik,
Mint kigyó oszlopra reá tekereszik,
Bachus levele is fára támaszkodik,
Ennyi mód két phoenix öszvecsingolódik.

(XII. 51)

A cselekvés tulajdonképpen egy, de a négy metafora meg-négyszerezi, a verbális elem ismétlődést kifejező értelme pedig megsokszorozza az egyesülés aktusát. Tasso ki is bontakoztatta az egyik metafora ilyen értelmét az *Amintában*:

Con quanti *iterati abbracciamenti*
La vite s'avvicchia al suo marito . . .⁶

„Mennyi *megújuló öleléssel* öleli körül férjét a szőlő.” Míg Tassónál a metafora elsősorban hedonisztikus értelmű, és a költő az „amore universale” érzéki, mindeneket szerelemre indító aspektusát emeli ki, addig Leone Ebreo első párbeszédében a sokszoros ölelés, a mindig megújuló vágy indítékát a szerelem tökéletes voltában határozza meg.

„A szerelemnek két fajtája van. Az egyiket a vágy avagy érzéki étvágy nemzi, oly módon, hogy a férfi valakit megkívánván, szereti azt. És ez a szerelem tökéletlen, mert vétkes és esendő dologtól veszi kezde-

⁵ Zrínyinek az *Epitalami* 1636-os kiadása volt meg. Zágrábi könyvtári jelzete: BZ 349. – Az *Epitalami* és általában Marino eroszának karakteréről l. A. Asor Rosa: *Introduzione – Opere di Giambattista Marino*, a c. di –, Milano, (I Classici Rizzoli) 1967. 51–61.

⁶ L. Torquato Tasso: *Aminta*. Ed. crit. a c. di B. T. Sozzi. Padova, 1957. 19. – A tanulmányban Tasso két elméleti művére hivatkozom, kritikai kiad.: *Discorsi dell'arte poetica e del poema eroico*, a c. di L. Poma. Bari, 1964. AP, ill. PE jelzéssel lapszámot a szövegben adok.

tét, mert nemző atyja a vágy: és ilyen volt Amnon szerelme Támár iránt. És való az is (aminek bekövetkeztéről szóltál), hogy megszűnván a vágy, azaz a test étvágya azzal, hogy ez megelégtült és eltöltekezett, azonmód megszűnik az okozat is, azaz a szerelem, sőt ez sokszor gyűlöltre fordul, mint az említett esetben. Ám a másik fajta szerelem olyan, hogy ő a nemzője a szeretett személy iránti vágyaknak, nem pedig ő születik a vágyból vagy étvágyból (. . .) És mikor ez a fajta szerelem elérte azt, amire áhítozott, nem szűnik meg a szerelem, ha meg is szűnik a vágy és az étvágy, mert az okozat megszűntével nem szűnik meg az ok. Annál is kevésbé, mert mint mondtam, soha nem szűnik meg a tökéletes vágy, amely a szeretett személlyel való egyesülés gyönyörűségét kívánja, mert ez a vágy társa a szerelemnek és annak lényegével egy; megszűnik ugyan a test szerelmi aktusaira való partikuláris vágy és étvágy, mivel a természet ezen aktusoknak határt szabott; mégis, jóllehet ezek nem folyamatosak, inkább szorosabbra fűzik ennek a második fajta szerelemnek a kötelékeit, mintsem felbomlásukra adnának alkalmat” (51).

Milyen eszközökkel valósítja meg Zrínyi négy sorban egyrészt a tökéletes vágy és a tökéletes egyesülés érzékeltetését, és hogyan tesz eleget másrészt az illendőség követelményének?

Mint láttuk, négy sorban négy metaforát alkalmaz. A sorzárás minden esetben verbális. Az első és az utolsó sor igéje a kölcsönösséget szuggerálja, de nem egyformán. A borostyán, a kígyó és a szőlőinda hagyományosan a női elem szinonimái az ölelés és az összetartozás metaforáiban, mint a simulékonyság, a gyöngéd, de szívós és inzisztens erő, a támaszkeresés kifejezői; kettőnek, a kígyónak és a szőlőnek az akciója egyoldalú: oszlopra „tekereszik”, fára „támaszkodik”. Valójában a borostyán és a fa találkozásakor is ennek az egyoldalúságnak kellene megvalósulnia, mert egy hajlékony és egy szilárd elem „jön össze”; Zrínyi azonban az első sorban a fát is aktivizálja az „összekapcsolódik” ige kölcsönössége által. Ez a kölcsönösség az utolsó sorban teljessé válik, nemcsak az ige intenzitásának növekedése, hanem a nominális elem kettősségének megszűnése által is. A *két phoenix* azonos és egyenlő.

Az összeolvadás, az egyévválás metaforikus körülírása teljes: Zrínyi nem mond ki semmit, de a legtöbbet mondja el. Telje-

sen logikus a „hallgass tovább, Musám” felszólítás: mert lehet-e többet mondani ennél, még ha az illem nem tiltaná is?

Cumilla és Delimán szerelme nem az az értelemből születő *amore perfetto*, amely a neoplatonizmusban a szerelem felső foka; hanem a következő fokozat, amely a lelki és a testi szépség szeretetében nagyobb helyet enged a testi szépség iránti hajlandóságnak.⁷

Cumilla szép haja megkötözé szívét
Ifiu Delimánnak, és minden kedvét,
Egy tekintet vévé el minden erejét,
Ugy hogy nála nélkül nem kívánja éltét.

(I. 72)

A szépség megpillantásából születő szerelemről igen hosszasan ír Leone,⁸ hiszen a neoplatonizmus egyik központi kérdése ez; Zrínyinél a motívum használata tudatos, mert a meglátás (egymás meglátása, hisz mint kiderül, Cumilla is megszerette Delimánt) olyan következményekkel jár, amelyek egyrészt a Leone által is részletezett szerelem-fenomenológia körébe vágnak (önmaga elfeledése, szüntelen lelki és fizikai szenvedés, a saját létnek a másikba, illetve a másik birtoklásának vágyába való átköltözése⁹), másrészt pedig felidéznek a már teljesen Zrínyire jellemző végzet- és halál-motívumot; Cumilla halála ugyanis nem magából a szerelemérzés intenzitásából következik, hanem a végzet által eleve kimért balsorsot és a szintén megváltoztathatatlan körülményeket felmérve, Cumilla maga kéri és idézi önmagára a halált. Cumilla alakjában és történeté-

⁷L. Leone Ebreo: *Dialoghi d'amore*. Ed. crit. a c. di S. Caramella, Bari, 1929. 196. Az idézetek lapszámjai a szövegben. – A kötet Zrínyi könyvtárában ma is megvan, zágrábi jelzete BZ 89; Velencében jelent meg 1552-ben.

⁸Uo. 183–186, 260–275, 313–317.

⁹A szerelmi szenvedés és egymás tökéletes birtoklásának vágya pontosan meghatározott fizikai és pszichikai jelenségek sorát idézi elő. Leírásukat l. uo., 54–56.

ben határozottan jelen van egy bizonyos „földmélyi”, khthonikus elem: az egyesülés metaforái közül erre utal a kígyó, valamint a halált hozó sárkányvér.

Mi Cumilla vétke, azon felül, amiről nem tehet, mert Cupido mérgezett nyilának nincs ellenállás? Zrínyi két sort ír erről:

Cumilla tisztességét hátra vetette,
Sem az nagy császár atyját meg nem böcsülte . . .
(XII. 39. 2–3)

Vét tehát a *decor* szabályai ellen: mint nő (sőt mint szűz) maga tesz kezdeményező lépést; mint gyermek és mint alattvaló, vét a *patria potestas* és az *auctoritas regia* tisztelete ellen. Az ilyen cselekedetek csak majd kétszáz év múlva lesznek dicséretesek az irodalomban. Zrínyi nem dicsérheti, csak exkuzálhatja őket. Először is, sajnálhatja a végzetes szeretőket; másodsor, egy pillanatra megmutathatja Cumillát a maga emberiségében, mint okos asszonyt, aki az államrejon szabályait közélről ismerő fejedelmi sarj bölcsességével akarja lebeszélni az ő urát egy veszélyes lépésről; hiába, mert Delimánt „győző végre az tisztesség”: az, amit Cumilla „hátra vetett”.

Mindkét szerelmes érzéseire jellemző azonban, mindvégig, a Leone által többször jellemzett *sfrenamento*, „féktelenség, korlátot nem ismerés”.

„A féktelenség nem a bujálkodó szerelem sajátja, hanem sajátszerűen jelen van minden mélyreható és nagy szerelemben, akár tisztességes az, akár tisztességtelen; csakhogy a tisztességes féktelenséggel nagyobbra nő a *virtus*, a tisztességtelennel pedig a vétek. (. . .) Az a szerelem, amelyet az értelem szabályoz, nem kényszeríti a szerelmezt, ezért jöllehet nevében szerelem, hatásában nem az. Mert a valódi szerelem erőszakot tesz az értelmén és a szerető személyén . . .” (54).

Cumillát a szerelem ereje kényszeríti; Delimánhoz pedig, akár magához a „vitézi” témához, *illik* a szerelem. Az indokul hozott Mars–Venus kapcsolat mint planetáris konjunkció és mint szimbólum egyaránt jelen van Leone szövegében:

„a kéjes természetű Venus szereti a lángoló Marsot: ezért az asztrológusok egymás iránt igen barátságosnak mondják a két bolygót, s állítják, hogy Venus jóakarató aspektusa mérsékli Mars harciasságát” (134); „Venus a Marssal való konjunkció és annak ereje révén túlzottá és szabadossá fokozza az emberi vágyakat” (288–289). „In galea Martis nidum fecére columbae.”

Lássuk tovább a *Syrena*-előszó tömör nyilatkozatait. Két állítás követi egymást: a „nem tagadhatom, hogy olykor az is nem bántott”, és rögtön a másik: „osztán nem egyenetlen az szerelem vitézséggel”. Vitnyédy levelében a sorrend fordított: „az is vitéz emberhez illik, s csaknem tulajdonok is nekik, noha másaknak is vagyon részek effélében”. A szerelem-élmény partikularitása egyfelől, és a testi szerelemnek valamely nemes kvalitáshoz való kötöttsége, tehát magasabbrendűvé válása másfelől.

Jellemző Zrínyi szövegében a „bántott” kitétel: a szerelem-filozófia és -fenomenológia szenvedés-karakterét idézi. Egyébként pedig arra utal, hogy az „amor per prova inteso”, a személyes élmény, „kipróbálás” révén megismert szerelem mintegy közösséget teremt, amelynek tagjai mindazok, akik már átestek a szerelem próbáján, tehát annak megértése, intelligenciája is birtokukban van, és magyarázat nélkül is tudják, mi rejlik az irracionális, alogikus, olykor visszás cselekvések és látzatok mögött; ezért szólhatnak is róla.

Tasso a *Poema Eroico*-ban tekintélyes teret szentel a szerelem-ábrázolás kérdésének, pontosabban cáfolja azt a véleményt, amely szerint a hősi és komoly tárgyhoz, a hősi karakterhez nem illik a szerelem.

„Én azonban mindig is ellenkező véleményen voltam, mert úgy gondoltam, hogy a hőskölteményhez illenek a szépséges dolgok: a szerelem pedig szépséges, amint azt Phaidrosz is mondja Platónnál; (. . .) De azt sem lehet tagadni, hogy a szerelem olyan szenvedély, amely a *hősök tulajdona* (passione propria de gli eroi), mert azok két fő szenvedélynek vannak alávetve, amint azt Proklosz, a platonikus szekta nagy filozófusa állítja, mégpedig a haragnak és a szerelemnek; és ha az egyik illik a hőskölteményhez, a másik sem lehet semmiképpen kifogásolható” (PE II. 106).

Mind Zrínyi, mind Vitnyédy ismeri ezt a nézetet; talán éppen Tasso szövegéből? Vitnyédy megfogalmazásában még a *proprietas* terminus is szerepel. Mégis, Vitnyédy levele az „efféle” szó használatával egyértelműbben a szerelem fizikai, tiltott, „setétben” elkövetett cselekvéseire utal, míg Zrínyi előszava tágabb értelműnek fogható fel: ugyanis az ő „bántott” terminusa a szenvedély egészére enged következtetni.

A forrást illetően maga Zrínyi két Petronius-sort idéz, de egyáltalán nem biztos, hogy a szerelemnek vitézséggel „nem egyenetlen” voltát valóban abból tanulta volna; csak nyilván a két sor aforisztikus tömörsége, az általa kifejezett *conchetto* kifejező ereje miatt esett rá a választás, mikor Zrínyi a tételt illusztrálni akarta.

A szerelemnek hősi témában való ábrázolását Tasso poémája vetette fel először; egyike volt a bírálói által vitatott pontoknak, a csodás elem és az epizódok sokasága mellett. Tasso megvédte álláspontját; a *Poema eroico*ban elméletileg, a *Conquistataban* pedig mindennél erősebb bizonyosságát adta annak, hogy a szerelmi motívumot a „minta-poémában” is helyénvalónak tartotta.¹⁰

A „*Liberata*” és a „*Szigeti veszedelem*” nőtípusai

Ha a teljesen izolált (és személyes jellegű) Olindo-Sofronia epizódot és a vérszegény Gildippe-Odoardo „szeretők és hitvestársak”-párost nem tekintjük – és joggal, mert karakterük Zrínyi felfogásával is inkompatibilis, az utóbbiaknak pedig *történetük* sincs –, három olyan nőalak marad, akinek nemcsak karaktere, hanem története is van, amely vagy része a főcselekménynek, vagy szoros köze van valamely főalakhoz: Clorinda, Erminia és Armida. Clorinda klasszikus elődje a harcosszűz, Camilla; Armidáé a varázslatban Kirké, a szerelemben és

¹⁰ A XVI. ének Armida-Rinaldo jelenetéből egyetlen ottavát törölt Tasso, a 10.-et, valószínűleg a „fico” szó szalonképtelensége miatt.

szerelmi „rabtartásban” Kalüpszó, elhagyatásában Dido; Erminiának nincsenek klasszikus elődei, mert ő a *romanzo* és a *pastorale* szülötte. Mindhárom pogány; egy harcos ellenség, egy cselszövő-varázsló ellenség, egy pedig (Erminia) potenciális renegát, mert a szerelemérzés – ha sikertelenül is – szférájának elhagyására készíti, egyetlen pozitív, karakterétől elütő hősi cselekvéssel, hősi álöltözetben.

Előzményeik ellenére, a három nőfigura Tasso teremtménye, és karakterük, történetük iskolát teremt a barokk epikában.

Zrínyi két nőalakot hagy meg. Az *irhassak mint volt* célkitűzés és a „történeti tudat” egyaránt lehetetlenné tette a Clorinda–Camilla típusú amazon megteremtését; maradt az Erminia- és az Armida-típus.

Az Erminia-történetből kimaradt a hiábavaló, viszonzatlan szerelem; Zrínyi nőalakjai ugyanolyan célratörőek, mint a férfiak; mint láttuk, mindkettő „okos asszony”, a férfi-társ szerető párja. Borbála is él a „travestimento” eszközével, mint Erminia: ő azonban nem amazonnak öltözik, hanem férfinak, bizonyos tekintetben pedig „visszaöltözik” – töröknek, hiszen az volt. Magatartása a *decor* követelményeinek eleget tesz, mert a harcosnak való öltözés hitvesi szerelemből történik¹¹ (Zrínyi, aki szintén *quandoque dormitat*, nem törődik azzal a csekélységgel, hogyan jut ki Borbála Szigetből – engedéllyel? anélkül? a mintaszerű *militaris disciplina* köréből?¹²), azonfelül a női bátorság ábrázolásának megvan a történeti hitele is: Zrínyi nyilván tudta, hogy az asszonyok több végvárban a

¹¹ Vö. Arany János: *Zrínyi és Tasso* 1859. – *Próza művek*, id. kiad. 411. ahol nyilvánvalóan Borbálára céloz a kitétel: „Női vitézség nőiséggel indokolva”.

¹² Zrínyi kevés számú következtelenségeiről, kis hibáiról l. Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1964². 248-249. – Nem lehetetlen, hogy a Borbála-történet csakúgy, mint a Juranics-Radivoj epizód „fabulás” jellege, azaz imitációs alapú epizód-volta miatt kap szándékosan irreális, illetve célszerűtlen, következtelen vonásokat is.

harcoknak is részesei voltak, tehát a magyar olvasó előtt nem tűnhetett visszásnak Borbála tette.¹³ Mégis, a tény, hogy kimondottan *harcoló nőt* nem ábrázol, kétfelé mutat: egyrészt arra, hogy a magyar történelmi tényben nem talált epikaivá lényegíthető karaktert, mert nem volt a ténnyel azonosítható illusztris irodalmi, eposzban megjelenített cselekvéstípus; másrészt arra, hogy a harcoló nő irodalmilag szentesített figurája és cselekvéstípusa individuális jellegénél fogva nem felelt meg Zrínyi exemplum-adó célkitűzésének.

Amint láttuk, Borbála története ott kezdődik, ahol az Erminiáé végződött, illetve a leány szándéka szerint végződnie kellett volna; a *travestita* kiszökést ezért nem is kell vívódásnak megelőznie, mint az Erminiáét, mert az asszony tette, mint említettem, a *decor* szemszögéből helyénvaló.

Nem úgy Cumilla esetében: kínos töprengés és tanácskérés előzi meg a döntő lépést. A császárléány tetteiből teljes mértékben kimarad mindaz, ami Armidában cselszövés és varázslat volt. A szép damaszkuszi hercegnőt rontó útjára a fejedelmi nagybátya *küldte*, akinek *auctoritasa* alá tartozott, s ő mondta ki a szavakat, amelyek Armidának tulajdonképpen mindenre jogot adtak (kivéve a Rinaldo-szerelmet, ami a rontó akaratnál erősebbnek bizonyult): „Mindent szabad hitünkért és hazánkért”. („Per la fé, per la patria il tutto lice”).

Cumillát szituációja teljes passzivitásra kárhozzatná; ez alól nem oldja fel, nem segíti megszabadulni semmilyen felső döntés. Magának kell határoznia, s ezért kell Zrínyinek oly erős és „földmélyi” szerelmet támasztania, ábrázolnia benne,

¹³ A Borbála-epizód lehetséges forrásairól l. Széchy K., *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)*. II. Bp. 1898. 165–166. Egyik forrás – a *História Szigetvárnak vesztéséről* – modern kiadását. l. Balassi Bálint és a *XVI. század költői*. Kiad. Varjas Béla. Bp. 1979. A Borbálára vonatkoztatható részek: 856–857, 859. Az asszony vitézi halála lenne a felelet Borbála történetének befejezetlensége. Zrínyi a dédapa megdicsőülésének énekét még Deli Vid történetével sem zavarta meg.

amely minden egyéb megfontolást elsöpör: számára a szerelemben tulajdonképpen ugyanaz az „impetus”¹⁴ teremt új helyzetet, amelyet a költő a *Vitéz hadnagyban* annyira dicsért, s annyira kívánatosnak tartott; ugyanaz a bátorság, amely a „jelenvaló jót”¹⁵ elmulasztani nem engedi.

Végző soron tehát mindkét nőalak történetében a szerelmi tipológián belül a heroikus elemekre kerül a hangsúly. Borbála harcos *travestimentoja* úgy megy végbe, hogy „száll Mász ő szüvében”, amely belülről irányítja a *férfi* és *barbár* irányban megvalósuló szerelmi metamorfózist. Cumilla metamorfózisa a végzettudat bizonyosságával alakul ki: végzettudó imájában az idilliumok és az *Arianna* végletes hősi szenvedést sugalló mitológemái tűnnek fel: Enceladus, Ixion, Prometheus. Ezzel párhuzamosan Cumilla biztos jelet kér Istentől, és a jel nem önmagára, hanem Delimánra vonatkozik. Delimán igazán akkor változik a végzet által halálra kijelölt hőssé, mikor Isten ennek jelét Cumillában adja meg, az asszony saját kérésére:

. . .avagy hogy ha Zrini kardja ellen
Nem vagy elegendő, *ölj meg előbb engem.*”

(XII. 103. 3–4)

Ami meg is történik. Delimán biztos halálát Cumilla halála jósolja meg.

Mindezt elmondani azért volt fontos, mert a két nőalak kétféle attitűdjéből a szakirodalom egy része kétféle erkölcsi normarendszerre következtetett;¹⁶ holott a *sfrenamento* mindkét esetben jelen van, a heroikus vonások úgyszintén; Zrínyi nem direkt erkölcsi disztinkciót alkalmaz, hanem az eposzi struktúráján belül az egyik figurát egy, az igazságtalan

¹⁴ L. Zrínyi Miklós *Összes művei* I. Kiad. Klaniczay T. Bp. 1958. 578.

¹⁵ Uo. 571.

¹⁶ Ilyen értelemben nyilatkozik Arany, Széchy, Krajcsovics, Négysesy.

ügyhöz tartozó individuális hőstípus végzetének részévé avatja, a másik által pedig az igazságos ügy második legnagyobb hőstét mozdítja el oda, ahol annak szintén végzetét kell betöltenie.

A főhős és a szerelem

Sem Goffredo, sem a szigeti Zrínyi *imagójában* nem jut szerep a szerelemérzésnek. Arany rosszállását már kivívta Goffredónak „jóllakott madárhoz” való hasonlítása,¹⁷ pedig a metafora csak azt jelenti, hogy Goffredo ismeri a világ hívságait és elfordult tőlük; bármi történt is vele az eposzi cselekmény előtt, annak a cselekmény során nincs továbbhatása. A „saturó augel” képe tehát nem „rontja a Goffredo szüzeségét”,¹⁸ mert a keresztény fővezér nem a *castitas*, hanem a *temperantia* és a *continentia* példáját nyújtja, amely Leone gradációs meghatározása szerint a következőben áll: „Mikor pedig az érzékiség ösztökélését az értelem a virtus segítségével legyőzi, ezt nevezük mértékletességnek.” Goffredo, bár maga immár az önmegtartóztatást valósította meg, lovagjaitól a mértékletességet, a mérsékletet kéri; mikor azok, Armida bájjainak engedve, mindenáron készek őt megsegíteni s ezzel a közös ügyet veszélyeztetni, Goffredo e szavakkal távozik körükből:

¹⁷ L. Arany: i. m. 439.

¹⁸ A megjegyzés Arany margójegyzetei között szerepel. L. Király E.–Kovács S. I.: *Arany Tasso-kötetének margójegyzetei*. FK, XXVIII. (1982). 271., 291. – A következőkben hivatkozom Paolo Beni fontos összehasonlító elemzésére: *Comparatione di Homero, Virgilio e Torquato. Et a chi di loro si debba la Palma nell’Heroico Poema. Del quale si vanno anco riconoscendo i precetti, con dar largo conto de’ Poeti Heroici tanto Greci, quanto Latini et Italiani. Et in particolare si fa giudizio dell’Ariosto del Sig.* – In Padova, Appresso Lorenzo Pasquati, 1607. MTA Könyvtára: 550.493. Lapszámok a szövegben; hivatkozom továbbá Daniello Bartoli jezsuita történész és elméletíró művére, amely Zrínyi könyvtárában is megvan (jelzete BZ 93): *Dell’huomo di lettere difeso et emendato. Da P. Daniello Bartoli della Compagnia di Giesù. In Venetia 1648.* Lapszámok szintén a szövegben.

„*Temprate i vostri affetti*”, „Tartsatok mértéket érzéseitekben” (*Liberata*, IV. 82. 2).

Beni művének első fejezetében, amelyet a „tökéletes hős és hadvezér” kérdésének szentel, összehasonlítást tesz Homérosz, Vergilius és Tasso fővezérei, illetve legnagyobb hősei között. Homérosz az erkölcsöket illetően szinte azonnal kiesik a versenyből, mert hőseiben a kiváló tulajdonságokat vagy azok mértéktelensége, vagy az homályosítja el, hogy alacsony fokon is megnyilvánulnak. Aeneas ellenben, Beni ítélete szerint, még Goffredónál is tökéletesebb lenne, ha két hiba nem ejtene rajta foltot: „*essere stato idolatra e gentile*”, hogy „bálványimádó és pogány volt” (I. 12), valamint az „*atto dishonesto*”, a „tisztességtelen cselekedet”, a Dido-szerelem, amely annyira eltértette céljától, hogy Jupiternek paranccsal kellett őt hivatásához visszatérítenie (I. 14–15).

Az első ponttal kapcsolatban rögtön felidéződik az, amit Zrínyi Szulimánról mondott:

Csak aztot kívészem, hogy *hiti volt pogán*,
Soha nem volt ily ur törökök közt talán.

(II. 44. 3–4)

„De talán nélkül is” – folytatja Zrínyi – bizonyos, hogy nem volt még „ez földhátton / Illyen vitéz és bölcs”. S ezután, a szultán uralkodói és hadvezéri erényeinek felsorolása után a „*summa*” következik: „Talán keresztyén közt is legnagyobb lenne” (II. 45, 46).

Ugyanarra a konklúzióra jut tehát, mint Beni Aeneással kapcsolatban. A fő vétek azonban, amely Szulimán nagyságát végleg kompromittálja, tudjuk, a *kegyetlenség*, Aeneas *pietasá*-nak antagonisztikus ellentéte; viszont a mozgató rugó, amely a tulajdonságot mintegy féktelenné, dominánssá és végzetessé tette, az a szerelem volt: „*Roxa szerelméjért eztet cselekedé*” (II. 47, 4), szerelemből gyilkoltatta le fiát, s ezzel az egész világ előtt nyilvánvalóvá tette kegyetlenségét.

Beni szerint a tökéletes hős eszméjével ezért nem fér meg a szerelem: „minden bizonnyal egy sereg vezérében vagy egy állam uralkodójában a szerelmi szenvedély számos véteknek a kiindulópontja” (I. 20), és a főhős a „continenza” által lehet csak a legnagyobb.

Éppen ezért Beni szerint Vergilius helyesebben járt volna el, hogy ha már édesítenie kellett a hősköltevény komolyságát a szerelem érzésével (amit önmagában véve Beni egyáltalán nem kárhoztat), „helyesebb lett volna, ha azt nem a főhős, hanem alárendelt hős történetében mutatja be” (I. 21).

Így járt el Tasso, és így járt el Zrínyi is. Dédapja család feje, tisztos állapotú; de még hitvesről sem esik szó, csupán az utódról, aki a családi *glória* hagyományát köteles átörökíteni.

A költők vétké a bujaság felkeltésében

Daniello Bartoli könyvének második részében, a *Bujaság* című fejezetben, kizárólagosan erkölcsi és társadalmi indítástól – s ennek megfelelően a jezsuita hitszónok, a prédikációs stílus hangnemében – kél ki azok ellen, akik „hátrahagyván a Parnasszust Ida hegyéért, a babérokat a mirtuszért, a hattyút a galambért, Apollót Cupidóért, a szűz Múzsákat közönséges szajhákká teszik” (130).

Bartoli nem azt veti a költők szemére, hogy a szerelmet ábrázolják, hanem hogy a bűnt, a bujaság vétkét nemcsak kívánatosá teszik, hanem a költészetben való jelenlétét – mai szóval élve – meg is ideologizálják.

„Ezekben immár oly megszokottá vált a bűn, hogy úgy tűnik: poéta voltukból egyenesen következik, hogy bujának is kell lenniük.”

Három dologgal védekeznek ezek a kártékonyság vádja ellen:

„apud eos tota Impuritas vocatur Urbanitas: mivel a gyönyörködető cselekmény és a verszet bája révén az olvasót szerelmes gondolatok körébe vonják, azokban végülis nem ébresztenek mást, mint gondo-

latokat; így az, amit az olvasóban keltének, inkább a spekulatív elme, mintsem a gyakorlati érzékek gyönyöre” (133).

Erre a kifogásra Bartoli azt válaszolja: tud eseteket, amelyekben „egy bizonyos híres tragikomédia hatására tisztos nők kurválkodásra adták a fejüket” (133–134). A továbbiakból világos, hogy Bartoli Guarini *Pastor fido*ja felé sújtja mennyköveit. A mai olvasó jól tudja, hogy a Bartoli által kiemelt idézetek a ledér és intrikus Corisca szövegéből valók; Bartoli erkölcsi és szociokulturális megfigyeléseit mégis legalább részben tudomásul kell vennünk: a jezsuiták tisztában voltak a kimondott és leírt szó tömeghatásával, és a *Pastor fido* – ha nem is váltott ki éppen olyasmit, amit Bartoli példaként felhoz – minden bizonnyal a költészet magas fokán kifejezett „amore universale” hedonisztikus szépsége miatt lett népszerűvé.

A második védekezés, amit a „bujaság” költői hangoztatnak, már teljes mértékben a neoplatonizmus körébe vág; és nemcsak azt bizonyítja példaszerűen, hogy a humanista és reneszánsz örökség továbbélése a barokkban átinterpretálódást és eklektikus válogatást jelent, hanem azt is, hogy a felhasznált gondolati és formai elemeket tudatosan manipulálják, és részben közönségsikerre, részben erudíciós babérokra, részben pedig az egyházi cenzúra előtti feddhetetlenségre törekcszenek.

A második érv tehát a következő:

„hogy ezeknek a költeményeknek más vétkük nincs, mint hogy bujának látszanak, holott valójában nem mások, mint allegorikus álarokok, amelyek mögött a legtisztább morálfilozófiai jelentés rejlik; ezeket édesítik meg a mesés kitalálások mézével, hogy könnyebben elfogadtassák s egyben ízezsébbé tegyék őket” (137).

Az antik „fabuláknak” ez az értelmezése Ficinóig (s rajta keresztül még távolabbra) visszavezethető; a neoplatonizmus egyik legtermékenyebb, a költészetben és filozófiában legjobban értékesített területe ez. Leone Ebreo jelentős teret

szentel a kérdésnek. Meghatározása szerint a költői kitaláláson belül több értelem rejtőzik: az első a betű szerinti, amely jeles személyek életének és tetteinek emlékét őrzi; a második

„a morális értelem, amely hasznos a tevékeny emberi élet számára, mivel helyesli a virtuos cselekedeteket és kárhoztatja a bűnöket. Ezenkívül, ugyanazon szavakkal, kifejezik a természet vagy ég, az asztrológia vagy teológia dolgainak mélyebb igazságát. (. . .) Ezeket mintegy a mese magját alkotó értelmeket nevezzük 'allegorikusnak'” (98).

Meg kell mondanunk, hogy már Tasso elkezdte manipulálni ezt az értelmezést, mihelyst azt az „idők szigorúsága” miatt szükségesnek látta.¹⁹ Levezésében expressis verbis leírta, hogy a költött dolgok allegorikus értelmezése semmilyen költészettani szabály körébe nem vág;²⁰ a költő, illetve az olvasó szuverén joga olyan értelmet tudni vagy felfedezni a leírt dolgok mögött, amelyet gondol vagy akar. Nyíltan megmondja: azért írta meg az *Allegoria del poemat*, mert egyéb meggondolásból szükségesnek találta. Büszke arra, hogy

„az egész poémában nincs egyetlen akció, egyetlen főbb szereplő sem, amely vagy aki mögött csodálatos misztérium ne rejlene. Jót fog nevetni, ha majd ez új szeszélyemet elolvassa. (. . .) nem egyébért tettem, az igazat megvallva, mint hogy a világ száját betömjem vele [per dare pasto al mondo]. A nyakam töröm, hogy bebizonyítsam: egyéb célom se volt, mint az államot szolgálni [*servire il politico*: vagyis a közjót, a platóni államot, a poliszt, amely az erkölcsi és filozófiai javak letéteményese is]; és e pajzs mögött remélem biztonságra helyezni a *szerelemeket* és a varázslatokat. . . . Meglátja majd, mint kezelem, forgatom és forgatom ki mind a platóni, mind a peripatetikus morálfilozófiát, és a lélekről szóló tudományt is; és jóllehet sok éve, hogy nem olvastam ezekről a dolgokról, mégse félek, hogy sok hiba volna benne: csak attól félek, hogy nem tudtam a filozófiai dolgokat néhány szükséges teológiaiával is kísérni; ezért sokszor hagyok üres helyet, hogy Flaminio üröltse ki [!] a maga elgondolása szerint.”²¹

¹⁹ L. *Le lettere di Torquato Tasso*, a c. di C. Guasti. 5 voll., 1852–1855. Volume primo. Firenze, 1852. 112.

²⁰ Uo. 117–118., 192–194.

²¹ Uo. 185.

Talán sehol sem árulja el Tasso levelezése világosabban, milyen vérré menő kettős követelményrendszernek kellett eleget tennie a költőnek, aki ekkor még – sancta simplicitas! – úgy véli, hogy fontosabb a költészettani szabályoknak és a két nagy klasszikus modell példájának eleget tenni, mintsem a politikai – értsd monarchikus és vallási-ideológiai – szempontot ténylegesen megvalósítani a hőskölteményben, hacsak nem a már említett módon a tárgyválasztásban és a főcselekményben.

A századvég költői előtt már világos volt a helyzet. Távol álljon tőlünk, hogy az inkvizíciónak tulajdonítsunk minden erkölcsi, vallási, politikai megnyilvánulást a költészetben, valamint hogy merő képmutatásként könyveljük el azt, ami valódi lélektani, történelmi és ideológiai válságból fakadó öntudatlan, kényszerű vagy tudatos ambiguitásként jelentkezett. Majdnem minden olasz irodalomtörténet leírta, hogy Torquato Accetto művének címe: *Della dissimulazione onesta – A tisztességtől való elrejtésről* (1641) egyik alapvető definícióját adja a „kívül-belül” szorongató kor életérzésének és viselkedési normájának. Amint Malvezzi mondotta: „Olykor fékezni kell a beszéd szabadságát, ha már az élet szabadsága megromlott”.²²

Marino nem merül el a probléma történelmi és etikai mélységeiben. Mindenáron el akarja fogadtatni magát, és a szabadságát arra, hogy azt írhasson és publikálhasson, amit akar, és az ezért folytatott küzdelemben – győz.

Az *Adone* előszava, amelyet Chapelain írt, de amelynek alapeszméjét és bizonyos adatait nyilvánvalóan maga Marino szolgáltatta, ennek a győzelemnek egyik állomása, mert nem mást kodifikál költészetelméletileg, mint azt, hogy az elbeszélő költészetben a nem heroikus téma is lehet illusztris. „Action illustre advenue durant la paix”, illusztris cselekmény, amely békeidőben zajlik; „il faut que le subject du poème (. . .) soit illustre sans melange de guerre”, szükséges, hogy a költemény

²² Idézi C. Jannaco–M. Capucci: *Il Seicento*. Milano, Vallardi, 1963, 643.

tárgya nélkül is illusztris legyen, hogy háborút vegyítenének bele. Mi lehet békében illusztris? Azok a foglatosságok, helyek, tárgyak, illetve azok elmondása és főleg leírása, amelyek a békeidőben folynak, illetve csak olyankor lehet velük teljes szívvel foglalkozni: és „l'amour y ayt la plus grande part”, a szerelemé a főszerep, a többi csak járulék!^{2 3}

Ez a költészetelméleti megtámogatás; és Marino az erkölcsi kifogásokat is ki akarja védeni, legalábbis forma szerint. A világirodalom legérzékibb vers-monstrumában, amelynek bevallott fő tárgya a testi szerelem, minden ének előtt ott áll az allegória.

A nyolcadik ének Venus és Adonisz egyesülésének éneke, 149 strófában. Előtte az allegória így szól:

„A Gyönyör, amely a tapintás érzékének kertjében tartózkodik a Bujaság társaságában, azoknak az elvetemült vélekedését hangoztatja, akik az érzéki élvezeteket tartják a legfőbb jónak. Adonisz, aki levetkezik és megfürdik, az embert jelenti, aki a hús rabságába esvén és elmerülvén az érzékek hullámaiban, mezítlen marad, a jóság és az erények köntöse nélkül. A vele játszadozó Venus cirógatásai a féket nem ismerő és szégyentelen hús hízelkedését jelentik, amely szereti és örömmel becézgeti a gyönyört.”^{2 4}

Olvasta volna csak Arany: itt látott volna igazi „kéjsóvár olaszt, aki imádkozik, mielőtt a bűnt elkövetné”!

„Nem tagadom – fejtegeti Bartoli –, hogy az antikok közül némelyek, hogy elfátyolozzák a köznép szeme előtt teológiájuk titkait, elrejtették, mint Silenus szobraiban a kincset, azt, amit ők igazságnak hittek ... így hát a pogányok teológiájából nem maradt fenn az emberek számára más, mint az istenek házasságtöréseinek, lopásainak, gyilkosságainak története, amelyek az igazat megvallva igen méltatlan eszközök arra, hogy általuk az istenség misztériumait magyarázzák. A mai költőknek azonban az ilyesmire sem alkalmuk, sem gondjuk nem lehet. S ha

^{2 3} L. Giovan Battista Marino: *Tutte le opere*. vol. II. *L'Adone*, tomi I–II, a c. di G. Pozzi. Milano, 1976. I. 18–19.

^{2 4} Uo. 423.

lenne is, ugyanolyan arcátlan, mint bűnös dolog lenne olyan eszközt használni, amely szöges ellentétben áll az állítólagos céllal” (139).

A bujaság költőinek harmadik védekezése az, hogy „írásaikkal nem a mások kárát, hanem a maguk dicsőségét szolgálják” (140).

Az ilyesfajta dicsőség az örök kárhozatba visz. Bartoli poklában ott sínylődnek, mint bujaságra ösztökélők, Petronius, Apuleius, Ovidius mellett Horatius és Catullus, sőt Martialis is, valamint „a mi nyelvünk költői közül is páran, akik még náluk is rosszabbak” (148). „Mit ér nektek az, ha ott fognak benneteket dicsérni, ahol nem vagytok, és ott szenvedtek gyötrelmeket, ahol majd lakoztok mindörökké?” (151).

„Halljátok, ti Luciferei a földnek!” – kezdi intő szövegét Bartoli. Az erkölcstelenség költőinek nem lesz tartós híre a földön, mert a józan értelmű és bölcs emberek szemében „tehetségetek rosszra használt virtusa olyan lesz, mint a gigászok hatalmas, de gonosz ereje” (151).

„Ám ha semmi nem győz meg benneteket: íme tekintsétek az Istent, aki leszállt egy istálló rútságába, a szegénység nyomorúságába, . . . a gonosztevőként való elítéltetésre, egy lator halálára. Nézzétek rajta az ostorcsapások nyomait, a töviskoszorú alól kiserkedő vért, mezítelenségének szégyenében, merő fájdalomként odafenn a keresztfán. . . . Kívánt ő tőletek valaha mást, mint hogy életetekben követői, halálotok után társai legyetek?” (152).

Zrínyi könyvtárában Apuleius és Petronius kivételével minden „kárhozott” klasszikus kötetei megvoltak; némelyik több kiadásban is, fordításban is. Marinónak minden költői műve ott szerepel, a *Dicerie sacre* kivételével. Az álszemérem éppoly távol állt Zrínyitől, mint a vakbuzgóság és a felekezeti gyűlölködés.

Biográfiája és költészete egyaránt tanúsítja, hogy „bántotta” olykor a szerelem. Költői programja azonban éppen

fordított, mint a Marinóé: eposza „poème de la guerre”, amelyben a szerelemnek csak annyi és olyan helye lehet, ami a vitézséggel összefér, tehát a hősi karakter a domináns, a szerelem olyannyira „járulék”, hogy maga is hősi jelleget öltve emelkedhet csak arra a fokra, hogy ábrázolható legyen.

Tudta-e vajon, hogy a szerelmi téma bevezetését a hősköltészetbe éppen egy Petronius-szöveggel igazolta?²⁵ Mindenesetre nem a Marino által visszataszító, véres dúvadnak ábrázolt Mars áll Venus mellett, nem is a gyermek-antihérosz Adonisz, hanem az a Mars, aki a vitézi virtusnak és a hősies szerelemnek a géniusza Zrínyi költészetében.

Nincs allegóriára szüksége, mert költészete nem *discorso obliquo*: a dolgok, személyek és események önmagukat jelentik, illetve önmaguk univerzális értelmét. Nem tulajdonít más értelmet a szerelemnek sem, tehát csak röviden közli, hogy írt róla, hogy miként írt róla és miért.

Mi indokolja hát a *Feszületre* című vers kezdő strófáját? Semmiképpen sem a szerelmi költészet miatt érzett büntudat. A szerelmi költészet említése itt ugyanúgy az alacsonyabb fokról a magasabbra, a méltóbbra való lépést jelenti, mint ahogy az eposz első szakasza a szerelmi témáról a hősi témára való áttérést. A kereszt Jézusának heroikus karakteréről és az *imitatio Christi* szintén hősi értelméről másutt szóltam.²⁶ Mindenesetre a szerelmi témának és a feszület Krisztusának egymás mellé helyezését talán Bartoli szónoklata inspirálta, ha nem is a szerelmi költészet szabadossága miatt (hiszen a bujaság bűnének kívánatossá tételéről Zrínyinél szó sincs), hanem a már említett okból: a fokozati különbség érzékeltetésére.

Végezetül: a hedonisztikus jellegű *amore universale* képsorai a lírikumokban tűnnek fel,²⁷ az eposzban a „szerelmi rá-

²⁵ Jelzi Négyesy L., Gróf Zrínyi Miklós Művei. I. Költői művek. Bp. 1914., 388.

²⁶ L. Király E.–Kovács S. I., *A meghajló és beszélő feszület jelene a „Szigeti veszedelem” II. énekében*, ItK, LXXXV. (1981). 382–383.

²⁷ Vö. Kovács S. I., *A lírikus Zrínyi*. Sajtó alatt.

beszélő”, az öreg Fáti nem használja őket. Érvelésének gerincét a következő állítások alkotják: a szerelem minden fölött uralkodik: a hatalom, a szépség, a bölcsesség engedni kénytelen neki; a szerelmi sebre nincs gyógyír; az ég, a nap irigység nélkül osztja jószágát; Isten rendelte mások hasznára a jót és szépet, s aki fukarkodik velük, Isten kedve ellen tesz.

Az érvelésben az *amore universalének* nem hedonisztikus, hanem filozofikus sajátosságai uralkodnak. Különösen ez a két sor:

Nem-é ez az kék ég, kit látunk magasban,
Közli velünk szépségét és örül abban?

(XII. 36. 1–2)

mintha annak a Leone által bőségesen fejtegetett neoplatonista gondolatnak lenne sűrített megfogalmazása, amely szerint Isten szereti teremtményeit, nem azért, mert kívánná őket, hanem mert javukat és tökéletesedésüket kívánja:

„ez a tökéletesség, amelyben a teremtmények Isten szerelme által gyarapodnak, az istenségnek (ha szabad róla ezt mondani) elégedettséget és örömet ad, és benne az ő legmagasabbrendű tökéletessége még jobban felragyog . . . És a tökéletességnek eme gyarapodása és a rajta érzett öröm egyáltalán nem magában az Istenben található, hanem csupán a teremtményeihez való viszonyában . . .” (235).

Isten a maga tökéletes szépségét is különböző fokokon közli teremtményeivel, (354–357) s „az isteni szerető gyönyörködik abban a növekvő szépségben, amelyben a szeretett világ-mindenség az isteni szerelem által részesül” (369). Mindezt erősíti a XII. ének következő szakaszának nap-metaforája, amely a neoplatonizmusban az *intelletto divino* látható képmása (179).

Inkább kérdésvetetés ez, mintsem állítás; a szépséget közlő, örvendő ég és a nap neoplatonikus metaforájának jelenléte a szerelmi érvelésben mégis elgondolkoztató, bár további kutatást igényel.

NÉMETH S. KATALIN

MAGYAR ORÁTOR A 18. SZÁZADBAN: VERESTÓI GYÖRGY*

„Az úri hiúságot legyezgető, a gondolati és stilisztikai ötleteket vadászó prédikáció különösen a halotti szertartásokon kapott tág teret katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt. *Közismert*, hogy az idősebb Verestói György, erdélyi református szuperintendens (†1765) kortársai által csodált tekintélye volt ennek a modernak: összegyűjtött halotti beszédeinek két kötetét még 1783-ban is kiadták”–

írja Bán Imre *A magyar barokk próza változatait feltérképező tanulmányában*.¹ Jóllehet dolgozatunk témájával, Verestói György munkásságával a továbbiakban nem foglalkozik, mégis tanulságosnak tartottuk meghatározását idézni, főleg az általunk kiemelt szóért: közismert. Verestói művei és a róla szóló szakirodalom ismeretében ugyanis valóban megállapíthatjuk, az a tény, hogy Verestói kiváló barokk szónok volt – közismert, de behatóbb tanulmányozás, az összes megjelentetett és hozzáférhető prédikáció elolvasása nem tükröződik egyetlen közleményben sem. Sommásan foglalva össze: a Verestóival foglalkozó cikkek szerzői kiválasztottak egy-egy prédikációt, s mivel szerzőnk egyetlen műve is gazdag lehetőséget ad a barokk próza jellegzetességeinek felmutatására vagy éppen kuriózumok keresésére, több beszéd elolvasása nem látszott szükségesnek. Ugyanaz a prédikáció ráadásul több cikknek is

*Ezúton mondok köszönetet Tarnai Andornak és Kovács Sándor Ivánnak a dolgozat végleges változatában hasznosított észrevételeikért.

¹ Bán Imre: *A magyar barokk próza változatai*. In: B.I; *Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 195. – Az említett kötet: Verestói György: *Holtakkal való barátság*. Kolozsvár, 1783. 963 l. Az idézeteknél e kiadás lapszámát adjuk meg.

tárgya (pl. a tündérvilágról szóló), így az ismert és ismertetett beszédek száma még kevesebbre csökken. Amint az a kevésbé ismert szerzők esetében lenni szokott, a vele foglalkozó szakirodalom bibliográfiai számontartása is esetleges. Az irodalomtörténeti Kézikönyv két Verestói-val foglalkozó önálló tanulmányt említ:² paradox módon egyikük csak Verestói verseivel foglalkozik,³ másikuk címleírásából viszont nem derül ki, hogy valójában Verestói prédikációjáról van benne szó.⁴ Az irodalomtörténeti Kézikönyv ugyanakkor felhívja a figyelmet Trócsányi Zoltán *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása* című tanulmányának Verestói „fejezetére”,⁵ ezt a hivatkozást *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* Verestói-címzavánál nem találjuk.⁶ A bibliográfiában felsorolt tanulmányok közül kettő életrajzi jellegű szövegközlés, kettő Verestói verseivel foglalkozik és csupán három írás tárgyal egy-egy prédikációt, közülük Trócsányi Zoltán említett 1943-as Könyvszemle-beli dolgozata és Dézsi Lajos tanulmánya⁷ ugyanazt az Alvintzi Krisztina temetésén 1733-ban elmondott „tündéres” orációt. A bibliográfiai Kézikönyv nem jelzi, ám megemlítjük, hogy más írók mellett részben ugyan-
 evvel a beszéddel foglalkozik Turóczi-Trostler József két közleménye is.⁸

² *A magyar irodalom története 1600–1772-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 430., 446.

³ Alszeghy Zsolt: *Egy Gyöngyösi-tanítvány*. It, 1940. 64–69.

⁴ Trócsányi Zoltán: *A szépirodalom üldözése*. MKszle, 1943. 433–435.

⁵ Bp. 1935. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/10.) 37–40.

⁶ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Szerk. V. Kovács Sándor, Stoll Béla, Varga Imre. Bp. 1972. 553.

⁷ Dézsi Lajos: *Népmeséink történetéhez*. ItK, 1896. 345–350.

⁸ Turóczi-Trostler József: *Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. A racionalizmus és irracionizmus küzdelméhez*. MNy, 1927. 1–38. – T. T. J.: *A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században*. In: T. T. J.: *Magyar irodalom – világirodalom*. Bp. 1961. I. 73–97. A Verestói-iról szóló rész a két tanulmányban néhány kisebb módosítástól eltekintve szó szerint azonos.

A Verestóival foglalkozó szakirodalom rövid összefoglalásai nem hagyhatjuk említés nélkül Jékely Zoltán írását sem.⁹ Az 1940-ben keletkezett fiktív temetési beszéd Verestói módorában íródott, alcíme szerint: *Halotti órázió, mellyben néh. T. Tséri Verestói György úr, az erdélyi nagy fejedelemségben lévő reformata ecclesiáknak püspökje felett, ki légyen a holtak igaz barátja, kibeszéltetett. Kolozsváratt, a házsongárdi temetőben, az úrnak MCMXL. esztendejében.* A beszéd nemcsak Jékely kiváló stílusérzékéről tesz tanúságot, hanem arról is, hogy talán ő volt az egyetlen, aki – akkor éppen mint Széchényi Könyvtárbeli könyvtáros – a Verestói prédikációit tartalmazó vaskos kötetet végigtanulmányozta.

Verestói reneszánszáról még a manapság rendkívül kiterjedt régi magyar irodalmi érdeklődés idején sem lehet beszélni. Csupán mint költőt említik a kuriozitások kedvelői, így Csanádi Imre,¹⁰ vagy Gyöngyösi újraértékelésével kapcsolatban Kibédi Varga Áron.¹¹ Ugyanakkor nem szerepel a *Magyar remekírók* sorozat 18. századi költőket bemutató gazdag válogatásában sem,¹² s elkerülte a *Három veréb*-antológiát összeállító Weöres Sándor és munkatársai figyelmét is.¹³

⁹ Jékely Zoltán: *Tséri Verestói György, a XVIII. század erdélyi órátorja.* In: J. Z.: *A Bárány Vére.* Bp. 1981. 85–97. – Kovács Sándor Iván figyelmeztetett arra, hogy Jékely esetében a stílusutánzási hajlam élő erdélyi tradíciójára is gondolni kell. Tamási Áron és Gaál Gábor Mikes-levelet utánzó írásai is ezt igazolják. Gondolatát kiegészíthetjük még Sütő András Bethlen Gábor korának stílusát utánzó esszéírásaira, a *Nagyenyedi fügevirágra* történő utalással.

¹⁰ Csanádi Imre: *Mesterek és mesterkedők. Tallózás a XVIII–XIX. század rosszul ismert magyar költészetében.* Kortárs, 1982. 118–121.

¹¹ Kibédi Varga Áron: *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa.* It, 1983. 546.

¹² *Magyar költők 18. század.* Vál. szöveggond. és jegyz. Mezei Márta. Bp. 1983. (Magyar Remekírók.)

¹³ Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból.* Bev. Kovács Sándor Iván. Bp. 1982².

Az, hogy a közismert Verestói György milyen kevésbé ismert, még bibliográfiai tévedésekkel is dokumentálható. Szinte ugyanaz történt vele, mint a két Bethlen Katával, akiknek műveit hosszú ideig összekeverte az irodalmi köztudat. Jelen esetben id. és ifj. Verestói György prédikációi keveredtek össze, Petrik bibliográfiájában¹⁴ éppúgy, mint az OSzK katalógusában. Ifj. Verestói 1764-ben Franekerben megjelent disszertációját, mivel id. Verestói akkor még élt, az Akadémiai Könyvtár katalógusa is kérdőjellel veszi fel, és természetesen, hogy a British Museum katalógusa is összevonja a két szerzőt.¹⁵ Ugyancsak szét kell választani Herepei János *Adattárának* a két Verestói Györgyről szóló adatait,¹⁶ Kosáry Domokos művelődéstörténeti szintézisében pedig Verestói másik fiának, Sámuelnek *Dissertatio physica* (1767) címmel a villámlásról írt művét tulajdonítja id. Verestói Györgynek.¹⁷

Érdemes megrostálni az életrajz adatait is. Ismételten azért, mert bár több helyen olvasunk életének eseményeiről, az adatok néhol pontatlanok és egymásnak ellentmondók. Elsődleges forrásnak azt a latinul írott, saját kezűleg összeállított életrajzot kell tekintenünk, amelyet Török István fordításában közölt a *Protestáns Közlöny*.¹⁸ Ennek alapján írta meg Török a kolozsvári kollégium történetéről szóló monográfiájában Verestói életrajzát.¹⁹ Török István szövegközléséhez Nagy

¹⁴ Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. III. köt. I. rész. Bp. 1891. 762–763.

¹⁵ BMC 247. col. 672.

¹⁶ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III*. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk. Keserű Bálint. Bp. – Szeged, 1971. A javított lapszámok: id. Verestói György 220, 222, 237, 349, 355.; ifj. Verestói György 223.

¹⁷ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 624.

¹⁸ Török István: *A kolozsvári collegium XVIII. századi tanárainak életrajza*. (Verestói György 1728–1764 tanár s később püspök.) *Protestáns Közlöny*, 1886. 13. 122–123.; 14. 128–130.

¹⁹ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. III. Kolozsvár, 1905. 12–21. – A mű előzményeként – szintén tárgyalva

Zsigmond fűzött kiegészítést, ugyancsak a Protestáns Közlönyben.²⁰

A korabeli életrajzgyűjteményekben, megemlékezésekben is számos értékes adatot találunk Verestói működésével kapcsolatban. Elsőként Bod Péternek az erdélyi református püspökök életrajzát összeállító gyűjteményét, a *Smírnai Szent Polikárpust*²¹ kell említenünk. Elismeréssel szól Verestóiról Rettegi György is *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784* című emlékiratában,²² és belekerül a híres orátor Hermányi Dienes József anekdotagyűjteményébe is, nem egészen elismerő értékeléssel:

„Ekhárt Gergely torockai unitárius esperes hírét hallja vala, micsoda jeles orációkat mond egy református professzor (ez Verestói György vala, – certe ad majora factum erat illud ingenium), – igen kér vala az becsületes ember, hogy vagy egyet közlenék vele, minthogy az unitáriusoknak prédikációi is nem igen reálisok. Küldém azért nékie azt az orációt, melyben az halált szolgálának szegődteti az orátor, amelyben bizony nagy profánításnak tartom most is, amint a Krisztus halálát jádziképpen oda elegyíti az a becsületes ember. Továbbá én nem venném jó néven, ha kedves halottamon kacajokat indítana az orátor. Bizonytal hallottam, hogy ezt orációt meghallgatván Bánffy György, így szólott az orátornak:

– Vere, valamikor számot adsz Istennek az ilyen orációkról! Hogy én az ilyen halotti játékos orációkat ne láttatnám helybenhagyni, eleibe írák az Ekhártnak küldött exemplárnak Salamonnak ama szavát: Mint a nyárhoz a hó, s mint aki télben leveti ruháit, olyan aki a bánatos szívnek éneket mond. Megolvasá a vén esperes az orációt, s maga visszafozván, monda:

Verestóit – ld. T. I.: *Adatok és részletek a kolozsvári ev. ref. collegium XVIII. száz évi történetéből*. Erdélyi Múzeum-Egylet kiadványai. 1884. 247–313.

²⁰Nagy Zsigmond: *Függelék Verestói György életrajzához*. Protestáns Közlöny, 1886/15. 138–139.

²¹Bod Péter: *Smírnai Szent Polikárpus*. [1766]. Verestóiról: 212–216

²²Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. Bev. jegyz. Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 120., 182–183., 281.

– Nem kell nékem, uram efféle! Erről senki jobb ítéletet nem tett, mint kegyelmed”.²³

Az ünnepelt orátorral való kötözködés Csanádi Imre véleménye szerint „aligha mentes a féltékenységtől”.

„Kötvé hiszem – írja Csanádi –, hogy a groteszk történetekkel dugig rakott agyú Hermányi uram holmi kenetes »orációkkal« altatgatva volna az enyedi, gyásztisztességre összegyűlt híveket”.²⁴

És bár Hermányi prédikációiban jobban ragaszkodik a Szentíráshoz, mint Verestói, mégiscsak furcsa, hogy éppen ő háborodik fel a „kacajok indításán”, akiről pedig Rettegi György a következőket jegyezte fel:

„Foly ennek szájából az ige s olyanokat hall tőle az ember, melyeket mástól nem. Az ő prédikációja között sokszor tréfákat ejt szóval, hogy eleget lehet nevetni rajta, de ez is mind tudomány”.²⁵

Hermányi azonban nemcsak a „kacajokon” háborodott fel. Klaniczay Tibor közölte azt a versét, amely 1731-ben keletkezett, s „*Elöljáró beszéd és rövid satyra*” címen vált ismertté. Harminc évvel később Hermányi az erdélyi püspökökről szóló biográfiai sorozat elé illesztette. Verestói kigúnyolása itt is egyértelmű:

Ne tégy lakodalmat az halottas házból.
Matériát jobbat s hasznosbat nem lelsz-é?
Hogy hogy szegődteted halált szolgál-bé?

A verses reagálás különben nagyon friss élmény hatására született meg, hiszen Verestói a halál-szolga analógiát 1730-ban Váradi Zsigmond felett elmondott beszédében használta. (1–25.) De kigúnyolja Hermányi Verestói egyéb téma-választását is, ugyancsak közeli élmény hatására írja:

²³ Hermányi Dienes József: *Nagyeneyedi Demokritus*. Vál. bev. jegyz. Rohonyi Zoltán. Bukarest, 1970. 101–102.

²⁴ Csanádi: i. m. 118.

²⁵ Rettegi Gy.: i. m. 126.

Parturiunt montes, ily egeret szülnek,
 Physices Professor titulum viselnek,
 Physiognomia még is amit ellnek,
 De tám másodsor is prelum alá kelnek.²⁶

Noha Verestói sem hisz a fiziognómiában, mégis egész orációt épít köré és nagy élvezettel részletezi a különböző szem, száj, orr, fül, haj stb. jellemmeghatározó tulajdonságait. (47–70.) De az már valóban furcsa fintora az egymás ellen hadakozásnak, hogy pontosan annak a Verestóinak mondja Hermányi „Fonóban való az physiognómia”, aki maga is kikelt a fonóban folyó „Mese és Szófia-Beszéd” ellen. (102.) A Bánffy György szájából hallatott korholást is inkább úgy fordította Hermányi Verestói ellen, hogy saját (ti. Verestói) prédikációjából szemelte ki az ott önkritikaként elhangzott kérdést: „Mikor fogok én Poenitentiat tartani annyi sok Magyar Oratiómról, mellyekben néhánykor talám kellete felett-is meg-dítsértem az Embereket” (235.) – kérdezte Bánffy György és hallotta (olvasta) Hermányi. De illet hozzá ez az idézet is, hiszen Verestói kigúnyolásával „a valóságot elkendőző törekvést, és az ezt szolgáló túlzó barokk retorikát egyaránt elutasítja” – állapítja meg Klaniczay Tibor.²⁷ És igaz ugyan, hogy Verestói beszédei is ékes példái a főúri családok dicsőítésének, nála valóban csak tökéletes emberek szerepelnek, de azt is ő írja le, hogy „kivált mikor valami nagy ember vétkezik, akkor még a’ fülit sem meri senki-is mozdítani, nem-hogy azt meg-intené valaki”. (270.)

Visszatérve az életrajzi forrásokra, végezetül a Verestói temetése alkalmából elmondott halotti orációkat kell megemlítenünk, amelyek szintén tartalmazznak biográfiai adatokat. A temetésen három lelkész adott végtisztességet közmegebecsülés-

²⁶ Klaniczay Tibor: *Hermányi Dienes József ismeretlen munkája*. In: K. T.: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 563–564.

²⁷ Klaniczay T.: i. m. 565

nek örvendő kollégájuknak: Bodoki József kolozsvári tanár,²⁸ Szatmári Pap Mihály akkor még szebeni, majd később kolozsvári professzor²⁹ és Zágoni Aranka György széki egyházkerületi püspök.³⁰

A Török István fordításában megjelent és az akkori közlés szerint a kolozsvári kollégium könyvtárában található Verestói önéletrajz címe: *Genealogia et vita Georgii Verestói*. Keletkezése Verestói életének utolsó félévére esik, mert a benne rögzített utolsó dátum – György nevű fiának hazatérése „a belga akadémiákról” 1764. okt. 7. – Verestói pedig 1765 március 6-án hunyt el Kolozsvárott.

Az életrajz a család eredetére is kitér: Verestói apja először a sárospataki kollégium diákja, Buzinkai Mihály és Pósa-házi János tanítványa, innen kerül Erdélybe, miután az említett két tanárral együtt a nagyobb diákok elűzetnek Patakról. Id. Verestói Sámuel a gyulafehérvári kollégium tógátus diákja lesz, majd tanítóskodik a szenterzsébeti eklézsiában, s Udvarhelyszéken szentelik pappá. Életének utolsó állomása a küküllő-egyházmegye jegyzősége.

Verestói György 1698. január 25-én született Bonyhán.³¹ Mint Bodoki József írja: „tanulását kezdé a’ Bonyhai Oskolában, de éles és serény elméje tágasabb theatrumot kíván”.³² A következő iskola megjelölésében a kortársak egytől egyig tévednek. Bod Péter is azt írja, hogy „tanulását folytatta – tizennyóltz Esztendös koráig, a’ Maros-Vásárhelyjen virágozó

²⁸ Bodoki József: *Halotti oratio... Verestói György... utolsó tisztességére... 1765*. Kolozsvár, 1767.

²⁹ Szatmári Pap Mihály: *Az Jehovának temploma és az igaz isteni tisztelet mellett valójába buzgó Josua főpap*. Kolozsvár, 1767.

³⁰ Zágoni Aranka György: *A hives patakokra kívánczó...* Kolozsvár, 1765.

³¹ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977³. 686. – Verestói születési dátuma itt 1698. jún. 25. – nyilván sajtóhiba.

³² Bodoki J.: i. m. M₁

nagyobb Oskolában”,³³ és ugyanerről szól Bodoki és Zágoni Aranka György is. (Bod nyilván a halotti beszédekből vette az adatot). Pedig Verestóinál az olvasható: „1710-ben, máj. 21-én midőn már a grammaticát tanulám, az udvarhelyi iskolába vitettem, mely akkor még nem élvezte a collegium nevet”.³⁴ 1713-ban a poesis tanulására a kolozsvári kollégiumba került, ahol Szatmárnémeti Sámuel, Baconi Ince Máté és Remetei János voltak professzorai. Egyetlen forrás sem számol be róla, csupán Verestói, hogy 1720-ban Csepregi Turkovics Ferencsel együtt el kellett távozniuk a kollégiumból, „ugyanis, néhány rossz indulatu ember által oly módon árultattunk be a curatorok előtt, mintha Baconi Ince Máté ellen összeesküdtünk volna”.³⁵ A vád valóban alaptalan lehetett, hiszen nyolc év múlva Verestói mint tanár kerül vissza a kolozsvári kollégiumba, 1734-ben pedig éppen az említett Baconi Ince Máté lányát vette feleségül. A kollégium elhagyása után sem fordult rosszabbra a sora, mert miként Bodoki írja: „Bánffi Farkas Urnak különös kegyességéből a’ Belgiumi Académiákra való kirepülésre arany szárnyakat füze”.³⁶ 1721 július 2-án indult és szeptember 21-én érkezett Franekerbe kollégiumi társaival Csepregi Turkovics Ferencsel és Dési Ferencsel együtt. A franekeri egyetem anyakönyve szerint a három diák 1721 szeptember 25-én iratkozott be. Társai között ott volt még két magyarországi tanuló is, Putnoki István és Alsócsernátóni Cseh Sámuel.³⁷ Verestói önéletrajzában gondosan feljegyezi franekeri professzorai nevét, az otléte alatt bekövetkezett tanárváltozásokat, az általa hallgatott előadásokat:

³³ Bod P.: i. m. 212.

³⁴ Török I.: i. m. 1886. 122. Érdekes, hogy Zoványi, aki forrásul Török István kollégiumtörténetét jelöli meg, szintén a téves marosvásárhelyi iskolázásról tud.

³⁵ Török I.: i. m. 1886. 122.

³⁶ Bodoki J.: i. m. M₂

³⁷ Hellebrandt Árpád: *A franekeri egyetemen tanult magyarok.* Történeti Társ., 1887. 300.

„Itt ekkor theologiae professorok voltak: Campegius Vitringa P(ater), Ruardus Andala, és Campegius Vitringa F(ilius), Juris professorok Ortvinus Westemberg és Joh. Balck. Philosophiae professorok: Joh. Regius, Ruardus Andala, ki egyszersmind theol. prof. is volt, és Wierus Guilelmus Muys, a ki egyszersmind a mathematica, orvosi tudományok és chemia prof. is volt. Az orvosi tudományok és bonctan tanárai voltak Petrus Latane és a kit már említettem W.G. Muys. Az egyháztörténelem professora Campegius Vitringa P., ki egyuttal theol. prof. volt. Az egyetemes történelem prof. Joh. Rungius. A keleti nyelvek és a biblia szt. nyelvének professora Albertus Schultens. A görög nyelv és régiségek prof. Tiberius Hemsterhuys. Ezeket mind hallgattam, kivéve Joh. Regius, Balck és Petr. Latanet. Nem hallgattam Muys orvosi előadásait sem, de szorgalmasan tanultam tőle a philosophiát, bonc- és vegytant. Nem sokára meghalt a két Vitringa (apa és fiú), hasonlóképp Rungius. Új professorok választattak tehát a theologiai tanszékre. Joh. Melchioris, kire az egyháztörténetet is rábízták, és Hermannus Venema: az egyetemes történetre Petrus Wesseling, ezeket is egyenkint szorgalmasan hallgattam. Ez időtájt vitetett el Westemberg a leideni Akadémiához, helyébe hivatván Joh. Gottlieb Heineccius, kitől a természetjogot tanultam”.³⁸

Verestói professzorai közül csupán néhányat szeretnénk kiemelni. Elsőként Ruardus Andalát (1665–1727), a kartezius irányzat egyik jeles képviselőjét. A magyar, főleg erdélyi diákokkal való kapcsolatáról több levelet olvashatunk a Teleki Sándor patronálta erdélyi peregrinusifjak levelezését közreadó kötetben.³⁹ A diákok szerint Andala „Attya és Patronussa a’ Magyaroknak”, Aszalai Sámuel egyenesen arról számol be, Andala figyelmeztette arra, hogy disputációját „a’ Református Erdélyi Fő-Fő rendek . . . között valakiknek” ajánlaná.⁴⁰ Több ízben történik hivatkozás arra, hogy Teleki Sándor ajándékokat, üdvözetet küldött Andala professzornak és tartalmazza a kötet a franekeri teológus három Telekinek szóló levelét is,

³⁸ Török I.: i. m. 1886. 123.

³⁹ *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szerk. Hoffmann Gizella. Szeged, 1980. (Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 6.)

⁴⁰ *Peregrinuslevelek*. 137. levél. 277–278.

amelyekben az ott tanuló diákok ellátásáról, támogatásáról, magaviseletéről van szó.⁴¹ Ugyancsak gyakran fordul elő az erdélyi diákok leveleiben a két Vitranga professzor neve. Apa és fia közeli haláláról Verestói is említést tesz (id. Vitranga 1659–1722, ifj. Vitranga 1693–1723), mindketten teológia-professzorként működtek Franekerben és a coccejánus irányzat képviselői voltak.⁴² Johann Gottlieb Heineccius (1681–1741), a természetjog professzorának hatása a 18. század közepén Debrecenben jelentkezett, amikor Hatvani István bevezette az új tankönyveket, a filozófiatörténetet és természetjogot Heineccius *Elementa philosophiae rationalis et moralis* címen Halléban 1728-ban megjelent munkája alapján tanította. Mint Tóth Béla írja, „e könyvnek a bevezetése . . . a wolffianizmus további debreceni térhódítását jelenti”, ugyanis a franekeri Heineccius professzor Christian Wolff kiemelkedő követője volt.⁴³ Hermannus Venema kétszer is kapcsolatba kerül a Verestói családdal, a hollandiai professzor kiadatta Verestói egy levelét, fia ifj. Verestói György disputációjának pedig ő volt a praesese.⁴⁴ Id. Verestói franekeri tanulmányaira a „keleti nyelvek és a biblia szt. nyelvének professzora” Albertus Schultens volt hatással, ő lett a praesese az ott készült és 1725-ben megjelent dolgozatnak: *Dissertatio philologico-theologica de PALMA ARDENTE ad Exod. Cap. III. vs. 1–5.* (MTAK 525. 010.) Bod Péter egyszerre dicséri és marasztalja el a disszertáció szerzőjét, bár rendkívüli tapintattal arra is rámutat:

⁴¹ *Peregrinuslevelek.* 351–353., 357–359.

⁴² Vitranga magyar kapcsolatairól: Szilády Áron: *Campegius Vitranga magyar tanítványai Franekerben.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1874. 43–50.

⁴³ Tóth Béla: *A debreceni Kollégium tankönyvei a 18. században.* Studia Litteraria, Tom. XX. Debrecen, 1982. 69. – Kosáry D.: i. m. 126.

⁴⁴ A levélről: Zoványi J. i. m. 685., valamint ifj. Verestói György: *Dissertatio theologico-philologica de duobus philosophorum Aegyptiorum.* Franquerae, 1764.

„elmésen azt mütogatja: hogy 2Mós. III. v. 2–5. nem Tsipke-bokorban: hanem Pálma-fában jelent meg az Isten Mó'sesnek. Nem tudom ugyan, hogy senki-is ebben az értelemben követte volna, és az alávaló tövises szürös Tsipke-bokrot, az élő fáknak Királynéjokká, Pálmafává változtatta volna: de azt tudom bizonyosan, hogy az eredeti Nyelvekben való nagy Tudományját: melyet ennek alkalmatosságával nyilatkoztatott-ki, a' tudós Emberek igen tsudálták és ditsérték. Az-is igaz, hogy a' Nyelveknek világok által, a' Szent Írásokból igen sok szép és gyönyörűséges értelmekeket hozott világosságra: a' mellyek világos tanúbizonyságai az ő nagy Tudományának és szorgalmatosságának.”^{4 5}

Noha Bod Péter nem tudott olyanról, aki Verestói fejtegetéseit magáévá tette vagy követte volna, egy temetési prédikációban Verestói hatásának mégis sikerült nyomára bukkannunk. 1757-ben így beszélt Bethlen Klára temetésén egy bizonyos „egyházi orátor”.

„Egy tudós és mostan-is élő magyar (melly dolog Nemzetünknek nagy diszére szólgál) egy szép könyvetskéjében igen hitelessé tette, hogy 2. Mós. IV. 2. amaz égő, de meg-nem emésztetett Bokor, nem Tsipke-fa volt, hanem Pálma, melly fát a' Görög Nyelven Phoenixnek^{4 6} hívnak, és úgy a' Pálma-fának ágai közzé fészket rakott, ott meg-égett, 's ugyan ott megelevenedett Féniks nem más volna, hanem az Istennek az a' Fia, a' ki Mósesnek meg-jelenék az Arabiai pusztában, égő, de meg-nem emésztetett Pálmának ágai között Tüz-lángban. Ezt az értelmet én igen kedvellem: és a melly Tudós Nemzet-is ez ellen írt vala, egyébre nem mehete, hanem hogy ez az égő 's meg nem emésztetett fa Akácia fa volt, az az, vad Pálma-fa.”^{4 7}

Aki ilyen elismeréssel szól Verestói disszertációjáról, ön magát szemérmesen csak kezdőbetűivel nevezi meg: H. D. J., azaz

^{4 5} Bod P.: i. m. 213.

^{4 6} A magyar irodalom főnix-pálma motívumáról l. Kovács Sándor Iván: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1981. 144. és Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: „*Adria tengerek fönnforgó hajjai . . .*” In: *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*. Bp. 1983. 25., 220.

^{4 7} *Szent Kanaea vagy tsuda hitü siró-fénissa aszszony . . . Bethlen Klára . . . felett elmondott . . . az egyházi orátor, H. D. J. 1757-dik Esztendőben. A₂ verso.*

Hermányi Dienes József. Úgy látszik, az éles szembenállás csak a kéziratban maradt, nem a nyilvánosságnak, főleg nem a kortárs nyilvánosságnak szánt művekben kapott hangot.

Öt évig tartó franekeri tanulmányai végeztével Verestói 1727 február 20-án érkezett vissza Erdélybe, ahol pappá szentelése után elfoglalta patrónusa, Bánffy Farkas udvarában a bonchidai lelkészi hivatalt. Nem sokáig élt Bonchidán, 1728-ban már a kolozsvári kollégiumban találjuk, mint a filozófia tanárát. Németalföldi kapcsolataiból itthon baja támad: Hermannus Venema franekeri professzort ugyanis arminiánizmussal vádolták és ezt a vádat két erdélyi tanítványára, Csepregi Turkovicsra és Verestóira is kiterjesztették. Mint Török István írja iskolatörténetében:

„Venema kivánságához képest hivatalosan is állítottak ki egy nyilatkozatot, mely szerint a kolozsvári két professzort, Csepregi Ferencet és Verestói Györgyöt a püspök és három curator jelenlétében megkérdezvén, mindketten kinyilatkoztatták, hogy ők az orthodoxa ecclesiának hívei s Arminius tanaira nem is gondoltak”.⁴⁸

A vád tisztázása után lényegében zavartalan Verestói harminc évig tartó tanári működése. 1758-ban, Csepregi Turkovics halála után teológia professzorrá választották és az indoklásban az is szerepelt, hogy „az ifjúság rokonszenvez vele”.⁴⁹ Ugyanakkor kifogásként merült fel ellene, hogy rendkívül hosszadalmasan tanít. Amikor 1767-ben Huszti György nem akart nyugdíjba menni, azzal védekezett, hogy ő harmadfél esztendő alatt végig ment a teológián. Hivatkozott a már elhunyt Verestóira, mondván, „Néhai Tiszt. Püspök Verestói Uram hat Esztendeig taníta, de bizony hatod Részére sem ment a' Theológiának”.⁵⁰ A barátok, tanártársak működése hasonló lehetett, mert Csepregi Turkovics csak 18 év alatt ment végig a teológia oktatásán.

⁴⁸ Török I.: i. m. 1905. II. 7.

⁴⁹ Török I.: i. m. 1905. II. 10.

⁵⁰ Török I.: i. m. 1884. 271.

Verestóit 1760. június 15-én választották meg erdélyi superintendensnek. Rossz egészségi állapota miatt 1764-ben mondott le a professzorságról és vonult vissza. 1765 március 6-án halt meg, s utolsó óráiról sorra beszámolnak a felette mondott gyászbeszédek.

„Halálának éjtszakáján, mikor már csak egy lépés volna az élet és halál között . . . ezen szép Soltárt egészsz Deák versekbe foglalta, és kedves nagy reménységű Samuel Fia által örök emlékezetre le-is iratta”.⁵¹

Verestói nemcsak latinra, hanem magyarra is fordított. Az ő átültetésében maradt fenn a Hadrianus császárnak tulajdonított *Animula, vagula, bandula* kezdetű vers magyar változata: *Szegény Lelketském, Tündéretském, kedvesetském* . . . kezdettel. (105.)⁵² Halotti beszédeinek utolsó részében négysoros versekben búcsúzik a halott nevében a rokonság különböző tagjaitól. De versei önállóan is megjelentek, igaz csak halála után, 1772-ben és 1781-ben.⁵³ „A versek névtelen bevezetője nagyon magasra értékeli Verestóit s egyben magyarázza is a kiadás okát:

„. . . sok szépen folyó versei, melyeket . . . hivatala szerint egyszer s másszor írt, olyaknak esmértettek minden ahoz értőktől, hogy ama Magyar Ovidiusnak, Gyöngyösi Istvánnak elmés versei mellé akármely thekába méltán tétethetnének . . . illendőnek ítéltük ezeket öszveszedni és egy-csomóba kiadni. Annyival is inkább, hogy némelyek azok közül már úgy eltűntenek volt, hogy alig lehetett fel is találni”. (Bevezető.)

Megegyezik ez az értékelés Rettegi Györgyével, aki azt jegyezte fel Verestóiról: „Ez olyan magyar poéta volt, hogy

⁵¹ Zágoni Aranka Gy.: i. m. I₁ recto-verso. A XLII. zoltárt közli Verestói latin, és fia, Sámuel magyar fordításában: Bodoki J.: i. m. – Bod. P.: i. m. 216.

⁵² Dézsi L.: i. m. 847. – *Világirodalmi Lexikon* IV. Bp. 1975. 127.

⁵³ Verestói György: *Magyar versek*. Kolozsvár, 1772, ref. coll. betűjével; Kolozsvár, 1781, Kaprontzai Ádám által. – Verestói verseiről: Stoll Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 314. sz.

Gyöngyösi után hozzá hasonló két hazában egy sem volt”.⁵⁴ Bod Péter is belefoglalja életrajzába, „hogy a’ Vers-szerzésre vált nagy tehetsége, ’s abban nagy gyönyörűsége”.⁵⁵ Hogy valójában milyenek voltak Verestói kortársak által magasra értékelt, de az utókor előtt már elfeledett versei, az már egy másik dolgozat témája lehet. Most csak egy – kuriózumnak is beillő – túlzó értékelést idézzünk az Erdélyi Szemle 1919-es évfolyamából. Sütő-Nagy László írja:

„A mai modern versek olvasói előtt első pillanatra excentrikusnak tetszhetik Verestói György tiszteletes professor úr poézise, de aki gyönyörködni tud Ady Endre nemes ívelésű modernizmusában, az értékelni tudja azt a kort is, amelyből a mai modern magyar irodalom kisarjzott”.⁵⁶

Verestói György azonban életében nem költőként, hanem orációi által szerzett hírnevet magának. A bevezetőben említett *Holtakkal való barátság* című posztumusz kötet 26 temetési beszédet őrzött meg, néhány magyar és latin orációja önálló kiadványként maradt fenn.⁵⁷ A gyűjteményes kötetben fellelhető beszédek egy része megjelent korábban önállóan is, de amint a névtelen bevezető írja: „. . . némelylyek kétszeri nyomtatás után-is tsak hamar” elfogytak. (Bevezető.) A *Holtakkal való barátság* két önálló címlappal és bevezetővel kezdődő külön kötetből áll, mint a *Jó Akaró Olvasó-hoz* címzett második bevezető beszámol róla, már nyomtatás közben sikerült egy újabb kötetre való beszédet összegyűjteni. A kiadás másik célja pedig az volt, hogy

„látván mind a’ b. e. Auctornak az Orátziók matériájának ki válogatásban és elő-adásában való szép módját, mind pedig ez Orátzióknak az

⁵⁴ Rettegi Gy.: i. m. 183.

⁵⁵ Bod P.: i. m. 216.

⁵⁶ S[ütő]-Nagy László: *Egy 1700-ból [1772!] való kolozsvári verses-könyv.* Erdélyi református mágnások búcsúztató versei. ErdSz, 1919. 37.

⁵⁷ Köblös Zoltán: 35 id. Verestói prédikációt ismer, a többi ifj. Verestóié: K. Z.: *Halotti beszédek az Erdélyi Országos Muzeum és a Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárában.* Kolozsvár, 1905.

Erdély nevezetesebb Familiák' Genealogiájának ki-tanulásában való nagy hasznát . . ." a beszédek megőrzék, hozzáférhetővé tegyék az utókor számára. (Bevezető II.)

Verestói beszédei hasonló felépítésűek, szerkezetük világos, jóllehet idegen tőle a kor prédikátorainak szokása, amellyel azonos sémára húzzák beszédük anyagát. A 18. századi temetési prédikációk címlapverzóján bibliai vagy más idézet áll, majd a beszéd lényegét jelentő Szent Letzke, azaz bibliai citátum következik. Ezt gyakran a család adja meg a búcsúztató lelkész számára. A bibliai textus értelmezése, amelynek fő támpontja más bibliai citátumok felhasználása, ezután következik a „Tudomány” vagy a halottra való „Alkalmaztatás”. Így közelít a prédikátor az időnként elvont teológiai fejtegetéstől az alkalomhoz, a temetési szertartáshoz, a jelenlevő személyekhez. A beszéd utolsó részében lelkiismeretesen felsorolja az elhunyt minden tisztségét, életének jelentősebb állomásait és nevében elbúcsúzik a megjelent rokonság egyes tagjaitól. Verestóitól idegen az ilyen merev, részekre tagoló szerkezeti felépítés. Egyetlen beszéde előtt sincsen mottó, és orációit nem is megadott bibliai textus szerint építi fel. A „részekre osztás”, „alkalmaztatás”, „tudomány” felosztást is elhagyja, szabad folyást engedve gondolatainak. A beszéd nagy részében alig kapcsolódik a temetéshez, a halotról sem ejt szót, majd meglepő rugalmassággal, néhány összekötő mondatral indokolja témája választását és magasztalja az elhunytat. Verestói a rokonság felsorolásában nemcsak a jelenlevőket említi, hanem – mint kötetének bevezetője utalt rá – valóban felgöngyölíti az egyes erdélyi családok genealógiáját, több évszázadra visszamenően. Mint utaltunk rá, az elbúcsúzás mindig versben történik, a verseket a rokonsági viszonyok megjelölésére vonatkozó prózai utalások kötik össze. Verestói gyakran idéz latin mondásokat, de mindig megadja utána a magyar fordítást is, görög és héber idézetekkel viszont nem terheli hallgatóságát. A Verestói-beszédek visszatérő lezárása, az

utolsó szó – elmondám, – maga is utal erre: „ama’ bé-vegező és én tölem gyakoroltatni szokott El-mondámmal bérekesztem vala kesergő Oráziómat”. (836.)⁵⁸ Verestói ugyanis nem prédikációt, hanem orációt mond, ahol nem szabályozzák a fentebb említett formai kötöttségek. Az orációra mind külső szerkezetét, mind tartalmát tekintve sokkal kevesebb megszorítás volt jellemző, mint a prédikációra. A temetési prédikációk mellett rendre elhangzó orációk sorában azonban Verestói témaválasztását, stílusát illetően egyaránt kiemelkedő szerepet foglal el.

(Ismeretes egy szintén Verestói neve alatt fennmaradt beszéd – Teleki Mihály felett mondta 1762-ben –, amelyet nem tartalmaz a posztumusz gyűjteményes kötet.⁵⁹ Jó okunk van feltételezni, hogy nem véletlenül. Ez a beszéd ugyanis teljességgel elüt a 26 Verestói-orációtól. A címlap után itt mottó található, majd „Magyarázatra fel-vévetett Szent Írásbeli Hely, mely a’ Gyászos Uri Házból adatott-le”.⁶⁰ Ugyancsak teljesen ismeretlen Verestóinál az a szerkesztési fegyelem, ami itt megvalósul. A szövegkritikai magyarázatokat tartalmazó különválasztott I. és II. rész után következik a *Tudomány*, de az egyes részekben belül is többszörösen újramezített számozás fogja rendbe a mondandót. A beszéd szinte teljesen a *Biblia* magyarázatára épül, a citátumok esetében pontos helyet, könyvet, verset is megadva. Ez a módszer Verestói egyetlen beszédében sem található meg, és nem vall rá a görög és héber nyelvű idézetek alkalmazása sem. Hiányzik a verses búcsúzás, és az elmaradhatatlan „elmondám” lezárás is. Ugyanekkor hangzott el Teleki Mihály temetésén Verestói sógorának, Incze

⁵⁸ A latin orációk „dixi” lezárásának megfelelője.

⁵⁹ *Az idvezítő hitnek bátorító erejéről való tanítás . . .* Teleki Mihály . . . Temetési Tisztessége’ Napján . . . mondott Verestói György, Erdélyi Református Superintendens . . . Gyéresen a’ Gyászor Udvarház mellett épült Zöld Leveles Szinben. 1762.

⁶⁰ *Az idvezítő hitnek . . .* C₄ recto. .

Istvánnak búcsúztatója is, a két beszéd együtt jelent meg. Incze István is a kor jeles szónoka volt, a magyar barokk próza egyik jellegzetességét Bán Imre már idézett tanulmánya éppen egy tőle vett idézettel mutatja be.⁶¹ Inczére jellemző az előző beszédben felvázolt szerkesztési mód, a három részre tagolás, a mondandó megszámozása, a pontos bibliai helyek megjelölése. A Teleki Mihály felett elmondott beszéd viszont beilleszthető Verestói orációinak sorába, a megszólítás, a lezárás, a bibliai textus hiánya, a témakör tágabb értelmezése mind Verestói írásaihoz hasonlítja az Incze névvel megjelölt beszédet. Úgy véljük, a nyomtatáskor egyszerű névcseré történhetett, s ez magyarázza, hogy miért nem vették fel egyik beszédet sem a posztumusz kötet szerkesztői.)

Verestói beszédeinek feltűnő jellegzetessége, hogy sokat foglalkozik magával a beszéddel. Nemcsak a szokásos fordulatokkal élve és a kötelező szerénykedéssel kér figyelmet hallgatóitól, hanem gyakran tér ki arra, hogy miért így választotta a beszédet, milyen források nyomán fogalmazza meg mondanivalóját. Éles különbséget tesz prédikáció és oráció között. Többször hangsúlyozza, hogy „én most nem prédikálok, hanem orálok”. (375.) Ugyancsak ezzel a megkülönböztetéssel indokolja, hogy miért nem a *Bibliából* veszi a magyarázandó textust.

„Ha meg-történt az némelykor a' Keresztyének között, hogy a' Papok nem a Sz. Irást, hanem az Aristoteles Ethikáját vitték-fel a' Prédikáló Székben, és nem a Sz. Irásból, hanem az Aristoteles Ethikájából prédikállottanak, nem láthatom által miért esném én szentségtörtésben, ha elől járó-beszédemet Aesopusból vészem-fel, kivált ha meggondolom azt, hogy én mostan ha Prédikáló Székben állottam-is-fel, mindazáltal nem Prédikálok, hanem Orálok”. (555.)

De ugyanezzel a fordulattal kér bocsánatot a bibliai citátum alkalmazásáért is, s ez határozottan megkülönbözteti kora prédikátoraitól:

⁶¹ Bán I.: i. m. 195.

„Olly' véggel állottam-fel e' gyászos Orátori Székben, minden Renden levő Szomorú Hallgatóim, hogy előttetek ne prédikáljak, hanem óráljak. Szenvédjétek el mindazáltal ezt az egyet én bennem Orátorban, hogy Papi módon a' Szent Írásból egy nevezetes Historiát függeszsek Előljáró Beszéd gyanánt Oratiomnak homlokára.” (851.)

Minősíti is beszédeit, a heroica-virtusról „egy Scholai rövid Letzkéhez hasonló Oratiotskát” (585.) mond, szerénykedik „disztelen, darabos” orációjával, (652.) Bánffy György felett mondott beszéde elején pedig rögtön előrebocsátja: „Azt pedig ne gondoljátok, mintha én már az egy Nevezetből álló rövid Oratio helyett felette igen hosszú és egynehány Órákig tartó Oratiot mondanék”. (214.) Persze ez a rövidnek ígért beszéd is 47 oldal terjedelmű, joggal állapítja meg egy másik beszédében Verestói, hogy „az én Oratiomnak hallgatására-is Opus est Patientia, Szükséges a' Békességes-Türes”. (746.)

Verestói gyakran idéz névvel és név nélkül. Idézeteinek nyomára bukkanni meglehetősen nehéz, mert a legjobb esetben is csupán a szerzőt nevezi meg, a művet nem, de inkább általánosságban hivatkozik arra, hogy olvasott valamit, hallott valamit a régiekről. Azt viszont fontosnak tartja, hogy hallgatói is tudják, a beszéd mögött tudós emberek véleménye áll.

„Ne gondoljátok, mintha én ezt csak magamtól fundáltam volna: mert Könyvben vagyon ez megirattatva és kinyomtatva. Bánom-is, hogy előbb eszembe nem jutott: mert el-hoztam volna magammal azt a' Könyvet, és a'ból megmúttam volna, hogy e' tsudálatos és csak nem hitel felett való dolognak nem én vagyok Áts-Mestere, hanem más, és ha én valamiképen hazudni találok, csak más után hazudok”. (180.)

De a sok idézést, a könyvek használatára való utalásokat sem mindig vehette jó néven a gyülekezet. Erre vonatkozhat Verestói megjegyzése egyik korai beszédében, 1730-ban Valkai Miklós temetésén Magyar-Valkon:

„Én ugyan a' Tudós embereknek még csak árnyékjok sem lehetnék, de még-is, úgy látom, mostan az ő szokások szerint kell tselekednem, és, mint-hogy másként ki-nem tanulhatom, hol légyen a' Halálnak Háza,

minden körülöttem lévő Könyveket fel-kell forgatnom, és azokból kell kikeresnem a' Halálnak lakó-helyét: semmit nem gondolkodván a' tsúfoló Világnak ama' vagdalkodó beszédével: Doctus Pastor ex Libro, Én-is tudnék könyvből prédikállani". (31.)

Verestói prédikációit mindig nagy érdeklődés kísérte, mint Dézsi Lajos írja: „oly nagy volt a híre, hogy harmadik vármegyéből is elmentek érte, kivált nagyobb »alkalmatosság« azaz temetés alkalmából”.⁶² Ezt a nagy hírt természetesen nem a század teologizálásba fakuló Szentírás-magyarázgatással szerezte meg, hanem azzal, hogy beszédeiben parttalanul áradnak az olvasott történetek, mitológiai alakoktól kezdve a közelmúlt nyugat-európai kultúrájának apró eseményeiig, nem mellőzve a hazai példákat sem. „Halotti orációi együttvéve valóságos enciklopédia – írja Turóczi-Trostler. – Van közöttük olyan, hogy bátran beillenék filozófiai, filológiai, lélektani, fiziognómiai, asztronómiai értekezésnek”.⁶³ Prédikációinak ismerete éppen ezért értékes adalékul szolgálhat a 18. századi Erdély szellemi életének árnyaltabbá tételéhez. A prédikációk tudományos ismeretközvetítő szerepére hívja fel a figyelmet Benkő Samu, amikor azt írja: „a prédikáció olykor hitelesebb tudományos ismereteket tartalmaz, mint az akadémiai aulában bemutatott disszertáció”.⁶⁴ Jóllehet Verestóinak voltak és talán maradtak fenn kéziratos latin nyelvű munkái,⁶⁵ ezek feldolgozása hiányában halotti orációiból ismerhetjük meg tudományos nézeteit, olvasottságának forrásait és nem utolsó-

⁶² Dézsi L.: i. m. 846.

⁶³ Turóczi-Trostler József: i. m. 1961. 84.-

⁶⁴ Benkő Samu: *A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben*. In: B. S.: *A helyzettudat változásai*. Bukarest, 1977. 63.

⁶⁵ Verestói kéziratos munkáit felsorolja: Török I.: i. m. 1905. 20–21. leőhelyet nem említ. Két magántulajdonban lévő (Jakó Zsigmond) kéziratos fizikai munkára hivatkozik: Szabadváry Ferenc–Szőkefalvi-Nagy Zoltán: *A kémia története Magyarországon*. Bp. 1972. 62. valamint M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964. 183.

sorban azt a törekvést, ahogy a külföldi iskolázás eredményét és a könyvekből magába szívott tudást meg akarta osztani hallgatóságával.

Mint ismeretes, a 18. század közepi Erdélyben a korai felvilágosodás három kulcskérdése játszott kitüntetett szerepet: a toleranciaelv, a természettudományos ismeretek feldolgozása és népszerűsítése, illetve az anyanyelvi kultúra térhódítása.⁶⁶ A továbbiakban megkíséreljük e három kérdés érvényrejutását vizsgálni Verestói György prédikációiban. Noha a tolerancia – a békességes tűrés – külön prédikációt kapott Verestói gyűjteményében, (743–773.) bővebben inkább „A keresztyén vallásnak és a’ polgári állapotnak egyességéről” és „a jó hazafiá”-ról (618–717., 290–318.) szóló beszédeiben ismerhetjük meg ide vonatkozó nézeteit. (Az előbbi az egyetlen olyan beszéde, amelyet ugyan latinul mondott el, de a kinyomtatás alkalmából magyarra fordított.)

Verestói Franekerben Heineckétől tanulta a természetjogot, aki Christian Wolff egyik legjobb követőjének számított. Magára Wolffra is hivatkozik Verestói, mégpedig azoknak a tudósoknak a sorában, akikről a legnagyobb elismeréssel beszél, nevezvén őket „halhatatlan emlékezetű Ujjabb Philosophusoknak”, név szerint Bacont, Descartes-ot, Gassendit, Newtont, Leibnizet és Wolffot.⁶⁷ Wolff közvetítésével került Erdélybe a 18. század közepén rendkívül olvasott Samuel Pufendorf, akinek toleranciaelve később a felvilágosodott abszolutizmus (II. József) elve is lett. E szerint

„az állam érdeke írja azt elő, hogy az uralkodó vallástól eltérő, más felekezeteket miként kell kezelni . . . népes, jelentős vagy éppen már jogokkal bíró felekezetek, . . . elnyomása, kiűzése, hasznos és dolgos emberek munkájának semmivé tétele az államérdeknek már nagyon is ártana”.⁶⁸

⁶⁶ Benkő S.: i. m. 64.

⁶⁷ Verestói Gy.: i. m. 812.

⁶⁸ Kosáry D.: i. m. 389.

Verestói minden hallgatóját arra inti:

„némelly Országokban, mint a' mi Hazánkban-is egynél több Vallás találtatik-fel, szenvedje-el békességgel mind azokat a' különböző Vallásokat, mellyeket az Ország' Törvénye elszenved". (307.) „Eszménye az észelvek alapján szervezett egységes keresztény világrénd”^{6 9}

amelyben az alattavalóknak két törvényt kell követniük: a természet és a haza törvényét, ugyanakkor ennek a törvénynek az uralkodó is köteles alávetni magát. Fejtegetései közben itt kerül szembe Verestói egy olyan kérdéssel, amelyet nem tud megoldani, nevezetesen:

„vallyon a jó Haza-fia tartozik-é akkor engedelmeskedni a' Fő Magistratusnak, mikor az ő nékie olyat parancsol, melly mind a' Természetnek törvényével, mint pedig a' Haza-törvényével ellenkezik". (229.)

Verestói szinte megretten kérdésének merészségétől, mert minden hosszadalmas magyarázat vagy eldöntő felelet helyett röviden azzal válaszol, hogy nekünk jó királyunk van, tehát a kérdésnek helye nincs. Uralkodótiszteleten, keresztényi világrenden alapuló toleranciaelvével élesen szembeállítja a korabeli Erdélyben nagyon ellentmondásos megítélésnek örvendő Pierre Bayle-lel. Elismeri ugyan ellenfelének tudományát, de „éles elméjével vissza-élt Tudós Frantzia"-nak tartja, aki „az Éles Elme mellett inkább született az izgága keresésre, hogy nem mint a' nehézségeknek megfejtésére". (367–368.) Vitatkozik Bayle azon nézetével, hogy a polgári társaság és a keresztény morál szemben áll egymással, védelmezi a keresztény jogrenden alapuló államot, Bayle-nak pedig szinte kísértet-űzően címzi ama kívánságát:

„Menjen dólgára és távozzék innen ama' maga töreivel behálózott Ember, Baelius Peter, a' nehézségeknek Keresője, nem El-igazitója, mindenütt Mesemondó Sphinx, sohol semmit meg nem fejtő Oedipus, és szünjék-meg a' Keresztény Vallást álnokul rágalmozni". (681.)

^{6 9} Benkő S.: i. m. 67.

A vallásban kételkedő „esztelen” filozófusok ellen Verestói latin verse Kendeffi Elek *Naturalista expositus, seu natura error, fons, occasio, hypotheses et refutatio naturalismi...* (Kolozsvár, 1759) című munkája függelékeként jelent meg.⁷⁰

Verestói természettudományos érdeklődése törvényszerű. Franekerben hallgatott matematikai, kémiai, botanikai, orvosi előadásokat, Kolozsvárott pedig a filozófia mellett kezdettől a matézis professzora is volt. A kollégium irattárának tanúsága szerint a fizikai gyakorlat számára „réz és üveg instrumentumokat készítettett”.⁷¹ A kémiatörténeti szakirodalom megállapítása szerint Verestói kéziratban maradt munkájában lépést tartott a korabeli természettudományos felfedezésekkel, bár nem mindig jutott helyes következtetésre.⁷² A tudománynépszerűsítésre jó alkalmat nyújtottak neki a temetési beszédek. Van közöttük olyan is, amely számokkal, csillagászati mérések adataival zsúfolt előadás, és szinte semmi köze sincs a temetési alkalomhoz. (170–210.)

Bár Verestói számtalan apró történetet, anekdotát mond el, valóságnak csak azt tekinti, amiről maga is meggyőződött. Nagy jelentőséget tulajdonít a számításokkal vagy kísérletekkel bizonyított igazságnak és mindenekelőtt a józan észnek. A mereven racionalista Wolffot joggal tekinti egyik mesterének. A tudósok iránt érzett tekintélytisztelet nem gátolja abban, hogy a szemben álló véleményeket is ismertesse, így állapítja meg Tycho Braheról, hogy „megszorítaték a’ Mathematicai Igazságnak erejétől”, (179.) főleg az állandó csillagokra vonatkozó méréseivel kapcsolatban. De ugyanígy szembesíti Descartes-ot („ama Világ tsudájá”-t) Romerussal, aki „a’ Jupiter körül forgó Hóldatskának avagy másod rendbéli Planetáknak kerengő mozgásokat és e’ Földre le-ható Világosságokat jobban meg-vi’sgálta”. (184.) (Römer, Olaf dán csillagász a

⁷⁰ Kosáry D.: i. m. 55.

⁷¹ Török I.: i. m. 1905. III. 330.

⁷² Szabadváry F.–Szőkefalvi-Nagy Z.: i. m. 62.; 68:

Jupiter holdjainak fogyatkozásából állapította meg a fény terjedési sebességét 1675-ben).⁷³

A Verestói által idézett tudósok, csillagászok, fizikusok egy része ma már ismeretlen, az ő szemében azonban a tanulmányok nyomán még az aktualitás fényével tündököltek, és szélesebb körben való megismertetésük szükségesnek látszott. Hermányi Dienes kigúnyolja Verestóit fiziognómiai előadása (orációja) miatt. Érdemes pillantást vetnünk Havasali Sára temetésén elmondott beszédére, (47–70.) amelyet teljes terjedelmében a fiziognómiának szentelt. Már bevezető definíciójában megállapítja, hogy a fiziognómia nem tudomány, hanem „inkább mesterség”. Nem is ért egyet a fiziognómia mindenhatóságát hirdetőkkel, de ez nem zavarja abban, hogy élvezetesen részletezze az egyes testrészek karaktermeghatározó szerepét. Egy-egy bekezdés után azonban kibukik belőle a józan ész képviselője. Az emberi magasság jellemmeghatározó erejéről vallott nézeteket azzal zárja le:

„a' hosszú termetből nem az ostobaságot, és nem a' Böltsestől üres természetet hozom-ki, hanem azt, hogy a' hosszú embernek hosszú koporsó kell”. (52.)

Ugyanilyen energiával száll szembe azzal a nézettel is, amely a fekete bőrű embert alábbvalóbbnak tartja a fehér bőrűnél.

„De mind ezek tsak pallérozott hazugságok, mellyeknek belső tsalfaságok az igazságnak próba-kövének ki-mutatódik. Kivált a' fekete emberek felől koránt-is másképen kell vélekednünk: mert a' mint a' szánto-vető emberek szoktak mondani, a' fekete földben terem a' jó buza.” (58.)

Az egyedül üdvözítő igazságba vetett hite, Descartes szelleme szinte hitvallásszerűen tör fel benne:

„Tzibály bár engemet a' Biró eleibe, pereld-el minden jószágot a' Törvény-széken: de soha el-nem perelheted töllem ez igazságot: Cogito, ergo sum. Ha mindjárt a' Föld alattam el-süllyedne-is, ha a' meg-indult Világ nyakamba szakadna-is: de ugyan tsak meg-maradna nállam ez igazság, és én-is ez igazsággal: Cogito, ergo sum.” (40–41.)

⁷³ Kulin György–Róka Gedeon: *A távcső világa*. Bp. 1975. 74.

Tudománynépszerűsítő törekvései közben találja szemben magát a magyarnyelvűség kérdésével. Beszédeiben tudatosan fordít minden latin idézetet magyarra, de azt is tudja, hogy „még a' Magyar Nyelv nintsen olly fényessen meg-palléroz-tatva, hogy azon minden rendbéli Scholai Tudományokat egyenlő könnyűséggel lehetne tanitanunk”. (586.) Trócsányi Zoltán elemezte Verestóinak 1735-ben Kemény László felett elmondott beszédét és megállapítja róla, hogy „e halotti beszéd tendenciája az, hogy az írás-olvasásra buzdítson”.⁷⁴ Bár ez a tendencia az egész beszédre nézve enyhe túlzás, valóban itt olvashatjuk a magyar nemzet műveletlenségét és az orosz példát felemlítő mondatokat:

„Tsak alig tartoztatom én meg-magamat, hogy a' Magyar Nemzetnek nevét fekete szénnel nem írom-le: mert majd egy Nemzetben sintsenek olly sok Írás-tudatlan Emberek, mint a' Magyarok között. Ez előtt nem sok Esztendőkkel a' Muszka Nemzetet tartották paraszt Nemzetnek az Európai Nemes Nemzetek között, de már ez a' Nemzet szinte letörli a' maga nevét a' Parasztságnak Laistromából: mert ama' Hatalmas Imperatornak Petrus Alexovitziusnak parantsolatya szerint tartozik minden Muszka tanittatni a' maga gyermekét, a' Scholai Tudományokra, sub amissione Capitis et Bonorum, Fejének, és Jóságainak el-vesztések alatt”. (267.)

I. Péter cár „népművelő” törekvéseit a magyar protestáns prédikátorok kedvvel állítják például főnemesi hallgatóságuk elé. Kováts Józsefnek Bethlen Imre temetésén 1767-ben elmondott beszédéből idézünk:

„Első Péter, Muszka Országnak ditsőséges Czárja, kétszer járta-el Európának leg-fényesebb Országait, és azokból a' tudományokat, a' tudóságokat, a' mesterségeket, mester-embereket magával vite-bé azon tudatlan Nemzet közé, olly lábra állítván azokat, hogy már ma Muszka Ország a' jól kimivelt Nemzetekkel kezd vetélkedni”.⁷⁵

⁷⁴ Trócsányi Zoltán: *Orosz példa az írástudatlanság csökkentésére 1735-ből*. MNyr, 1953. 146.

⁷⁵ Kováts József: *Halotti oratio, mellyben . . . Bethlen Imre Ur Ö Nagyságának . . . utolsó tisztességet tett . . .* Szebenben. 1767. 33.

Verestói nagy fontosságot tulajdonít a tudós társaságok működésének, név szerint a német, olasz, francia, angol, orosz tudós társaságokat ajánlja a kor filozófusainak figyelmébe. (813.)⁷⁶ Érdemes ezek után arra is figyelmet fordítanunk, kiket ismert vagy tartott érdemesnek a megemlítésre a magyar művelődés jelesei közül. Verestói beszédeiben nem foglalkozik a magyarországi irodalommal, ha megemlít valakit, annak oka általában az, hogy az illető rokonságban volt az elhunytal vagy családjával. Hosszabb minősítés helyett ilyenkor is megelégszik egy-egy állandónak is tartható, legtöbbször az antikvitás valamely kiválóságával egybevető „eposzi” jelzővel. A leghosszabban Garázda Péterről ír, a Teleki-család eredetét vezetve vissza a Garázdákig:⁷⁷

„E’ Familiából származott vólt, a’ mint azt Vezeték Neve-is bizonyítja, ama’ hires Poëta, Garázda Péter, a’ kinek Nevét Janus Pannoniusnak Neve után említi egy Anonymus Poëta azokban a’ Deák Versekben, mellyek a’ Károlyi-vári Nagyobb Templomban fekete Márvány-köre vagynak fel-metszve. Söt talám az említett Anonymus Poëta-is, ki azokat a’ Deák Verseket XXXII Esztendő korában MDVII Esztendőben írta, és a’ Márványköre fel-vágatta, Eredetit a’ Garázda Familiából vette vólt, mert a’ Versek után ez a’ Szó-is Mechenechen ki vagyon metszve a’ Márvány-kövön, melly talám e’ Poëtának, és egyszer’smind a’ Garázda Familiának régi Metsenitsei Vezeték Nevét jelenti”. (519.)⁷⁸

A csak név szerint említett magyar írók a következők: „ama’ Második Verbötzi, avagy inkább Magyar Lycurgus, . . . Alvintzi Péter”, „ama’ Magyar Virgilius, Gyöngyösi István”, „a magyar

⁷⁶ Trócsányi Z.: i. m. 1953. 148.

⁷⁷ Vö. Kazinczy Ferenc: *A’ hajdan Garázda-, ma már Széki Gróf Teleki-ház elágazása*. Kassa, 1831.

⁷⁸ Az említett sírkőről a legújabb összefoglaló irodalom: Mikó Árpád: *Két világ határán. (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericssei János síremléke.)* Ars Hungarica, 1983. 1. 49–75. Mikó felsorolja az összes kéziratos és nyomtatott Megyericssei-sírfelirat-változatot, de Verestói munkáját nem említi. A vers megtalálható még – Verestóiéhoz hasonló magyarázó szöveggel: Huszti György: *Halotti oratio . . . Teleki Mihály felett*. 1745.

Archimedes, Lázár János”, „a Magyar Livius, Bethlen Farkas”, „Bethlen János, második Tacitus”.

Bár Verestói gyakran említi a régi poétákat (értve alattuk az antikvitás íróit) a költészetet, a kitalált verseket mindig hazugságnak minősíti, mégha a formai tökéletességtől nem is tagadja meg a babért:

„a’ Régi Pogány Poéták, a’ kik ámbár az ő elmés Verseikre nézve, méltán meg-érdemlették légyen-is a’ mindenkor zöldellő Borostyán Koszorút, de mivelhogy ök sok elegy-belegy Isteneket költöttek, és azoknak-is sok és rút tégéres vétkeket tulajdonítottanak, melyekkel mind a’ Józan Okosságnak, mind a’ valóságos Kegyességnek fundamentumit fenekestől felforgatták: nem tudom e’ tekintetre nézve miképen érdemelhetnének egyebet, vagy tsalyánból, vagy keserü lapból, füzött Koronánál? ” (803–809.)

A magyar szerelmi (nép)költészet sem kap nála jobb minősítést, noha teljes beszédet szentel a tündérvilág, tündérország témakörének, az erről szóló mondásokat céltalan és káros időtöltésnek tartja:

„Nem hiszem, hogy egy Nemzetben-is volna a’nyi Mese és Szófia-Beszéd a’ Tündér Országról, mint a’ Magyarok között. E’ről beszélnek a’ Leányok a’ Fonóban és a’ Kalákában. Ama’ légászó és heverő Inasok-is, kik a’ hivalkodásnak piatzára ki-ülnek, e’zel tsapják a’ legyet a’ szárokról”. (102.)

Több tanulmány foglalkozik Verestói tündéres orációjával, ezt csupán annyival egészíthetjük ki, hogy „a közönséges Példa-Beszéd szerint Erdély-Ország Tündér Ország” (114.) metafora, amely megtalálható már a 16. században is, de Bethlen Miklós-nál éppúgy, mint Mikesnél, kétféle értelemmel bír. Az RMKT XVII. század I. kötetének jegyzete szerint „Erdélyt gyakran nevezték Tündérországnak politikai életének bizonytalansága miatt. (Tündér = csalfa, állhatatlan.) A legkorábbi adat Székely Lukács 1551-i levelében: „A k. Isten legyen vellünk, és vigyen engemet ki ez tendér országból, noha szép Illonám nincsen, de azért örömet kimennék”. (TT, 1907. 627.)

Zólyomi Miklós írja Thököly Imrének 1675-ben: »Kérjük Kegyelmedet, jól magára vigyázzon az erdélyi tündér változó világban.« (Századok, 1908. 316.)⁷⁹ Hasonló az értelem Bethlen Miklósnál is, aki „a zavaros feudális állapotokat jellemezve írja gúnyosan, a szót Teleki Mihály szájába adván: »mert tündérország vagyunk mű...«⁸⁰ Más értelme van a szónak Mikesnél, aki fájdalommal fordít hátat „Erdélynek, annak a kedves tündér országnak”.⁸¹ Verestói, noha elítéli a tündéreskedést, csalfaságot, képmutatást az emberekben, Erdélyt mégis azért tekinti Tündérországnak, mert a szem a táj változatosságában gyönyörködhet és sokféle nép lakott itt a magyarok előtt és mellett (Dácusok, Gepidák, Geták, Oláhok, Székelyek). Verestói ismerhette kolozsvári tanártársa, Huszti András kéziratos munkáját az *Ó és Ujj Dácia azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historiát*, amelyben ez olvasható:

„Tündérnek nevezete alatt a: ja-elé Dáciát a’ Fabula Iro. Tün, éjjelt, és setétes magoss hegyek között fekvő Tartományt tészen, mellybe midőn az emberek bé-mennek, úgy tettzik mintha valami éjt-szakai setétes homályba borulnának”.⁸²

Verestói persze megveti a szerelmi költészet tündérekről alkotott képét, amint a kísérőszavak mennydörgéséből kiderül, de azért elmondja a gyászoló gyülekezetnek, ekképpen:

⁷⁹*Régi Magyar Költők Tára XVII. század. I. köt. Szerk. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla. Bp. 1959. 642. – Ugyanezt idézi Nagy László: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...” Bp. 1981. 177.*

⁸⁰Idézi Hopp Lajos In: *Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek.* Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Bp. 1966. I. 439. – Hasonló értelembe szól Báthori Gábor halotti búcsúztatója is: *RMKT XVII. század. I. 455–459.*

⁸¹Mikes K.: i. m. 24. – A tündér – tündérország motívum máig legteljesebb összefoglalását adja: Pais Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Bp. 1975. 224–232. Verestói tündéres orációjával a 230–232. lapon foglalkozik.

⁸²Huszti András művére, amely csak 1791-ben jelent meg nyomtatásban, Tarnai Andor hívta fel figyelmemet.

„a' Magyaroknál, hogy más Példával most ne éljek, a' bújaságnak tüzevel, mint valami Babilon lángjával, belől Égő Ember, ha szerelmesét maga előtt nem látja, azt Tündéresnek szokta nevezni, és sokszor zabolátlan indulatitól el-ragadtatván, ama' szemtelenségnek művhelyében koholtott Versekkel meg-is szokta siratni.”³

Tündéres vagy: mert nem látlak.

Ha látnálak, meg-fognálak, 's a többi.” (102.)

A tündérességet az embereknél mindenféle elítélendő tulajdonsággal azonosítja, és közben még paptársait sem kíméli, bár mint látjuk, talál ő kivételt a prédikátorok között is:

„igen el-hatalmazott közöttünk a' Tündéreskedés. Ezt a' Pap gyakorta felviszi magával együtt a' Prédikáló Székbe, és, hogy mostan a' Tündéreskedésnek más neméről ne szóljak, mikor másokat rettent a' Telhetlenségtől, ő maga a'kor egészen olyan, mint a' meghasadott tsatorna, a'melly soha meg nem telik. Tudjátok magatok-is ama vagdaló Beszédet, A' Pap sákja soha meg-nem telik, de ez nem minden Papra illik, hanem csak ára, a' kinek szívében meg-feneklett ama' rút bálvány, a' Telhetlenség: mert bizony megtelnék a' jó és kegyes Papnak sákja, ha tölténétek.” (109.)

A szokásosnál bővebb idézgetés nemcsak azt volt hivatott szolgálni, hogy Verestói témáinak sokrétűségéből izelítőt nyújtsunk, hanem azt is, hogy felvillantsunk valamit beszédei nyelv színeiből. „A barokk prédikáció érett stílus-elemei”⁴ található meg nála, jelzők halmozása, felsorolások, a hallgatókhoz forduló kérdések, felszólítások. Persze a beszédek művessége, a formai túlfinomítottság mellett kellett szerénykedni, amint azt Incze István is teszi:

„És ha szintén reszkető pennával és gyengélkedő erővel készített Oratióskám nem egészen ki-pallérozott és füleket tsiklándoztató Ékesen szólással kedveskedhetik is... Keresztényi szelíd indulattal engedjétek meg.”⁵

³ Az *Óh átkozott kis Cupidó...* kezdetű versnek két variánsa maradt fenn, a Mátray-kódexben (kb. 1677 után) és a Batkó Mihály énekeskönyvben (1728. k.) Mindkét változatot közli: *RMKT XVII. század. I. 322–325.*

⁴ *A magyar irodalom története 1600–1772-ig.* 428.

⁵ Idézi Bán I.: i. m. 195.

Verestói sem marad el mellette. Beszédei kicsinyítésére a jelzők gazdag skáláját vonultatja fel, szinte minden temetés alkalom arra, hogy saját szónoki tudása miatt szerénykedjen. Amikor beszédeiről szól, csak „az én darabos és pompa nélkül való Oratiom”-at, (557.) „szennyes és bártortalan Oratiomat” (75.) említi, mentegetőzik, hogy „tsak üszögében lévő és egész akaratom szerint el-nem készülhetett gyenge Orátzióm”. (50.) Az Istent győző embert témául választott beszédében a téma-választás nagyszerűségéhez méltatlannak érzi orációját, amit ellentétbe foglalva világít meg: „az én alatt járó és tsak a’ Föld színén repdesni szokott Oratiom e’ nagy és nemes Matériának magas tetejére fel-nem repülhet”. (215.) Hasonlóképpen elhárítja magától a beszédekben való gyönyörködés, a szerzői (világi) hiúságnak vádját:

„a’ mely Orátorok gyönyörködni szoktanak vagy a’ ropogós és füleket tsiklándoztató Ékesenszólásban, vagy a’ felettébb való elmés talál-mányokban, méltán gyanú fér azokhoz, hogy ök még e’ Világot volta-képpen meg nem utálták”. (853.)

Bizony Verestóihoz – beszédeit hallgatván (olvassván) – férhetett ilyen gyanú. Noha a halált semmi nem ijesztheti el, amint Verestói legelső, Váradi Zsigmond felett 1730-ban tartott beszédében mondja, egy mondaton belül felsorolja azokat a nyelvi árnyalatokat, amelyekkel halotti orációiban majd egész életében élni fog: (a halált)

„sem a’ Cicerói nyelvnek ijesztő mennykövei és dördülő ropogási meg nem rettentik, sem az Ulissesi nyájas beszédnek lépes mézei meg-nem enyhítik, sem az Amphioni musika zengésnek köveket lágyító és erdőket meg-tántoltató ereje meg-nem lágyítja, sem pedig a bűvös-bájosoknak igézö verseik, és egyéb bába-lelte babonák, meg nem szeli-díthetik”. (8.)^{8 6}

Jóllehet Verestói beszédeit nem kötik a prédikációra jellemző szabályok, orációi megszerkesztésekor mégis visszatérő

^{8 6} A „bába-lelte babona” szó magyarázatáról: Luby Margit: *Bába-lelte babona*. Bev. Dömötör Tekla. Bp. 1983. 9., 10–14.

fordulatokkal találkozhatunk. A gyászoló gyülekezethez forduló megszólítás után a legjellemzőbb beszédkezdesi forma egy példázat, hallott vagy olvasott történet felidézése (sententia proemialis) ekképpen: „Irva találok azt a’ hitelre méltó Régi-ségnél”, (28.)^{8 7} „Ama hatalmas Persiai Királyról, Xerxesről írják a’ Régiek”, (321.) „Ama híres Trojai Fejedelem, Aeneas, a’ mint ezt ő felöle Virgilius Vers-Iró pennájával emlékezetben hagyta”. (356.) A másik visszatérő kezdési formula saját feladatára, az orátor tisztségére vonatkozik (prooemium a persona) és összekapcsolódik a gyászoló gyülekezet megszólításával: „Én is elő-állottam Szomoru Hallgatóim”, (128.) „Méltán kezdem-el kesergő Oratiomat elöttetek”, (292.) „Nem kevés orcza pirulással léptem-bé Uri Palotádba”. (928.) Ez a bevezetés azért is fontos, mert

„a beszéd megkezdésekor a hallgatók még nem annyira a mondanivalóval, mint inkább a szónok személyével, mozdulataival és kifejezésével foglalkoznak, s annál is érzékenyebbek a formára, mert a mondanivaló témájában a körülmények folytán többé-kevésbé bizonyosak”.^{8 8}

Verestói beszédeiben erőteljes definíciós hajlam figyelhető meg. A címlapon megjelölt témát már a beszéd elején definiálja pl. „a jó haza-fia ki légyen”, (290.) a „kis-világ”-ról (72.) vagy az „igaz lelki vitéz”-ről (127.) szólva egyaránt a meghatározásból indul ki és kérdések, ellentétek felállítása, megválaszolása, illetve eldöntése útján jut vissza az általa közölt definíció helyességének igazolásához (argumentatio) és egyben a temetési alkalomhoz való kapcsoláshoz. A témaválasztás alapulhat a halott nevével való kapcsolaton is (locus a nomine), az „igaz lelki vitéz”-ről szóló beszédet Vitéz György fölött mondta el, Wesselényi Zsuzsanna felett viszont a bibliai Zsuzsanna példázata jut eszébe. (414–458.) A konkrét és átvitt jelentésen alapuló meghökkentés stilisztikai eszközével a

^{8 7}A retorikai fogalmak megnevezése Heinrich Lausberg: *Handbuch der literarischen.Rhetorik* (München, 1960.) műve alapján.

^{8 8}Vigh Árpád: *Retorika és történelem*. Bp. 1981. 166.

helynevek esetében is él (*locus a loco*). Váradi Krisztina házastársához fordulva mondja: „a’ Keresztes Mezején értvén-meg azt a’ szomorú hírt melly nagy Kereszt-viselésre kellene bé-lépned”. (576.) Verestói orációja gyakran egyetlen metafora definíciójára és érvekkel alátámasztott következetes végigvitelére épül. A most idézett beszéd témája: „a természet a mi mostoha anyánk”. Az anyaként megszemélyesített természet mostohaságát egy igazi anya cselekedeteivel jellemzi, amelyeknek következménye már a természeti csapások nagyságával mérhető. A „ha” kötőszóval kezdődő mondatok még az egyszerű földi tevékenység kifejezői, a rá következő okozat már makroszkopikus méretű, amely az ellentétek által méginkább fokozható.

„Ez a mi mostoha-Anyánk, ha tsak egy szemével pillant-is mi reánk, attól mi mint valamelly sebes villámlástól gyenge viasz módjára el-olvadunk; ha tsak egy haragos syllabát szóll-is mi hozzánk, attól mi mint valamely Égi tsattanástól és szörnyü mennydörgéstől, el-rémülünk és tsak nem kétségben esünk; ha tsak egy gyenge lehellettel fuvall-is mi reánk, attól mi mint a’ Késmárki vagy a’ Nemere-havas tetejéről fuvó széltől a’ földre le-üttetünk;^{8 9} ha tsak leg-kisbebb ujjával legyint-is mi hozzánk, attól mi mint valamelly nagy árbotz-fának, vagy nyomtató rudnak, ütésétől, gyenge tserép módjára öszve romlunk; ha lábával tsak egyszer toppantya-is-meg magát előttünk, attól mi mint valamelly nagy földindulástól ingadozunk, és mint meg-annyi részegek tántorgunk”. (558–559.)

Verestói ugyanis felhasználja azokat a tartalmi és stiláris közhelyeket, jelzős szerkezeteket, amelyek a kor szinte valamennyi orációjában megtalálhatók. A halál jelzője itt is sárga, az ifjúság virágzó (*juventus florens*), a gyász fekete és a hasonlatok is ismerősek, a kor vallásos irodalmának toposzai közé tartoznak, pl. gyakran hasonlítja az életet a viharos tengeren hanykódó csónakhoz, vagy egyetlen felsorolásban az élet mulandóságára vonatkozó összes közhelyet felsorakoztatja:

^{8 9} A Késmárk-motívumról: Kovács Sándor Iván: *Zrinyi-tanulmányok*. Bp. 1979. 31–54., 174–178.

„hamar el-múló álom, árnyék, pára, hamar el-hervadó mezei füst, gyenge virágszál, vizibuborék”. (558–559.) Ugyanakkor Verestói a közhelyes képeket olyan nyelvi erővel, a stílus határában bízó tudatos mondatszerkesztési gyakorlattal építi bele beszédeibe, hogy vele a magyar késő-barokk próza legszebb színeit vonultatja fel. Igazolásként itt most egy szinte teljesen közhelyekből épülő, ám hatalmas lélegzetű körmondatot idézünk, melynek belső ritmusa, a várakozás fokozása Verestói mondatszerkesztési tehetségének bizonyítéka:

„De nem lévén énnekem tzelom, hogy a Fekete Gyászt nagyobb Gyásszal feketitsem, a' Vastag Setétséget nagyobb setétséggel homályosítsam, az árvíz-módjára fel-nevedett Szomorúságot nagyobb Szomorúsággal neveljem, és a' Siralomnak fel-lobbant tüzére újabb és hamarább gyúladó olajat töltsek, és öntsek; hanem inkább, hogy a' Fekete Gyászt Fényes Kárpitokkal bé-fedezzem, és tündöklő Arany Színre változtassam, a' vastag setétségből Dél Színben tündöklő Világosságot támaszszak, az Ár-víz módjára fel-nevedett Szomorúságot Paraditsomi Vígassággal fel-váltsam, és a Siralomnak tüzét, ama' Mennyei Sionnak Hegyén sokadott Forrásnak Élő-Vizeivel le-tsendesítségem, és tellyességgel el óltsam; sokkal helyesbnek ítélem mostani Oratiomnak örvendetes Materiát választani, hogy nem mint szomorut és kesergőt”. (719–720.)

Az örvendetes matéria mellett, ami valljuk meg, elég szokatlan egy temetésen, Verestói az elmesélt történetekben gyakran él az ironia eszközével. Az emberi életnek rövid volta felett keseregve idézi például Sándor római pápa mondását, amelyet ő maga is humorosnak tart: „Jobb, a' Doctorokat meg-tartani az Emberek között: mert, ha Doctorok nem vólnának, úgy el-szaporodnának az Emberek, hogy a' Föld-is alig birná őket”. (147.)

Az elbeszélt történetek, a felidézett olvasmányélmények, mondások mellett a halottra vonatkozó hasonlatokat is úgy alakítja, hogy azok beleilleszkedjenek a téma képvilágába. A „jó aszszonyokról” szóló orációjában például képeit a női öltözködés világából veszi. Teleki Judit már „a Szemérmetségnek piros bársonyát ortzáján nem viseli”, „az ortzának

Szemérmertességgel piruló tafotáját” semmisítette meg a halál. (939.)

Végezetül a népi mondásokra mutassunk példát. A Verestói által elbúcsúztatott nemesasszonyok felett mondott beszédekből felrajzolhatnánk a 18. század közepi Erdély némesi társadalma asszonyeszményét. A szemérmertesség, hallgatás, okosság, tiszta élet, kegyesség mind megkívánt jellemvonások, de Verestói három népi mondással is igazolja a felfogása szerint legfontosabbat: (a jó asszony)

„Férjét nagy szemérmertességgel becsüli; annak vissza nem pattog, azzal nem fántolódik, maga előtt forgatván azt, hogy még hallani-is felette igen rut dolog, mikor Simon Bíró hajtja a Lovat, vagy mikor a' Konty a' Süvegen elől-jár, és a' szegény Férjfiat megnyergelik”.⁹⁰ (946.)

*

Verestói György, „Erdély nagy Temető-Mestere”⁹¹ orációiból alig néhányat említettünk, témái gazdagságát csak vázolni tudtuk. A különböző tudományok történetének művelői találnának még feldolgozandó anyagot a nem említett beszédekben, csupán jelzésszerűen: vizsgálni kellene a Verestói által közvetített orvosi ismeretek színvonalát, forrásait, csillagászati, fizikai számadatainak, kísérletleírásainak eredetét, a néprajz művelői adatokat találnának nála a gyermekjátékokról, az étkezési szokásokról, és nem utolsósorban az általa közvetített tanulságos, elmés vagy humoros történetek is gyakoribb olvasást kívánnának, hogy szülessenek – Verestói szavaival – „nem Bor, hanem Gyertya illatú Dissertatiok”. (534.)

⁹⁰A „Simon bíró hajtja a lovat” mondás megtalálható Baranyai Decsi János *Adagiorum*-ában (1598). Margalits Ede Szenci Molnár Albert adatát idézi (1604): *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp. 1897. 647. – A „kontyos” szólást viszont Margalits csak Sirisaka Andor gyűjtéséből (1897) ismeri. 458. – A „fántolódik” szóra az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (Szerk. Szabó T. Attila) a legelső adatot 1794-ből említi. III. Bukarest, 1982. 683.

⁹¹Jékely Z.: i. m. 85.

IRODALOM ÉS/VAGY FILOZÓFIA

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI MAGYAR FILOZÓFIAI GONDOLKODÁS LEHETŐSÉGEIRŐL

Közhelyszámba megy művelődéstörténetünkben a magyar filozófia jelentéktelenségére vonatkozó vélekedés. Eszerint bölcséletünk történetét jórészt epigonok és „katedrafilozófusok” szereplése határozta volna meg – kivéve természetesen Lukács Györgyöt, akit viszont ugyanez a logika csak igen kevésbé kapcsol a magyar filozófiai hagyományokhoz. E nézőpont számára különösen hálás összehasonlítások kínálóznak a magyar irodalmi és filozófiai teljesítmény egymáshoz mérésében – nem vitás, hogy milyen eredménnyel.

A Kossuth kiadó új tanulmánygyűjteménye,¹ amely a századelőt és a magyar marxista filozófia alakulását bemutató kötetek ikerdarabjaként most a két világháború közti magyar filozófiai gondolkodást kívánja föltérképezni, mindenképpen szükségessé teszi a fenti tételek újragondolását. Mindaz, ami a gyűjteményben benne van, és mindaz, ami nincs benne, egyfajta állásfoglalás e tételek igazságtartalmát illetően – annak ellenére, hogy előszavában a kiadó maga mentegetőzik: az eredeti tervekhez képest jócskán maradtak ki fontos fejezetek. De még a felsorolt hiánylista figyelembevétele sem változtat azon a benyomáson: a szerkesztés részben osztja a nem létező magyar filozófiáról szóló vélekedéseket – de csak a szó szűkebb értelmében vett „igazi”, főhivatásként művelt filozófiát illetően.

¹ *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között.* Összeállította: az ELTE BTK filozófiatörténeti tanszékének munkaközössége. Bp. 1983.

Nyilván ennek tulajdonítható – noha nehezen menthető –, hogy alig szerepelnek a kötetben az országhatárokon belül születő bölcselet olyan képviselői, akiknek munkáit a közönség általában *filozófiaként* olvasta, akiket *filozófusként* tartott (vagy nem tartott) számon: Hamvas Béla, Kornis Gyula, a pedagógia területeiről a filozófiához jutó Karácsony Sándor és Prohászka Lajos stb. A felsoroltak mindegyike nem is nevezhető konzervatív „katedrafilozófusnak” – de még a „katedrafilozófia” is megérdemelné (éppen hatása miatt) az elemzést.

Más oldalról viszont a vállalkozás önmagában is perelni látszik azzal a felfogással, amely a magyar filozófiát kézlegyintéssel szereti elintézni. Már címében is a magyar filozófiai gondolkodás jelenlétéről vall – a filozófiai *gondolkodáséről*, amely természetesen szélesebb a filozófiatudománynál: írók, politikai gondolkodók, szociológusok, kritikusok a maguk műfajaiban is művelhetik, ha filozófiai jellegű vagy filozófiai hozadékkal is szolgáló problémákkal szembesülnek. A kötet tehát – némiképp sarkítva – ezt sugallja: a magyar filozófiatudomány (eltekintve az emigráció teljesítményétől) átlagában nem különösebben jelentős, ugyanakkor a magyar filozófiai *gondolkodás* már figyelemre érdemes.

Mielőtt állást foglalnánk ebben a kérdésben, szögezzük le: a filozófiai gondolkodás szélesebb fogalmának bevezetése mindenképpen termékeny ötlet. Valami hasonlóval próbálkozott Kiss Endre Nietzsche hatását vizsgáló könyve is, amikor javasolta, hogy irodalom és filozófia összehasonlítására helyett vegyük fel a „világnézet” fogalmát:

„A szűkebb értelemben vett filozófia, elmélet viszonylag jelentéktelen szerepe, s a szépirodalom súlya és fontossága ugyanis nem az egyedül összemérhető tényezők. A filozófia helyére lépő »világnézet« közvetítő, ideológikus jelenség . . . A filozófia és az irodalom közé tehát közvetítőnek, szerintünk azonban még inkább döntő, harmadik tényezőnek kell felvennünk a világnézet szféráját.”²

² Kiss Endre: *A világnézet kora. Nietzsche abszolútumokat relativizáló hatása a századelőn.* Bp. 1982. 258–259.

Amit Kiss Endre a századelő szellemi életében a „világnézet szférájának” nevez, lényegében megegyezik azzal, amit a Kossuth kiadó két kötete (*Magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, ill. a most tárgyalt *Magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*) „filozófiai gondolkodás”-ként tart számon.

A terminus arra mindenképpen alkalmas, hogy jelezze: akármit is tartsunk a magyar filozófiatudomány produktumairól, annyi biztos, hogy a század első felében szinte folyamatosan jelen van az értelmiségi-„középosztályi” kultúrában a filozófiai érdeklődés. A századelő értelmisége Nietzsche-n nevelkedik; az előbb a darwinizmus, majd a freudizmus keltette szellemi izgalmak óhatatlanul filozófiai konzekvenciákkal is járnak; Karácsonynak valóságos tábora van; Prohászka bölcséleti igényű nemzetkarakterológiája (és általában a nemzetkarakterológia lehetőségeinek és gyakorlatának filozófiai ízű problémája) az értelmiség legjobbjait készíti állásfoglalásra; Szekfű *Három nemzedékének* a szakkörökön messze túlnövő népszerűsége nemcsak történelmi, hanem látens történetfilozófiai mondani-valójának is szól. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az ún. középosztályba „belépőt” jelentő gimnáziumban végül is tanultak filozófiát – és noha ezen a címen logikát és pszichológiát oktattak, a tantervi utasítás a problémák szemléltetését filozófiatörténeti anyagon írta elő. A tanterv szerint tehát az érettségizettnek szórványos ismeretekkel kellett rendelkeznie az újkori filozófusok köréből pl. Descartes-ról, Spinozáról, Locke-ról, Hume-ról, Berkeley-ről, Kant-ról; Platón, Arisztotelész, Seneca, Ágoston szövegeivel pedig a görög és latin órákon találkozhatott. Ez persze önmagában nem sokat jelentene. De ha a filozófiai érdeklődés előbb sorolt jeleivel együtt tesszük mérlegre, mindenképpen feljogosít annak leszögezésére: az értelmiségi közönség fontos csoportjaiban a század első felében *van* igény és *van* bizonyos fokú tájékozottság is ahhoz, hogy világuk problémáival *filozófiai síkon* is szembenézzenek. Enélkül nehéz is volna magyarázni az emigráció – Lukács,

Mannheim, Szilasi Vilmos – példátlan bölcseleti „karrierjét”, gyors bekapcsolódását a kor legszínvonalasabb és legizgalmasabb filozófiai (illetve részben szociológiai) diskurzusaiba, amihez az indíttatást még ebben az itthoni közegben kellett szerezniük.

Kérdés persze, hogy a tagadhatatlanul létező filozófiai érdeklődés végül milyen hazai forrásokra találkozott. A kötet azt sugallja, hogy az igényeket elsősorban egy filozófiapótlék irodalom és másodsorban egy filozófiapótlék szociológia elégítette ki. (A lehetséges mezőnyből a – szokatlan módon névtelen – szerkesztés elvei szerint az emigráns Lukács, Mannheim Károly, Révai mellett az egy Fülep Lajos kivételével csupa író-kritikus, illetve szociológiai-politikai gondolkodó kap külön fejezetet: Fábry Zoltán, Gaál Gábor, Németh László, Szerb Antal, Cs. Szabó, Halász Gábor illetve Erdei és Madzsar József.³ Lényegében hasonló tájékozódási irányt mutat a tervbe vett, de végül elmaradt írások listája is.) Poszler György egyébként kitűnő tanulmányában vállalja is ennek a nézőpontnak elméleti megfogalmazását. Okfejtése szerint nemcsak a magyar politikai gyakorlat nem forrta ki a történelem kérdéseire adható lehetséges válaszokat, hanem ezeket a magyar filozófia sem dolgozta ki.

„A magyar történelem praktikus mozgásképtelenségét tehát nem kompenzálta az eredeti magyar filozófia teoretikus mozgásképesége. Az anyagában másodlagos hazai katedrabölcselet a nemzeti-társadalmi sorskérdéseket nemcsak megválaszolni, hanem megfogalmazni sem tudta . . . A magyar gyakorlat és a magyar bölcselet kétszeri lehetetlensége így inspirálta a magyar költészet egyszeri lehetőségét, a hazai kultúra sajátos filozófiapótlékát, a fogantatásában lírai, igényében teo-

³ A kötetben – Hermann István bevezető tanulmánya után – Lukács Györggyel Lendvai L. Ferenc és Sziklai László egy-egy írása, Mannheim Károlyval Gábor Éva, Révaival Urbán Károly, Fülep Lajossal Karádi Éva, Fábryval és Gaál Gáborral Kiss Endre, Németh Lászlóval Bárdos Judit, az „esszéista nemzedékkel” Poszler György, Erdeivel Huszár Tibor, Madzsar Józseffel Csongrády Béla foglalkozik.

retikus ... esszéművészetet. ... A magyar esszé a nemlétező eredeti filozófia helyett a szépirodalom eszközeivel játssza el a létező eredeti filozófia nemzeti-társadalmi szerepét.”⁴

Hadd előlegezzük máris: kétségtelenül meggyőző, hogy az esszének filozófiapótló szerepe is van, hogy az irodalom nálunk nemcsak – ismerten – politikapótlék, hanem filozófiapótlék is. Igaz az is, hogy a filozófiai gondolkodásnak így filozófián kívüli áramai is vannak, sőt hosszú ideig szinte kizárólag ezeknek sodra visz előre. A tárgyalt időszakra vonatkozólag azonban ezt a képet már módosítani kell. Ekkor – szemben a korábbi állapotokkal – némi tér nyílik arra is, hogy a bölcselet is érdekes, a szakmai közönségnél szélesebb körben ható teljesítményeket nyújtson, hogy a filozófia eszközeivel fogalmazza meg az előbb emlegetett nemzeti-társadalmi sorskérdéseket. Ugyanis a rendszeresebb és hosszabb lélegzetű filozófiai munkák mellett (amilyenekhez leginkább Karácsony és Prohászka művei állnak közel) a filozófia saját műfajának kell tekintenünk azt az esszévariánst: a *filozófiai* esszét, amely – szemben közeli rokonával, az irodalmi problémákból kiinduló vagy kritikából kinövő *irodalmi* esszével – közvetlenül világnézeti-filozófiai kérdésekkel foglalkozik. A korai Lukács, Szabó Dezső, Babits, Fülep Lajos, Németh László jó néhány írása példázza, hogy az esszé náluk nem mindig (a hagyományos) filozófiapótló irodalom, hanem gyakran bölcseleti kérdéseket középpontba állító, eredetében ugyan irodalmi, de jelen formájában már *filozófiai kisműfaj*.

Természetesen nem arról van szó, hogy az esszételjesítmény egy részét az irodalomtól egyértelműen el kell vitatni. Inkább arról, hogy a 20. században megélénkülő filozófiai érdeklődés, a sokasodó és elvont, elméleti választ is igénylő kérdések sora a filozófiai gondolkodás szféráit is változatosabbá teszi: a hagyományos

⁴ Poszler György: *Illúzió és értelem*. (Vázlat az „esszéista nemzedék” portréjához.) In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. 268.

mányosan „filozófiapótló irodalom” mellett megjelenik pl. a filozófiai absztrakciókhoz egy lépéssel közelebb vivő „filozófiapótló történettudomány”, de ezekből kinőve a szűkebb értelemben vett bölcselet is új eredményeket hoz a *filozófiai igényű nemzetkonceptciók* és a *filozófiai esszé* formáiban.

Önként adódik a kérdés: milyen mélyebb okok vezethetnek a filozófia valódi jelenlétére vagy hiányára? Egyáltalán: milyen magyarázattípusok születtek az originális magyar filozófia hosszabb távon valóban jellemző hiányára?

Ha eltekintünk azoktól a sztereotípiáktól, amelyek – Kemény Zsigmondtól Karácsony Sándorig – a magyar gondolkodás valamilyen örök alkati sajátágában, filozófiaellenes hajlamaiban keresték az okot, még mindig elég változatos magyarázó elveket kínálnak a legújabb filozófiatörténeti munkák is. A legkézenfekvőbb érvelés a polgári filozófia hazai eredményeinek elmaradását a polgárság hiányának tudja be – ezt az érvet azonban éppen a két világháború közti időszakra már nemigen lehet változatlan formában alkalmazni. Nyíri Kristóf a Monarchia filozófiai gondolkodását kutatva Hegel nyomán azt az álláspontot fogalmazza meg, amely szerint a filozófia szükséglete akkor jelentkezik, amikor a valóságos ellentmondásokat csak elvont fogalmi paradoxonokban lehet feloldani. A Monarchia osztrák gondolkodói számára ilyen ellentmondást jelent többek között nemzettudatuk belső bizonytalansága (németek vagy nem-németek, a Monarchia alattvalói vagy az osztrák nemzet tagjai). A magyar fejlődés azonban ugyanebben az időszakban nem kínál hasonló, csak teoretikusan áthidalható antinómiákat:

„A magyar nacionalizmus . . . hatalmon van, dilemmája pedig politikai és nem fogalmi természetű: ez a dilemma . . . (ti. a kiegyezéssel) . . . politikai megoldást nyert, erkölcsi kiábrándulást okozott, . . . de nem szükségelte a filozófiai megfogalmazást.”⁵

⁵Nyíri Kristóf: *A monarchia szellemi életéről*. Bp. 1980. 18.

Ha ezt a logikai sémát megpróbáljuk az I. világháború utáni időszakra alkalmazni, azonnal világossá válik: a nemzettudat alapjainak megingása ekkor már bőségesen termett olyan antinómiákat, amelyek a filozófiai meghaladás kísérleteit igényelték, tehát éppenséggel a filozófiai szükségletek szempontjából jelentős fordulat következett be.

Kifejezetten a Horthy-korszak sajtóságaival vet számot az az érvelés, amely az igazi filozófia hiányának tételét a Monarchia utáni időszakra nézve is fenntartja, és ezt – többek között – a rezsím filozófiaellenességével magyarázza. Hermann István bevezető tanulmánya szintén utal arra (hasonlóképpen pl. Lendvai L. Ferenc elemzése is Karácsony Sándorról⁶), hogy a hivatalos magyar társadalom a liberalizmushoz, sőt olykor a radikalizmushoz kapcsolódó „forradalmi veszélyforrást” lát (a maga szempontjából némi joggal) a magyar filozófiai hagyatékban. Hajlamos arra is, hogy az első világháború előtti filozófiai élet javát valamiféle gyanús, lényegében nemzetietlen, sőt „zsidó spekulációnak” tekintse. Ha elfogadjuk Mannheim Károly ismert állítását, amely szerint a konzervatív gondolkodás szükségképpen elmélet-, így filozófiaellenes, akkor beláthatjuk, hogy ennek az idegenkedésnek a taktikainál mélyebb okai is lehettek. Annál is inkább így van ez, mert ha a filozófiához valóban a hegeli értelemben vett antinomikus világszerkezet szükséges, akkor filozófiaellenesnek kell tartanunk minden olyan világgépet, amely érdekelt az antinómiák létezésének tagadásában, és amely – a vizsgált esetben a teljes nemzeti egység tételezésén alapuló hamis nemzeti tudat formájában – ragaszkodik az érdekharmónia látszatához. De ha el is ismerjük, hogy a rezsím mind taktikailag, mind mélyebb természeténél fogva filozófiaellenes, mindez nem jelenti azt, hogy olyan hatékony ideológiai eszközökkel is rendelkezik, amelyekkel teljesen meggátolhatja a létező filozófiai szükség-

⁶ Lendvai L. Ferenc: *Karácsony Sándor „magyar világnézete”*. Magyar Filozófiai Szemle, 1982/6.

letek kibontakozását. (Mint ahogy – a politika célrendszere szempontjából – *nem* működött hatékonyan az irodalom fejlődésének orientálása sem.)

Hermann István bevezetője azonban a filozófiának egy komolyabb gátjára is rámutat: a magyar fejlődés több esetben olyan, objektíve *rossz* alternatívákat kínált, amelyekre még filozófiailag is alig lehetett megfelelő választ adni. Elemzése szerint a nemzeti elv és a progresszió szembekerülésére, „a jozefinizmus korára vezethető vissza az a szituáció, amikor a magyar fejlődés megoldhatatlan dilemmába keveredett.”⁷ A Horthy-éra mint lényegében restaurációs korszak

„újra produkálta azokat az alternatívákat, melyek nem a helytelen és manipulatív kérdésfeltevés következtében voltak helytelenek, hanem amelyek történelmi alternatívák voltak, s melyeknek helytelensége magából a történelmi fejlődés ellentmondásaiból következett”.⁸

E logika szerint tehát nem a kárhozottatott magyar bölcelet, hanem maga a *történelem* kérdezett rosszul. A rossz alternatívák – noha antinómiáknak igazán bővíben voltak – még a teoretikus meghaladás reményét sem igen nyújthatták: nem adtak igazi esélyt a filozófiának. Az érveléshez – minden igazsága mellett – azonban hozzákívánkozik még valami: éppen az a megoldhatatlannak tűnő dilemmasor, amely így korlátozta egy szintézisreemtő, rendszeres filozófia lehetőségeit, egyben igen erősen ösztönözhetett a *kérdések* originális filozófiai megfogalmazására. Vagyis úgy akadályozta egy kiérlelt filozófiai szintézis megszületését, hogy közben a filozófiai részteljesítmények újabb és újabb nekifutásait inspirálhatta.

A felsorolt magyarázattípusok tehát nem annyira a két világháború közti magyar filozófia *lehetetlenségét*, mint inkább tényleges *nehézségeit* igazolják. Mindegyik érvrendszer

⁷ Hermann István: *Irányok és áramlatok a magyar filozófiai gondolkodásban a két világháború között*. In: A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között. 7.

⁸ Uo. 8.

középpontjában lényegében az a probléma áll: fogalmilag megragadható-e az adott helyzetből a *társadalmi totalitás*. A filozófia igazi célja a *totalitás* felmutatása – a bölcselet igénye akkor jelentkezik, ha ez (az antinómiák következtében) egyáltalán problematikussá válik, és nem élhető át természetes módon. Ugyanakkor a termékeny filozófia lehetőségét is az szabja meg: található-e olyan nézőpont, perspektíva, ahonnan a társadalom valóban szerves egészként, totalitásként látható át, ahonnan működésének titka megfejthető. A totalitás mint teoretikus probléma megközelítése tehát szoros összefüggésben van aktuálisan, élményszerűen adott megjelenésének: a társadalomnak értelmezhetőségével.

A 19. században egy sok vonatkozásban már álságos, de valódi tapasztalatokra is épülő nemzeti egységtudat még sugallhatta az egységes világ, egy szerves egészhez való tartozás élményét, de a 20. századi magyar gondolkodásban a forradalmak sodra, majd Trianon sokkhatása már problematikussá teszi a (konkrét történelmi formájában a nemzeti társadalomban adott) totalitás átlátását. A nemzet énképének összeomlása mellett élesebbé válnak a társadalmi meghasonlás és hasadás különböző törésvonalai is: erősebben mutatkozik az osztálytársadalmakban hagyományos antinomikus szerkezet, új élményként nyomaszt a fejlett polgári társadalmak individualizációja, és sajátos magyar fejlődési hibaként előtérbe kerül az ún. „kettős társadalom” polarizálódása. (Az Erdei nyomán polgárjogot nyert fogalom a magyar fejlődéstörténetnek arra a torzulására utal, hogy a polgári társadalom – osztályaival és értékrendjével – nem a feudális társadalom *helyett*, hanem *amellett*, annak hierarchiáját, életmódját, presztízviszonyait szinte érintetlenül hagyva épült ki.)

A kétféle osztálystruktúra, gazdaság és kultúra párhuzamos létezése pedig minden eddiginél nagyobb gátját jelenti a totalitás átlátásának. Nem egyszerűen arról van szó ugyanis, hogy a társadalom ilyen módon még egy szempontból tagozódik, hanem arról is, hogy a kétfajta társadalmi struktúra jelenléte

miatt az objektív fejlődési perspektívák is elágaznak. Ezért, amikor a marxista filozófia (Lukács a *Történelem és osztálytudatban*) a totalitás fogalmi megragadásának egyetlen módjaként mutatja fel az azonosulást az antinómiák *gyakorlati* meghaladásának perspektívájával, ez az elméletileg helyes modell a magyar szellemi életben mégsem igazán reveláló hatású. Még a marxizmussal kezdettől fogva rokonszenvező Erdei is arról beszél 1935-ben: „a szocialista tudomány minden értéke abból a körülményből fakad, hogy a proletársors alakításának a szolgálatában fejlődött ki, viszont minden fogyatékosága abból ered, hogy a proletársors – világ proletárjai – nagyon is absztrakt közösség.”⁹

Ebben a kritikában lényegében az fogalmazódik meg, hogy a Lukács és a marxizmus által kínált filozófiai nézőpont (a totalitás ábrázolása az ellentmondások *gyakorlati, történelmi* megszüntetését előlegező és célzó perspektívából) nálunk túlságosan absztraktnak, nem eléggé útbaigazítónak tűnhetett. Tudniillik a magyar társadalom antinómiáinak gyakorlati meghaladására is – a „kettős társadalom” szerkezete miatt – egyik vagy másik társadalmi struktúrát bázisnak tekintve legalább két út kínálkozott: egy „paraszti-népi” és egy, a kiépülő polgári társadalomtagozódás erőire és értékeire támaszkodó fejlődési modell. Vagyis nemcsak az adott társadalmi közeg, hanem *a lehetséges perspektívák maguk is hasadtak voltak* – így nem kínálhattak egyértelmű, biztos fogódzót a társadalmi totalitás elméleti megragadásához, az ellentmondások teoretikus áthidalásához sem. (Éppen a perspektívák objektív kettőssége miatt kell szakítanunk azzal a hiedelemmel, hogy a népi-urbánus ellentét egyszerűen kárhoytatandó klikkharc irodalmi életünkben, amelyet jobb lett volna meg nem történné tenni. Ez a kétfajta gondolkodásmód a magyar társadalom leglényegesebb

⁹ Erdei Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány*. In: *Magyarságtudomány* 1935/2. 145. Idézi Huszár Tibor: *Magyarságtudomány, magyar gazdaságtudomány, marxizmus*. Erdei Ferenc egy elfelejtett fiatalkori írása. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. 237.

kérdéseinek megválaszolására tett kétfajta fontos próbálkozás: gyakorlatilag-politikailag a társadalom lehetséges jövőjének alternatív felvázolása, elméletileg-módszertanilag a társadalmi totalitás lényegének megfejtésére tett kétfajta gondolat kísérlet. Hogy több esetben célszerű lett volna a két tábor taktikai összefogása, az kétségtelen, de egyebekben a koncepcionális különbségek megfogalmazása nem zsákutcaja, hanem szükségszerű lépése volt a magyar filozófiai gondolkodásnak. Inkább az alternatívák még következetesebb végiggondolására, mint összemosására lett volna szükség.¹⁰⁾

A magyar filozófiának tehát történelmünkben gyökerező problémája: a totalitás fogalmilag alig megragadható, mert közvetlenül megjelenő, gyakorlati formájában is alig létezik: a hazai társadalom nem szerves egész. (Működésének „titka” éppen nem-egész, nem-egység voltában rejlik.) A totalitás mint elméleti probléma így nem véletlenül kerül előtérbe a magyar filozófiai gondolkodás leginkább teoretikus igényű alakjainak: Lukácsnak, Mannheimnek, itthon Fülep Lajosnak a műveiben. Mint a kötet két Lukács-tanulmányából¹¹ kiderül, a „Történelem és osztálytudat”-ban, majd a hegeli örökséggel való ismételt szembenézés során Lukács újra és újra a „totalitás” kategóriájával küzd meg. Mannheim emigrációja első éveiben a különböző társadalmi nézőpontból, „rendszerzési központból” elért „perspektivikus igazságok” szintézisbe fogásának lehetőségét kutatja.¹² Fülep Lajos a valódi művészet feltételei-

¹⁰ A népi-urbánus vita szükségszerű voltára, történelmi okaira Hermann István bevezető tanulmánya is utal, amikor a valóságos, történelmi dilemmák „hibás” voltát jelzi. Más megközelítésben, de szintén társadalmi fejlődésünk velejárójaként mutatja be az ellentétet Vitányi Iván új könyve: *Vitairat a mai magyar művelődésről*. Bp. 1983.

¹¹ Lendvai L. Ferenc: *A messianisztikus szektásság jegyében* (Lukács György 1918/19–1930). In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. 48–81. – Sziklai László: *Lukács és kora* (1930–1945). Uo. 299–372.

¹² L. Mannheim: *Historismus* c. munkájáról a fenti kötetben Gábor Éva tanulmányát: *Mannheim Károly a két világháború között*. 82–110.

nek vizsgálata közben jut el a szerves, belső szellemi közösség és az ezen alapuló kultúra (a közvetlenül megélhető és ábrázolható, konkrét totalitásélmény) hiányának fölpanaszolásához.¹³

Az elméleti nehézségek ellenére a magyar filozófiai gondolkodás új és új módszereket keres a totalitás felmutatására, az antinomikus világ absztrakt-fogalmi egységben látására. Az egyes szaktudományokban (így az irodalomtörténetben) és a filozófiai problémafeldolgozásban is jelentkező *szellemtörténeti* módszer a hazai körülmények között az egyik legnagyobb hatású kísérlet arra, hogy egy-egy korszak széteső jelenségsora mögött a korszaklelem fogalmát bevezetve felvillantsa a belső egységet. A kísérlet számos jeles terméke ellenére sem hozta meg az üdvözítő filozófiai megoldást. Mint Babits és Halász Gábor kritikai megjegyzései is rávilágítanak, a szellemtörténet a megragadott korszakintézisek időben széteső sorát produkálja, nem nyújt igazi magyarázatot a változásokat szabályozó törvényekre: a kulturálisan egy időben létezők vizsgálatához ad ugyan egy bizonyos totális látásmódot, de az idő dimenziójában az összetartozás, a folytonosság logikáját már nem tudja érzékeltetni. A kultúra adott világát a korszaklelem központi rendező elve jegyében úgy homogenizálja és szintetizálja, hogy közben relativizálja is az értékeket: rendszerüket felmutatja, de az időben egymást felváltó értékek rangsorának láttatására, genezisük érzékeltetésére már nincsenek eszközei. Márpedig az igazi, filozófiai szintű totalitásfogalom a történetiség mozzanatát is tartalmazza. Az ellentmondások összefüggésének átvilágításához a megfelelő *perspektíva* nemcsak mint a jelenben megtalált látószög, hanem mint az időben ki rajzolódó távlat is szükséges.

A totalitás megragadásának újabb módszerével kísérletezik a történelem kezelésének a magyar filozófiai gondolkodás kere-

¹³L. Fülep művészetfilozófiájáról a fenti kötetben: Karádi Éva: *Fülep Lajos két világháború közötti pályaképéhez*, I. 159–198.

tein belül jelentkező újfajta módja, a *spekulatív-filozofikus történelemrajzok* formájában. Ezek – szemben a szellemtörténettel – a totalitásból éppen a történetiség mozzanatát, a diakrón összefüggéseket helyezik a középpontba. Elsősorban a történelmet kívánják egységben látni, egy vezérlő elv köré rendezni. Céljuk a történelmi önmeghatározás, a történelemben (Dilthey nyomán) az önmagunkkal és ún. „sorskérdéseinkkel” való szembesülés. A történelem faggatása itt nem elsősorban hiteles történelmi tények feltárását szolgálja, célja tehát voltaképpen nem a történettudományos ismeret, hanem a jelen ellentmondásainak szuggesztív láttatása egy hozzájuk konstruált vagy rekonstruált történetiség segítségével. Módszerük tehát a logikai és a történeti elvi egységének egy sajátos átértelmezésén alapszik: gondolatrendszerük logikai vázát mint egy konkrét történeti eseménysort mutatják be, az ellentmondások *fogalmi* generálása a történelemben vitt prekoncepció segítségével a problémák valóságos, *történelmi* generálódásaként jelenik meg. A Szekfü *Három nemzedéke* nyomán terjedő történelmi önvizsgálatok egészen Németh László *Kisebbségbenjéig* többé-kevésbé ezt a sémát követik. A módszer veszélye nemcsak a romantikus-mitikus történelemszemlélet, hanem a szükségszerű történelmi pesszimizmus, sőt fatalizmus is. A totalitás megragadására kizárólag a múlt, különösen egy részben konstruált múlt felől tenni kísérletet elvileg sem vezethet eredményre, mert a társadalmi totalitást praedeterminált, zárt rendszerként mutatja be, amelynek időtlenné transzponált problémái ezáltal elháríthatatlanok is, ahol az egyetlen dinamizmus a múltban már kirajzolódott végzet közeledése.

Végezetül, a korszak talán legjellemzőbb törekvése, hogy a totalitás átvilágításának, az egységben látásnak a lehetőségét ismét egy újraértelmezett *nemzeti* nézőpontból igyekszik megtalálni. A nemzeti elv és a progresszió szempontjainak egyelőre elméleti újraegyesítésére törekszik: a „haladás” követelményeit is a nemzeti megmaradás sorskérdései közé sorolja, ezzel radikalizálja és mobilabbá teszi a nemzeti egység kiüresedett, ha-

gyományos fogalmát. A szociális problémák nemzeti problémaként való kezelése közelebb vihet a társadalom szintetikus látásához, a társadalmi totalitás filozófiai szintű értelmezéséhez is. Mindenképpen megtermékenyíti a filozófiai gondolkodást: a „mi a magyar?” megújuló kérdése a hazai bölcelet központi kérdésévé válik. (A marxista gondolkodásnak a lehetőségénél kisebb hatását értelmiségünk köreiben többek között az is indokolja, hogy a magyar marxizmus viszonylag későn – a népfrontkoncepció idején – tud csak ehhez a vitához kapcsolódni.)

Ugyanakkor a nemzetben való (bármily általános érvényű) gondolkodás az általánosításnak még nem szükségképpen *filozófiai* szintjét jelenti. Tendenciájában átnőhet a filozófiába: a korigényként megszülető és szintén „a részproblémákat átvilágító egész”¹⁴ megragadását célzó „*magyarságtudomány*” helyét Németh László pl. az ún. „sorstudományok” körén belül határozza meg, amelyeknek külső gyűrűje (az „általános sorstudomány”) voltaképpen ember és természet, ember és társadalom viszonyával foglalkozó *filozófia*.¹⁵ De ez még csupán tudományos program – ezzel szemben a valóság az, hogy a kor legnagyobb tömeghatást kiváltó filozófiai teljesítményei: Prohászka, Karácsony munkái, illetve a filozófiával legtöbb érintkezést mutató gondolkodók: Szekfű Gyula, Németh László ezt a további általánosítási lépcsőt már csak elvéve teszik meg. A „mi a magyar?” kérdésre adott filozófiai jellegű válaszait rendszerint nem illesztik bölceleti rendszerbe, kifejtett formában általában nem kapcsolják össze a filozófia ún. alapkérdéseivel, a „klasszikus” filozófia fogalomhálójával. Mégis igaz lenne hát, hogy a két világháború közti élénk filozófiai érdeklődés *filozófiai* formában nem nyer kielégítést, hogy van ugyan

¹⁴ Huszár Tibor: i. m. 224.

¹⁵ L. Németh László: *A magyarságtudomány feladatai*. Magyarságtudomány, 1935/1.

magyar filozófiai *gondolkodás*, de itthon nincs igazán számottevő *filozófia*?

Ezek az állítások csak akkor állnák meg a helyüket, ha elvonatkoztatnánk attól, milyen formákban él, hogyan definiálja önmagát ugyanebben az időszakban a kortárs európai filozófia. Ezek a formák és vállalt funkciók ugyanis már nem is különböznek olyan nagyon azoktól a szerepektől, amelyekben a magyar filozófiai gondolkodás megjelenik. Nemcsak a mi, jó-részt irodalmi „kvázi-bölcseletünk” közeledett az „igazi” filozófiához – az európai polgári filozófia is alakváltozáson ment át. Közismert, hogy a 19. század végi–20. századi polgári bölcselet ún. „dezintegrációja” következtében a nagy lételméleti rendszerek ideje leáldozott, helyüket egyfelől az átfogó filozófiai problémáktól elforduló „szakfilozófiák”, „tudomány-filozófiák”, másfelől az ún. „életfilozófiák” (Husserl terminológiája szerint „világnézeti filozófiák”¹⁶) foglalják el. Utóbbiak az emberi élet nagy kérdéseinek megválaszolására, a magartás orientálására nem a klasszikus formában és követelmények szerint, hanem az egyetemes, tudományos rendszeralkotás igényét feladva vállalkoznak. Programszerűen választják a szubjektív, vallomásos hangnemet alkalmazó, esszészerű formákat, irodalom és filozófia határainak olyan összemosását, amely a magyar filozófiai gondolkodásban más okoknál fogva hagyományosnak számít.

Lényegében az történik, hogy a kortárs polgári filozófia *akkor* szembesül a társadalmi totalitás szétesésének élményével, amikor a magyar filozófiai gondolkodás a hazai társadalom hátráltatott fejlődéséből fakadó szétesettséggel találkozik. Az élmény feldolgozásának módja, műfajai érthetően hasonlóak lehetnek. Így a korábban valóban jelentéktelen filozófiánk a

¹⁶ Béládi Miklós: *Minőség és erkölcs Németh László gondolatvilágában* c. tanulmánya hívja fel a figyelmet arra, hogy Husserl definíciója a „világnézeti filozófiáról” lényegében megegyezik pl. Németh László tudományos-filozófiai érdeklődésének céljaival. Béládi Miklós: *Válasz-utak*. Bp. 1983. 67–89.

két világháború között erőre kap, ösztönzést merítve az európai „életfilozófiák” útkereséseiből és nem utolsósorban új, képlékenyebb filozófiai formára irányuló törekvéseiből. Váratlanul értékévé válik az a hagyomány, hogy eddig a magyar filozófiai gondolkodás nem egzakt bölcséleti (hanem főleg irodalmi) műfajokban szólalt meg: éppen ilyen formákat keres most a legfrissebb nyugat-európai polgári filozófia is. Most már nem egyszerűen a szokásos filozófiapótlék irodalom virágzik, hanem az esszétermés egy olyan ága is, amely – a nemzeti önmeghatározással küszködő történetfilozófiai, kultúrkritikai írásokkal együtt – egy „életfilozófia” jellegű magyar bölcsélet részét alkotja. Jó volna, ha a most megjelent kötet folytatásaként majd azt a tanulmánygyűjteményt is kézbe kaphatnánk, amely a két világháború közti magyar gondolkodásnak ezt a „filozófiaibb” áramlatát is teljesebb körben mutatná be.

LENDVAI ILDIKÓ

MEGKÉSETT SOROK MÁTRAI LÁSZLÓ „MŰHELYEIRŐL”

Aki annak idején a Kortársban folyamatosan olvasta Mátrai László *Műhelyeim története* című könyvének egyes, önálló formában is teljes értékű fejezeteit, megérezhette, hogy a memoárnak új minőségével találkozott. Mátrai „műhelytörténeti” sorozata ugyanis mint olvasmány filozófiai, etikai, esztétikai, pedagógiai, pszichológiai, irodalom- és művelődéstörténeti, helyenként művelődéspolitikai eszmefuttatás egy az életet ismerő, azt élvező, szerető, erős intellektusú, iróniára hajló, szervesen gondolkodó személyiség plasztikus, látó és láttató, írói megformálásában. Sikerek és kudarcok szegélyezték a jeles tudós útját. De – mint írja –:

„Sikerek és kudarok csak műhelyekben szülehetnek, s ezért az ember életében a műhelyek időbeli egymásutánja egyben a személyiség sorsának, benső életrajzának is diagramját adja, lévén a sors nem más, mint sikerek és kudarok egymásutánjában megmutatkozó törvényszerűség.”

Az idézett részletben Mátrai a benső életrajz terminust használja. Ez a könyv – kompozícióját tekintve – az életrajz egy valóban benső, szellemi, gondolati, érületi jelzőkkel ellátható nyomvonalát követi. Egy kritikusan és dialektikusan gondolkodó filozófus-író „beszélgetései” ezek a műhelyelemzések. A két világháború közötti ellenforradalmi korszakban a megújítás, olykor a forradalmi változás hitével és tudatával induló, arra készülő s a felszabadulás után markáns színekkel kibontakozó jeles tudós, író és művésznemzedék forgószéles útjának ábrázolata, a magyar értelmiség egy jelentékeny nemzedékének gondolati biográfiája is ez a könyv. Mátrai László útja természetesen egyéni, az övé. De szellemi forrásvidékét tekintve számos ponton érintkezik, sőt nemegyszer azonos az értelmiségnek ama legjobbjaiéval, akik a szép és igaz szó erejével, a gondolat tisztaságával szálltak szembe a szennykavaró indulatok, hazug eszmék, az irracionizmus, az aljaember démonaival. Ahogy lehetett.

Személyisége, hajlamai s elhivatottsága szerinti formálódásának, majd kibontakozásának tizenkét műhelyébe vezeti el olvasóját Mátrai László. Ezek az apa józsefvárosi lakatosműhelyétől a Tudományos Akadémiáig, s a negyvennyolc esztendőn át munkát és haláláig otthont adó Egyetemi Könyvtárig sorjáznak, s kelnek életre a könyv főként gondolati eseményektől gazdag áradású lapjain. Már az első műhelyelemzésben tetten érhető a szerző „beszélgetései”-nek egy eredendő, ezért lényegi vonása. Mátrai ugyanis emlékei között időzve váratlan fordulattal azonnal napjaink valóságába perdíti át elbeszélése, meditációja színhelyét, gyakran ironikus felhangok kíséretében. A hajdani Józsefvárost, annak légkörét, patináját felidézve váratlanul egy, az eredeti szövegben zárójeles kitérő következik. Az elshant emlék fölébe tolakszik napjaink városkép vál-

toztató gyakorlatának egyik „eredménye”. A zárójeles szöveget idézem:

„Modern technikai világunk egyik nagy negatívuma, hogy eltüntette az emberi településnek ezt az egyedi illatát, mindent egységes benzinbűzbe burkolt szerte a világon, és ha ettől valami egyedi eltérés mutatkozik, az csak negatív irányú lehet, vagyis egy még rosszabb szag – kén, foszfor, szénmonoxid – nyomja el egyes városokban az egyetemes benzinbűzt. Az ember először megmérgezi a környezetet, azután panaszkodik, hogy a környezet megmérgezi őt.”

Játékosságában is komoly, kritikai elmére valló széljegyzet.

A gyermekkor s a serdülés éveinek lélektani hitelű ábrázolása arra vall, hogy a szerzőnek kora ifjúságától az értelem, a ráció volt a vezércsillaga. Csak szilárd alapra emelkedhet épület a szellem világában is. De hogy az alap szilárd legyen, abban nagy szerepet játszott az iskola, főként a gimnázium, bár kevesebb szó esett róla, mint manapság. Ahogyan a szerző az egykori Tavaszmező utcai, később Zrínyi Miklós gimnázium műhelyét felidézi, egykori kedves tanárait, diáktársait, az iskola karakterét visszahíva az eltűnt időből, eközben olyan közismert, majd elfelejtett, s manapság nemegyszer a felfedezés újdonságával ható, az élet próbáját egyébként régen kiállt igazságokat ír le, amelyek minden valamirevaló közoktatási rendszerben a legfőbb lényegyet jelentik, azt, amely ma – tisztelet a kivételnek – oly bántóan hiányzik az iskolákból, mindenekelőtt a gimnáziumokból. A tanáregyéniségekről van szó, akik minden különösebb elméleti hókuszpókusz nélkül az úgynevezett pedagógiai alapviszony kívánalmainak tettek eleget, hogy tudniillik a tanár tanít, a tanuló tanul. Mátrai tanárai az annyiszor félreértett s oktanulul kárhoztatott „tudós tanár” eszményét valósították meg. Ezek a tanárok kiemelkedő, többnyire a tudományban is járatos tudásukkal, és szigorú szeretetükkel tanítványaikat s a műveltséget szolgálták, ami a pedagógia legmélyebb értelme.

Ámde vannak a pedagógiának kiszámíthatatlan útjai is a valódi és az áleredmények televényeiben. Mátrai harmadik mű-

helye – könyvének igen elgondolkodtató fejezete ez –, a Karácsony Sándor tevékenységével, ideológiájával, módszereivel, hatásával foglalkozó. Ítéletei róla szólva is „a ráció dominanciájának” jegyében állanak, egy hajdani gondolkodó gimnazista riasztó élményeinek előadásakor. A Karácsony-féle épülve omlás pedagógiájának minősítésébe nem belebonyolódva s Mátrai múltidézésének már említett jelenérdekűségére hivatkozva fogadom el azt a következtetést, mely szerint

„Pedagógusoknak, pszichiátereknek lett volna régen elvégzendő kötelességük, hogy a Karácsony-féle műhely – már csak a jelenig elhúzódó hatása miatt is – tárgyilagosabban értékeljék, és vonják le a megfelelő és hasznos értékkitételeket.”

Ideje lenne valóban, a szellemi zavarkeltés napjainkban nem ritka előfordulása közepette a karácsonysándorizmus filozófiai, pedagógiai, nem utolsósorban etikai szempontból egyaránt kívánatos ideológiai tisztázása. Nem sárkányeregetés, nem perújrafelvétel, hanem marxista elemzés.

A sárospataki híres főiskolán, a nagy hírű könyvtárban töltött idejét újra átélve világító erővel ábrázolja a magyar értelmiség egy igen jeles vonulatának útját Erdei Ferencről Darvas Józsefen át Németh Lászlóig, Kodály Zoltánig, Illyés Gyuláig. A szerző gondolatfutamai a két világháború közötti szellemi élet egyik alapkérdését variálják, az egész korszakon áthúzódó magyarság- és Európa-problematikát. Mátraival szólva – s ez érvényes –, mert mind megélték ugyanezt, a tisztelt nevekkel jelzett alkotó vonulatra is: „A mély paraszti elesettségnak és a magas európai műveltségnek ezt a titkos kapcsolatát, Bartók művészetének ezt a kulcskérdését ott (ti. Sárospatakon) kezdem először megsejteni.”

A budapesti egyetem bölcsészka s a híres röptető fészek, a hajdani Eötvös-kollégium volt a következő műhely. Az utóbbi – aki benne nevelődött, bizonyíthatja, hogy a szerző fogalmazása nem túlzó – olyan szellemi erőteret jelentett „melynek nincsenek határai sem a múltban, sem a jövőben”. Mátrai nem

volt kollégista, de bejáratos volt ebbe a sok kiválóságunk által visszakívánt páratlan szellemi műhelybe, amely csak elmélyítette, és további önművelésre készítette őt, kiegészítve más tudományok megismerésével azokat a gondolati élményeket, amelyeket Pauler Ákos egyetemi órái nyújtottak. A Pauler-portré már-már írói remeklés. De a szerző mint filozófus természetesen bírálja is mesterét s következtetései egyaránt elgondolkodtatóak, akár a valaha divatos, s egyes szerzőknél manapság is tetten érhető szellemtörténet bírálatát nyújtja, akár amikor Lukács Györggyel való első találkozását idézi vissza, vagy amikor már a felszabadulás után mint az Eötvös egyetem bölcsészkarának professzora, s később, mint a filozófiai tanszékcsoport elnöke nyilvánít véleményt a filozófiai tudományok honi állapotáról. A kritika kontrollja e vállalkozásának visszaidézésekor sem hagyta őt magára. E nagyreményű tanszékcsoportról jegyzi meg a következőket:

„A vállalkozás jól indult, de a tervezésbe ott csúszott be a pszichológiai hiba, hogy magam sem elég tekintélyes, sem eléggé tisztelt alakja nem voltam filozófiai életünknek ahhoz, hogy kedvemért elsimuljanak a csoporton belüli – néha nagyon is elvtelen és szubjektív – ellentétek, s az erők az alkotó marxizmus munkájára egyesüljenek.”

Ezek az önironikus szavak, ha talán némi álszerénység bujkál is bennük, akár szellemi végrendeletnek is felfoghatók. Sapi-enti sat.

A harmincas évtizedben a magyar szellemi élet egyik kristályosodási pontja a Nyugat szerkesztőségi asztala volt, „a magyar művelődéstörténetnek egy megismételhetetlen koncentrátuma, igen világos szerkezetben tükrözve az akkori szellemi élet sok pozitív vonását”. Mátrai idevonatkozó gondolatai irodalomtörténetileg is helytállóak. Sokat tudunk a Nyugatról s szerkesztőjéről, Babitsról. De még tisztázandó a folyóirat ama történelmi szerepe, amelyet a fasizálódás sötét éveiben mind a kulturális, mind a politikai életben betöltött. Mátrai e kérdéskörben Babits személyes írói és közéleti szerepét értelmezve

századunk első négy évtizedének filozófiatörténeti elemzését is nyújtja a ráció és az irracionalizmus küzdelmének felidézése által. Miközben hangoztatja, hogy laikus az irodalomtörténet terén, helytálló és rokonszenves biztonsággal állapítja meg, hogy Babits humanizmusa 1935-től kezdve, de különösen a negyvenes években

„akarva-akaratlanul harcossá vált a barbárság növekvő erejű csapásai alatt. A vita ugyanis már régóta nem a racionalizmus-irracionizmus teoretikus ellentétéről folyt, klasszika és romantika, szabadság és rabság, értelem és mítosz, szellem és faji gőg ellentéte és megannyi más antagonizmus mögött egyre világosabbá vált a voltaképpen, az alapvető ellentét: az emberhez egyedül méltó lét és az emberség végső pusztulását jelentő fasizmus élethalálharca.”

Írásomban természetesen nem térhetek ki e könyv emberi gazdagságára, csillogó humorára, találkozások, viták és kudarcok eruditív megjelenítésére, a hajdani mesterek, mint például Horváth János vagy Gombocz Zoltán meleg színekkel ábrázolt alakrajzára. Hiszen ez a műhelytörténeti esszé szellemi önéletrajz is, de – s ez érdeme –, egy történelmileg megedzett nemzedék önéletrajza is. Ám homogén gondolkodású és érzületű nemzedékek nincsenek. A nemzedéket alkotó egyének, sőt egyéniségek gondolkodása – sok példát idézhetnénk – eltérő, olykor ellentétes is lehet. Mátrai műhelytörténetének egyik nagy értéke az a kritikus szellemi jelenlét, amelyet „a magyar közgondolkodás átkozott, végzetes filozófiátlansága” közepette mint pszichológiailag is képzett filozófus tanúsít. Amikor a Magyar Szemléhez s annak szerkesztőjéhez, Szekfű Gyulához fűződő kapcsolatait elemzi, ez az „átkozott filozófiátlanság” éles rajzolatban áll előttünk különösen a marxista filozófiai megközelítés fényében.

„A végig nem gondolt igazságok bosszúja ez mindazokon, kik – bármely szaktudomány oldaláról – a filozófiát lebecsülik, különösen ha lebecsülésük egyetlen elvi alapja az, óvakodjunk minden filozófiától, hiszen a bolsevisták marxizmusa is filozófia.”

Higgadt modatait olvasva valóban a korabeli magyar közgondolkodás zavarait vesszük tudomásul. Ezek ismeretében érthető jobban az a tény, hogy „a korszak szellemi életének (mai szóval társadalmi tudatának) egyik fókuszában kétségtelenül Szekfű Gyula és a Magyar Szemle állottak . . .” Azt a nézetet azonban, amely szerint „három szerény tanárember” Szekfű, Babits és Horváth János „a szellemi vezetés monopolhelyzetébe kerülhetett” s még a kormányzatot is befolyásolta, a magam részéről csak esetlegesen s erős fenntartással tudom elfogadni, még akkor is, ha Mátrai a Nyugat és a Magyar Szemle műhelyei közötti különbséget sommásan, ám szellemesen úgy formulázza, „hogy a Nyugat körében a szellem és az irodalom, a Magyar Szemle teáján a hatalom és a politika volt jelen”. Egyidejűleg jelen volt az irodalomban és a politikában egyaránt a fiatal értelmiség körében tagadhatatlanul nagy hatású népi írói mozgalom, az 1937-ben szinte közfelkiáltással létrejött Márciusi Front is – sőt lehetőségei szerint változó erővel a maga illegális csatornáin keresztül – a kommunista mozgalom is. Mindez nem zárja ki, sőt hitelesebbé teszi, hogy az 1939-ben megjelent – németellenes töltetű – híres *Mi a magyar?* című Szekfű-szerkesztette kötet egy-két, még a liberális nacionalizmus, vagy ha tetszik a kormányzat szempontjából szalonképes tanulmányának is volt hatása, „üzenete” a polgári értelmiség jobbainak számára is. Elég ha egyebek mellett Babitsnak a magyar jellemről vagy Kerecsényi Dezsőnek a magyar irodalomról szóló esszéjére hivatkozom. Az meg magától értetődő, hogy a Nyugattal s a Magyar Szemlével szemben a Tormay Cécile Napkeletje – egy időben még Németh Lászlóval megerősítve is – versenyképtelennek bizonyult.

Nem így a hamar feledett Apollo, amelynek szerkesztője Gál István, főmunkatársa Bóka László volt, s amelybe Mátrai is dolgozott. A folyóirat irodalom- és művelődéstörténeti szerepéről írva különösnek találja a szerző, hogy a memoárokban és történeti esszékben nagy erővel visszaemlékező utókor az

1930-as évtized megidézésekor említést sem tesz erről a lapról. Ez a tény lehet kritika is „melyet a múlt idő gyakorol elevenek és holtak fölött, de lehet ennél mélyebb oka is”. Ezt abban látja Mátrai, hogy a lap a maga idején olyan problémákat feszegetett, amelyek máig megoldatlanok, s emiatt irritálják a mai olvasót, s akadályozzák a visszaemlékezést is. Az irracionálisról van szó, a mítoszteremtés különböző formáinak továbbéléséről. Az 1935-ben indult lap három-négy nehezen összehozott évfolyama kivételes munkatársakkal dolgozhatott – „Thomas Manntól Bartók Béláig, Illyés Gyulától Márai Sándorig, Illés Endrétől Szerb Antalig, Halász Gáborig, Babits Mihályig”. Ez a folyóirat a nacionalizmussal és Gömbös Gyula hirhedett Új Szellemi Frontjával szemben – a fajmítosz örülete s a zavaros áltudományos elméletek és ideológiák mind veszélyesebb honi terjesztőivel szemben a racionalizmus, európaiság és humanizmus elveit szolgálta. Elnyűhetetlen eszméknek bizonyultak ezek ama vészterhes időkben. S úgy tűnik, azok is maradtak.

Mátrai húsz évet töltött egyik legérdekesebb műhelyében, az Akadémián különböző funkciókban s már akkor is az interdiszciplinaritás elvi alapján állt, főként a társadalomtudományokat illetően, amikor arról még szót sem ejtett senki. Ez a műhely, s az otthont is adó Egyetemi Könyvtár, amelyben 48 esztendőn át szinte haláláig dolgozott, már elvezet a mába, napjaink tudományos, irodalmi és művészeti életének sűrűjébe . . .

A Műhelyeim történetét olvasva, s azon tűnődve, hogy a jeles szerző mintegy esztendővel könyve megjelenése után a végső enyészet kikerülhetetlen s kegyetlen műhelyébe érkezett, már csak a hiányról szólhatok, amely máig elfoglalva tartja valóban hűlt helyét. Mindegy ma már kik, hányan voltak barátai, s kik, hányan ellenségei. Amit a kötet utolsó írásában adalékul szán a mai tudományos közélet pszichológiájához, – abban teljes tudatossággal írhatja:

„sikert aratni, megbukni, jó vagy rossz sorsot kiérdemelni csak társadalomban lehet ... a siker vagy a kudarc kérdésében a szerző önértékelése, lévén szubjektív jellegű, csak másodsorban jöhet számításba a hatás és visszhang objektív tényezői mellett.”

Mátrai László egykori szóbeli közlése szerint Illés Endréé az érdem, aki rávette őt a műhelyek történetének megírására. Jó, hogy így történt, s hogy ez a könyv megjelenhetett. A magyar művelődés- és tudománytörténet vált gazdagabbá, teljesebbé általa. (Szépirodalmi, 1982.)

PÁLMAI KÁLMÁN

A „KEREKASZTAL” NAGYMESTERE, KISS JÓZSEF

Nyugtalan, kereső ifjúsága volt. Életét, sorsát nemcsak a családja, neveltetése, hanem a kiegyezéssel bekövetkezettnek vélt új lehetőségek határozták meg. Ki szeretett volna tömi szűkös és kissé lenézett társadalmi helyzetéből. Nem törődött bele az évszázados hagyományokba. Nem fogadta el a családi konvenciókat sem, amely szerint csak a papi hivatást vagy a kockázatos, mindig bizonytalan kiskereskedői pályát választhatja. Vonzotta a szellemi tevékenység, minden, ami tudomány, műveltség, alkotás. Enciklopédikus érdeklődésű ember, de lélekben, idegi-fizikai sérülékenységében is, valójában költő.

A szabadságjogok illúziója

1867-ben, az alkotmányos rend helyreállítása, az osztrák–magyar politikai viszony rendezése a gondolkodó értelmiségben, a felelősséget érző művészekben vegyes érzelmeket keltett. Remény és kételkedés, hit és gyanakvás, szorongó vára-

kozás vagy türelmetlen tettvágy jellemezte a közhangulatot. Az első csalódott megnyilatkozások kevesellték a nemzeti szuverenitás mértékét. Dezillúziós fintor és kritika (Arany László, Vajda János) jelezte ezt, vagy a világfájdalmas, a „század pesszimizmusának” nevezett schopenhaueri filozófia (Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő költészete). A gazdasági vállalkozásokkal egyidőben megnőtt a kíváncsiság a hasonló körülmények között, a világ más nemzeteinél megszülető művészi alkotások iránt. Kitágul a magyar glóbusz. Minden mozog, helyet változtat, minden ideiglenes és átmeneti, az osztályok érintkezése, a kulturális szintek, az ízlések kapcsolatai. Expresszvonatok, tengerjáró hajók viszik el a magyar művészeket is Párizsba, Rómába, Velencébe, Londonba és természetesen Bécsbe, Münchenbe. Elképzelhető, hogy az újat akaró szándék, a nemzeti hagyományok őrzése melletti nyitottság milyen művészi mozgalmakat és alkotásokat eredményeznek majd itthon. Az ösztönös irodalmi vagy képzőművészeti találkozásokat (Arany János, Szinnyi-Merse), a véletlennek tűnő, valójában egy történelmi atmoszférában létrejövő párhuzamosságokat (Baudelaire, Poe, Verlaine), most a tudatos vállalás, az európai művészi áramlatok követése, magyar adaptálása váltja fel.

A múlt század 70-es éveiben kezdik megtanulni nálunk, hogy ezután már az újság, a lapkiadás és könyvkiadás is üzleti vállalkozás. Nincs sem az Akadémiának, sem az irodalmi társaságoknak annyi tőkéje, hogy az írók, csoportok törekvéseit támogatni tudják. Az anyagiak hiánya, a szellemi létezés bizonytalansága forrása a nemzedéki villongásoknak, a kritikai elfogultságoknak. Ilyen körülmények között a versengés nem egészséges, a harc nem egyenlő feltételekkel folyik. A fiatal írók kínos konfliktusokba keverednek (Reviczky–Arany).

Egyelőre a kevés tőkés vállalkozó még rábízza az irodalmi publikálást az írókra (elsősorban a már tekintélynek örvendő, népszerű írókat, mint Jókai, Mikszáth, igyekeznek megnyerni), a tudományt a tudósokra, de egyre nehezebb lesz függetlennek

maradni, vagy az egyéni esztétikai programot megvalósítani, a tehetséghez méltó színvonalat tartani. Költők próbálkoznak lapok kiadásával, fórumot teremteni maguknak. Ezek a reménytelen erőfeszítések csak néhány számig jutnak el. Irodalmi tervei, áldozatoktól sem visszariadó missziója miatt vergődik a fiatal Mikszáth, nyomorog Reviczky, öngyilkosságot kísérel meg Bródy Sándor.

A politika, a nemesi középosztály és a gazdagabb polgárság korrumpálódik, lényegében feladja a liberális elveket. Ezért neveztük el a kort a polgári szabadságjogok nagyon is korlátozott, mérsékelt érvényesülése korának, a századvéget pedig polgári illúziókkal átszőtt felemás társadalomnak, amelyben az irodalom és a művészet egyre inkább otthontalanná válik. Kiss József lapja, az 1889-ben induló *A Hét* menedéke, védelmezője lesz az új magyar irodalomnak.

Művészvilág

Lassan átalakul, megváltozik az irodalomnak és a művészetnek a szerepe. Felhalmozódó, apró tünetek összegeződnek, az új funkció akaratlanul is megszületik. A mellőzöttség, a társadalmi megrendelés hiánya hívja ki az irodalom ellenállását. A művészek a társadalmon belül második társadalmat, külön világot alkotnak. A közérzület, közhangulat szószólói. Egy láthatatlan parlament ellenzéki, kritikus jelenlevői, megfigyelő tudósítói. Így szerveződik az írók, művészek, újságírók rendje, a hajdani „bohémiából” irodalmi társaságok, művészeti szalonok, „kerekasztalok” lovagjainak szövetsége. Az írók nagyobbik része napilapoknál, kiadóknál, újságokba dolgozik. Ősi jelzések továbbítói, hírharangot kongatók, a gyengéknek, a társadalom áldozatainak a védelmezői, ahogyan Bródy nevezi őket, ők „a Nap lovagjai”. A kelta Artus király kerekasztala mellől lépnek elő, új lovagi öltözékben, frakkosan, kávéházi palotacsillogásban, városi külsővel. Szent fogadalom köti őket

össze. Mert megértik az emberiség szenvedéseit, mert beavatottak, képzeletükben és álmaikban függetlenek, szabadok.

A művészet, az irodalom mítikus hatalma és szerepe természetesen kompenzáció, illúzió, mint amilyen a polgári szabadságjogok illúziója is. De biztató és szép, élni segítő képzet. Nem véletlenül esik egybe a mélylélektan születésével, a kor tudományos teóriáival. Sigmund Freud szerint sincs illúziók, jelentős életszerepek nélkül jelentős élet. És csakis érdemes életet szabad élni. A mítoszok előcsarnokában vagyunk, de ezek az álmok és szerep-képzeldések egyensúlyban tartják, sőt, bizonyos mértékig korlátozzák a valóság szellemellenes erőit. A parvenue-nek a művészet pompa, díszítés vagy ijesztő fenyegetés. Előzménye természetesen a század, a 19. század romantikus Én-kultusza, alkotói önérzete. A szómágia, ami rombol és teremt, az akarat-mítosz, az egzisztenciális és lélektani felszabadulások láncreakciója, az eszmék, meggyőződések erejében való hit, ami alig érez távolságot a szándék és a tett között. És ha a tapasztalás mégis ezt az egyeztetetlenséget igazolná, – mint 1849 után, – a „szándék” tragikus mártíromsága erkölcsileg győztes.

A művészi életforma, az irodalmi magatartás a századvégen különösen hangsúlyos társadalomkritika. A művész-polgár tipológia, a polgári hétköznapiaknak és a lélek ünnepeinek szembeállítását Thomas Mann-nál, a gyerekkori emlékek, álmok, „varázskertek”, ízek és hangok felidézése a sivár köznapok ellen, Proustnál, Alain-Fournier-nél, a mi Csáth Gézáknál, Kosztolányinál és Krúdynál. Az érzékenység, az erkölcsi és a szép iránti nosztalgia történet-toposzokat és típusokat keres, *médiумokat*, amelyek alkalmasak arra, hogy katartikusan közvetítsenek egy általános életérzést, amelyet nem lehet egyszerű, érthető közlésbe foglalni. Ilyen médiumok és a társadalmat irritáló katalizátorok a női szereplők és a gyerekek. A divatos pszichoanalízis szerint is a gyerek a felnőtt „őse”, primér modellje, archetípusa. Minden emberi-fiziológiai tulajdonság megtalálható benne, amit a civilizáció, a környezet

kényszere még nem deformált. A gyerek az ösztön-analízis legalkalmasabb modellje, kísérleti alanya. A nő-típusok érzékenységükkel, sérülékenységükkel „vívják” ki maguk iránt az alkotók érdeklődését. Érzelmekkel fejezni ki azt, amit gondolatlanul, szabatos fogalmazással nem nagyon lehet. A századvég regénye, lírája, drámája számtalan példát, kísérletet hoz erre. Zola Nanája és Ibsen Nórája, Tolsztoj Anna Kareninája vagy Natasája, a szerető- és anyatípusok változatai, a nemzedékek felől pedig a fiúk és az apák viszonya, kétségbeesett harca. Ugyanezt a közvetítő szerepet találjuk meg Bródy vágyakozó és becsapott leányalakjaiban, Petelei István várakozó, magányos, már-már „görögös” asszonyfiguráiban. Kialakul a művészet jelrendszere, alakok és történetek szimbolikus nyelve, metaforája. A magyar irodalom, a líra előbb-utóbb szükségszerűen is találkozna a világirodalommal. Nem volt szükség a véletlenre, az európai áramlatok ellenállhatatlan hullámokban érkeztek el ide is.

Áramlások

A 19. század egy tudományos és politikai tapasztalattal, ami műtelelemzésben és forradalmakban folytatódott, és két esztétikai élménnyel lepte meg a világot, az egyik a romantika „szabálytalan” műfajteóriája és zenekultusza, a másik, a kolorit, a szín, kép, látomás. A természet ritmusa, zenei tükre, és a természet vizuális impressziója. A polgárosodás torzulásaival párhuzamosan a társadalmi értékrend is eltorzult. Balzac a karrier tragédiáját „könyveli” el, Stendhal távolabb lép, és ironikusan szemléli az elfecsérelt életenergiákat. Flaubert csak az igazi művészetet szereti, Baudelaire pedig kacagva és undorral csúfolja ki a nyárspolgári normákat.

Miért lapozok ennyire vissza az ízléstörténetben? Mert itt van a forrása a századvég művészi formanyelvének. Minden tárgy, forma és szín: kihívás, felszólító szándékú műalkotás. Írók és művészek az úgynevezett „hivatalos” ízlés ellen küzde-

nek. Valójában egy társadalmi konvenció, a komformista igénytelenség ellen láznak. Egyébként nagyon nehéz frontokat, vonulatokat rajzolni meg. A művészet pártba tömörül. Az ellentéteket a közönséget befolyásoló akadémiai kritikusok élezzik. A bohémia világa természetesen összefog. Táborot üt Courbet „realista” kiállítására, az impresszionisták Szalonja, amely évről évre hangos, „botrányos” jelentkezésével igyekszik felhívni magára a figyelmet. És baráti szövetségbe gyűlnek festők, művészek, zenészek. Baudelaire ír Eduard Manet-ról, aki viszont megfesti a híres festőmodellt, a mulatt Vénuszt, majd Zola portréját, és a *Nana* illusztrációit, Zola szarkasztikus stílusban küzd értük évtizedeken keresztül. Ebben a művész-társadalomban, szellemi-alkotói élcsapatban találkoztak a kor nagy művészei és társadalomtudósai. A naturalista Zola, a realista Maupassant és Flaubert, a pozitivisták történése Taine, az impresszionista Manet, a párnasszizmushoz még olyan közel álló Goncourt-fivérek, a finom, párázó impresszionista stílusú biológiai analízisükkel.

A magyar irodalomban az európai áramlatokkal majdnem egyszerre jelentkezik minden új. Az 1867-es világkiállítás Párizsa, az 1871-es Kommün Párizsa napi közelségbe hozta a korszerű törekvéseket. Világossá lett, hogy a közéleti vitákban és küzdelmekben nemcsak a politikusok érdekeltek, hanem a művészek is. A 70-es évek szellemi vállalkozásokkal és az új értelmiségi rétegek kialakításával telik el. Ha az egyenlőségi mozgalmakra gondolunk, ez a törekvés természetes ambíció. Az emancipált rétegek, felekezetek és nemzetiségek jogosan igénylik a maguk értelmiségének kiképzését, megszervezését, azokat a szellemi termékeket, amelyek létrehozására eddig nem volt lehetőségük. Kiss Józsefnek és nemzedékének éppen ez az érdeme. Felismerték, hogy a magyar zsidó etnikumnak szélesítenie kell a szabad szellemi foglalkozások körét, jelentős szerepet kell alakítania az új, városi, polgári értelmiség szervező munkájában.

A 80-as évek elején már Zolát játszanak vidéki színpadainkon, ismertek a leghírhedettebb naturalista regények, a magyar irodalom bátran és frissen ered a minták után. Csak Petelei *Mezőségi útinaplójára*, vagy Bródy Sándor *Nyomor* c. novellás kötetére gondoljunk, de rokon ezzel a tematikával Gozdsu Elek felzaklatóan naturalisztikus és ugyanakkor szimboliztikus novellás kötete, az 1886-ban megjelent *Tantalusz* is. Ha az anekdotázó Mikszáth novellasikereire gondolunk, talán zavaró lenne ez a hagyományba kapaszkodás, viszont a regionális miliő, a különös-különc-furcsa emberek portréi már a „tarasz-koni” rezervátumot vagy a vidék-szimbólumot idézik. A lírában Reviczky vallásos, szerelmes, panaszos dalciklusai követik Verlaine szimbolikus lelki liturgiáját. Naturalizmus, szimbolizmus, mélylélektan jellemzi a század utolsó évtizedeinek irodalmát. A regény analitikus és természettudományos *kísérlete* (Zola, Goncourt-ék), a festészet provokáló kalandja, amennyiben a reneszánsz témáit festi át (az *Olympia*, a *Reggeli a szabadban*) botrányos kezdetek is, mélyen érintik az irodalom „kísérletezéseit”. A művelődéstörténetben ismert témák, mítoszok újulnak meg. Giorgione és Tintoretto, Rubens és Rembrandt, az impresszionista festészetben, és a regényesbabonás hellenisztika (Longosz *Daphnis és Cloéja*), az új, zenei, verbális programot hirdető szimbolista lírából a *Faun délutánja* lesz szimfonikus költemény.

A díszítés

Voltaképpen most, itt kezdődik a Kiss József-történet. Nem stílust, nem mozgalmat jelöl a neve. Budapest növekszik, mérnökök és építészek nyitják meg a pesti Párizs sugárútjait a központok felől. Még csatornákon, hajóutakon és körutakon vitatkoznak, de a természetes útvonalak mentén már épülnek a magánpaloták, előkelő bérlakások. Felépül az új, neogótikus parlament, az Operaház, színházak és középületek, a századvég egy kedvelt stílusában, a szecesszióban (Lechner Ödön) meg-

álmodott Iparművészeti Múzeum. Nemcsak építészekre, de szobrászokra, festőkre is szükség van.

A korok arculatával együtt változik a szellemi kohézió, és az esztétikai ízlés, inspiráció is. A romantika a zenében hitt, mert behatárolhatatlannak, megfejthetetlennek vélte. A századvég minden élményt, megérzést képpé formált, vizuális képzetté alakított át. Fontosabbnak tartotta a praktikumot, mint az álmodozást, a képlékeny szárnyalást. A festészet régmúlt témákat idéz. Csak a látásmód, a szerkezet, a szín megújulása érdeklí. Bevallottan „utánoz”, mert a mesterkelt új helyett az „örököt” akarja megragadni. Értékörző és értékteremtő indulatok fűtik. Be kell épülni a hagyományokba – amiként Kiss József is gondolta –, és ki kell nyitni Európa kapuit, ahogy Ady tette.

A szecessziós stílus hívei zavarban vannak. A müncheni festőiskola adhatott inspirációt, a bécsi szecesszió keletre irányíthatta a figyelmet, a magyar századvég mégsem tájékozódik tudatosan, talán csak az 1910-es évek tájékán, Balázs Béla keleti meséivel. (Babits *Gólyakalifája* is innen származtatható.) A Kelet nem egzotikumot jelent, hanem valami ősinek, eredendőnek a megidézését.

Allegoriák. (Emlékezés)

Ha azt mondjuk, hogy Kiss József az asszimiláció költője, a társadalmi harmónia tanítója, gondolkodása szerint járunk el. Nem ismerünk ilyen toleráns szerkesztőt és kiadót. Amikor tehetségeket toborzott lapjába, mindenkit meg is szeretett volna érteni. Rászolgált Adynak, Kosztolányinak, Babitsnak a tiszteletére. Tudta, hogy egy nemzet kultúrájának megismerése jogosíthat csak fel az újításra, a modernség bevezetésére. Azt is tudta, hogy a lépés elodázhatatlan, sürgető. Amikor 70. születésnapján a mezőcsátiak díszpolgárrá választották, köszönő levelében a következőket írta: kettős ajándéka e föld, a rög szeretete és a kiváltság, hogy „nyelvének bűbáját százezreknél

melegebben érezhessem át”. A második nyelvújító nemzedéknek, a neológusoknak igyekezete, ha nem is álláspontja, inspirálta Bródyt és Adyt. Az utolsó költőfejedelem, – írta Kosztolányi. A századforduló legizgalmasabb „legendája”, – mondhatjuk mi.

A téma, tárgy nála dísz is. A mítosz vagy történet egyszerűsmind ornamentika. Tér, vonal, szín, paraszti és keleti, japános vagy hindi motívumok peregnek ki a költészet pszichológiai lapjai közül. Újat és régít egyeztet. Arany oltárán áldoz, de zsidó szertartás szerint. A balladát Arany után azonnal eltemették. Kiss József még mindig újítani tudott. Arany-epigonként is elfogadtatta ezt a műfajt, mert érezte a történetek időtlenségét. Az ő „asszonysiratói” végül is embersiratók, a végső szertartás lamentáló énekei. Ez a titka a *Simon Judit* és az *Ágota kisasszony* sikerének.

MEZEI JÓZSEF

AKART-E KÖLCSEY ALISPÁN LENNI?

A Magyar Történeti Életrajzok sorozatban 1906-ban jelent meg Vértesy Jenő: *Kölcsey Ferenc* című monográfiája, melynek 185. oldalán azt írta a szerző, hogy Kölcsey „alispán szeretett volna lenni”, de Szatmár megye főispánja „nem jelölte . . . s a választásból nem lett semmi”. A következő, 186. oldalon az állítását alátámasztó jegyzetek között a 91. számú hivatkozás szerint Vértesy vonatkozó értesülését Szatmár megye „Közgyűlési jegyzőkönyv”-éből merítette.¹ Irodalomtörténészeink máig sem erősítették meg, de nem is cáfolták ezt az állítást. Tudtommal mindmáig csak Kincs Elek 1940-ben megjelent *Kölcsey a Himnusz költője* című könyvecskéjének *Az évek tükrében* című kronológiai felsorolása utal vissza arra, hogy az 1837-es évben a költőt foglalkoztatták „alispáni törekvések”, de a „főispán nem jelölte”.² Ez a megállapítás azonban mindenféle hivatkozás nélkül hullik bele a bizonytalanságba. Mindezek mellett alig van Kölcseyről szóló írás, tanulmány, esszé, amelyik ne hangsúlyozná élete utolsó éveinek nagy csalódásait. Birtokainak jobbágyság által történt legázoltatása, barátjának, Wesselényinek a felségárulási pere, az országgyűlési ifjak, majd Kossuth elfogatása és perük, bizonyítottan súlyosan érintették a ropantul érzékeny idegrendszerű embert.

Történetírásunk nem kellő adatoltsággal, de súlyának megfelelően tisztázta már azt, hogy a polgárosodásért folytatott küzdelem során milyen fontos szerepet töltek be a magyarországi vármegyék. Az is ismert, hogy egy-egy vármegye politikai állásfoglalása nem utolsósorban függött attól, hogy ki vagy kik álltak az élen. Erre éppen Szatmár vármegye reformkori története szolgáltatja a legpregnansabb példákat, akár Kölcsey követi utasításának megváltoztatásával, akár a szatmári 12 ponttal, akár Uray Bálint alispánságával.

¹ Vértesy Jenő: *Kölcsey Ferenc*. Bp., 1906. 185–6.

² Kincs Elek: *Kölcsey a Himnusz költője*. Bp. 1940. 75.

Ilyen összefüggések ismeretében feltétlenül megérdemli a tisztázást Vértesy állítása: akart-e Kőlcsey valójában alispán lenni, vagy csak mendemondák után indulva találta ki ezt a már többször említett szerző.

Kőlcsey fennmaradt leveleinek legtüzetesebb vizsgálata sem ad választ kérdésünkre. Egyetlen halvány utalás nyomán sejthetünk valamit. 1837. április 27-én írta Szemere Pálnak: „Igenis Palim, én még elég erős vagyok, valami többet is tenni: mint dalt írni.”³ Ez a várokozást keltő utalás azonban hamarosan mély pesszimizmusba csapott át, és 1837. szeptember 24-én már ímígyen írt a költő Bártfaynak: „Az ember fél magát rezignálni, összetett kezekkel az örvénybe sodratást elvárni; nem azért, mintha reménye volna a küzdésben, hanem csak azért, mert a hű bajnoknak utolsó vércseppig kell harcolni.”⁴

Ez a két, egymástól 5 hónappyi távolságban elhangzó – hangulatát, jellegét tekintve egymásnak ellentmondó – utalás a közéleti tevékenységre, önmagában alig mond valamit, mert Kőlcseynek hasonló kedélyhullámzásait bármikor tettenérhetjük. Figyelmünket csak akkor keltik fel, ha elfogadjuk Vértesy Jenő állítását, hogy az 1837. június 6-án és 7-én lezajlott Szatmár megyei tisztújítás alkalmával Kőlcsey alispán szerett volna lenni, de szándéka hajótörést szenvedett.

Hogy miért vágyott Kőlcsey az alispáni tisztségre, azt csak találgathatjuk, de a korabeli megyei politikai életet ismerve, alighanem jó úton járunk, ha feltételezzük, hogy Wesselényi védelmét, az ifjak és Kossuth ügyét, a reformok terjedését szerette volna elhatározásával szolgálni, s talán előkészíteni Szatmár vármegyében az 1839-ben esedékes országgyűlésre a liberalizmus győzelmét.

Mint vármegyei főjegyző tulajdonképpen csak a megye adminisztrációs ügyeinck, iratkezelésének a „karbantartására” volt hivatva. Tisztsége nem is választásoktól, hanem főispáni kijelöléstől függött. Mint alispánnak – akár az első –, akár a másodalispáni tisztséget nyeri el – összehasonlíthatatlanul jelentősebb szerepe lett volna a közgyűlések elé terjesztendő tervezetek, utasítások, programok előkészítésében. Tisztségéből adódó tekintélye szélesebb tömegeket befolyásolhatott volna szavazataik érvényesítésekor; a kisgyűlések, törvényszékek ülései alkalmával a személyes agitáció, a meggyőzés eszközeit és módszereit permanensen gyakorolhatta volna. Jövedelme is jócskán növe-

³ *Kőlcsey Ferenc Összes Művei*. Bp. 1960. I–III. Sajtó alá rendezte Szauder Józsefné és Szauder József (a továbbiakban: KFÖM., I–III.), III. 781–3.

⁴ KFÖM. III. 794–6.

kedett volna. Arról nem is beszélve, hogy az ősei között Szatmárban nem voltak alispánok,⁵ tehát a család rangjának emelése is ösztönözhették a személyes méltóságát, vármegyei tekintélyét növelő pozíció megszerzésére. Egyben liberális meggyőződésű nemesként elérhette volna azt, amit magyarországi köznemes valaha is elérhetett osztályos társai jóvoltából: választott alispánja lehetett volna megyéjének.

Feltételezéseink elsorolásával nem fölöslegesen terheltük a papírt, mert Kölcsey valóban szeretett volna alispán lenni, amire az a megyei szokásjog is ösztönözhette, mely szerint Magyarország vármegyei többnyire ezt a lehetőséget minden olyan köznemes számára biztosították, aki valaha követként képviselte megyéjét valamelyik országgyűlésen. Kölcsey valóban megkérte Vécsey bárót, hogy az 1837 június 6-án esedékes tisztújításkor kandidálja őt a megválasztandó alispán-jelöltek között. Kérését azzal indokolta, hogy mint az 1832–36-os országgyűlés Szatmár vármegyei követe, joggal kérheti ezt. Vécsey főispán elutasította Kölcsey kérését. Máig sem tudjuk, mivel indokolta tettét, de a költőt nem hozta szóba az alispán-jelöltek között.⁶ Elejteni nem merte, bármennyire szeretne volna is, mert a megye nemesei között nagy népszerűségnek örvendett Kölcsey, ezért ismételten a főjegyzői tisztséget óhajtotta rátestálni,⁷ amit a költő a főispán kegyéből nem, csak a szatmári nemesség közakaratanak engedve vállalt el.⁸ De erről, a *történetekről* többet elmondanak a források.

*

Mielőtt átadnánk a szót a forrásoknak, szeretnénk még megjegyezni, hogy Kölcsey főjegyzői kinevezéséről az 1216. számú; alispáni aspirációjáról pedig az 1220. számú jegyzőkönyvi bejegyzésekben történik említés, mégis úgy véljük, hogy a történetek reális értékelése megkívánja az 1837 június 6-án és 7-én zajló tisztújító közgyűlés jegyzőkönyvi megörökítésének több pontját visszaidézni, mert csak így érthetjük meg Kölcsey mellőzésének igazi okát, a főispáni manipulációkat; s így értékelhetjük igazán azt az erőfeszítést, ami Kölcsey tevékenységéhez fűződik Szatmár vármegye és az ország liberalizálása terén.

⁵ Tudomásom szerint a Kölcsey családnak négy tagja is volt főszolgabíró, de a történeti szakirodalom nem tud arról, hogy bárki is a Kölcsey családból alispán lett volna.

⁶ Ezekre bővebben a közölt jegyzőkönyv 1220. sz. bejegyzése.

⁷ Báró Vécsey Miklós először 1829. július 8-án nevezte ki Kölcseyt aljegyzőnek, majd 1832. nov. 15-én főjegyzőnek.

⁸ Lásd a jegyzőkönyv 1216. sz. bejegyzését.

A forrásközléssel kapcsolatban el kell még mondanunk, hogy mivel nem Kölcsy kézírásával került a jegyzőkönyvben megörökítésre a tisztújítás lebonyolítása, nem tartottuk szükségesnek az irodalmi szövegek kritikai kiadását szabályozó filológiai törvényszerűségeket minden vonatkozásban követni. A szövegéhez minden ponton szigorúan ragaszkodtunk, de az írásformán az alábbi módosításokat eszközöltük:

- 1 Mondaton belül a szavak nagy kezdőbetűit csak akkor hagytuk meg, ha ezt a mai helyesírás is megkívánja.
- 2 A nemesi előneveket, praedikátumokat, kis kezdőbetűvel írtuk.
- 3 Központozásnál a szöveg értelmét követtük.
- 4 Személynevek esetében a *tz* és *cz* betűket *c*-vel helyettesítettük (Ferencz = Ferenc; Lőrincz = Lőrinc).
- 5 Minden esetben feloldottuk a *Tttes KK és RR* rövidítést, helyette a *tekintetes karok és rendek* alakot használtuk.
- 6 Elhagytuk a szedőket fölösen terhelő aposztrofokat (a'; 's).
- 7 A rövidített nemesi előneveket és a b. és gr. (báró és gróf) rövidítéseket is feloldottuk.
- 8 Néhány esetben szükségesnek tartottuk a *tisztbli* = *tiszteletbeli* és a *szbiró* = *szolgabíró* rövidítéseket is feloldani.

*

*Szatmár megye közönségének tisztújító
közgyűlése 1837. jún. 6–7.
(részletek)*

1214/1837. sz.

A nemesség a megye udvarán épült deszkasátor alatt és körül nagy számban összegyűlvén, ő méltósága, a megyei főispány megjelent, s mellette több szomszéd megyei úri vendégekkel együtt a megyei táblabírák nagy száma, és a tisztviselő kar helyet fogának, miután ő méltósága a gyűlést következő beszéddel nyitotta meg:

„Tekintetes Karok és Rendek! Szivemből örvendek, hogy a tekintetes karok és rendeket illy szép számmal gyülekezve tisztelhetem. Ha mindég igaz volna az a köz-mondás, hogy a távollévőkről könnyen megfelejtkezünk: úgy én is tartva fog-

lalnám el ezen előlülői széket; mert attól tarthatnék, hogy a tekintetes karok és rendek is, — kik között forgani régen nem volt szerencsém, — rólam megfelejtkezve, hazájok fíját, régi barátjokat és — dicsekedve mondom — előttök valaha kedves polgártársakat, oly szíveséggel mint az előtt, fogadni nem fogják. De mivel az ember azt, a mit magáról lehetetlennek tart, másokról fel nem teheti; én pedig azt, hogy a tekintetes karok és rendek iránt való szeretetem és szíves indulatom csak legkisebbé is hülhessen, lehetetlennek tartom, azért azon erős hiedelemben vagyok, hogy a tekintetes karok és rendek olly gyakran bebizonyított irántam való hajlandóságukat tőlem megvonni ez időben sem fogják.

Mivel pedig arra, hogy a tekintetes karok és rendek iránt való állandó és soha meg nem szűnő tiszteletemnek és szeretetemnek jelét adjam, azt tartottam legcéliányosabbnak, ha főispányi törvényes kötelességemnek eleget teszek, meghívtam tehát a tekintetes karokat és rendeket a mai napra, mellyen tiszt-újító széket tartani szándékozom. Nem azért, mintha ezen újító-szék — megyénk tisztikarát tekintve — szükséges lenne, mert én és remélem a tekintetes karok és rendek nagyobb része is, ezen tisztí karral meg vagyunk elégedve, hanem egyedül azért, hogy a törvénynek áldozzak, melly azt rendeli, hogy minden három esztendőben tisztújító-szék tartassék.⁹

Ha ezen most végrehajtandó nagy és fontos munkát tekintem, ennek jó és tökéletes végrehajtására okvetetlenül szükségesnek tartom: hogy mindazok, kiknek törvény szerint itt együtt munkálkodni kelletik — tudniillik én, mint főispány, és a tekintetes karok és rendek, mint elválasztó gyűlés —, törvényes és egyszersmind polgári kötelességeinket pontosan teljesítsük; mert csak így lehet ez jó, így törvényes és így szolgálhat hazánk boldogságára, ha minden munkáló erő egy hang-

⁹ Tisztújító közgyűlést elvileg valóban három évenként kellett volna tartani, de ezt Szatmárban sem tartották be mindig. Legutóbb is 1832. nov. 15-én volt.

zatban áll, és a kitűzött célra a törvény rendszabása szerint törekszik.

A mi az én kötelességemet illeti: ez abban áll főképpen, hogy a tekintetes karok és rendeknek olly tagokat jelöljek ki elválasztás végett, kiket alkalmasoknak tartok hivatalaik elviselésére. Kötelességem ezen részét tekintetes karok és rendek én igen könnyen és hiven teljesíthetem; először azért, mert ezen díszes megye valóban bővelkedik olly tagokkal, kiket hivatalokra érdemeseknek tartok; más részt azért, mert lelkem sem részrehajlást, sem pedig ok nélkül való gyűlölséget nem ismer; azért könnyen teljesíthetem azt, a mit a törvény és a hazaszeretet kívánand tőlem. Tehát olly tagokat fogok választás végett kijelelni, kikben a tekintetes karok és rendek hazánk boldogságát tekintve megnyughatnak. Elvárom és reméllem a tekintetes karok és rendektől, hogy valamint én sem hazán törvényeit, sem pedig a tekintetes karok és rendek szabadságát sérteni nem fogom: úgy a tekintetes karok és rendek a törvényen alapúlt jogaimat illő tekintetbe tartani fogják.

De tekintetes karok és rendek, vagyon még tisztemnek egy más és szinte fontosabb része, melly abban áll, hogy a közszabadságot feltartsam, és senkinek szabadságát vagy jusát eltiporni ne engedjem; és végtére az, hogy a jó rendet fenn-tartsam. Tisztemnek ezen oldala valóban igen terhes lenne, ha teljesítését tekintetes karok és rendek magok részéről ősi alkotmányunkhoz való ragaszkodásunknál fogva nem könnyítenék.

De én azt erősen hiszem, hogy aki igaz magyar, szabad alkotmányát szereti, és országunk boldogságát kívánja, engem ezen tisztújítási munkának szerencsés végrehajtásában elő fog segíteni.

Ha a tekintetes karok és rendek olly szerénységgel járulnak ezen polgári tettehez, mint annak fontossága – a köz-jó – kívánja: úgy főképen szükséges, hogy minden heves és haragtartó indulatot üzzenek ki keblökből; és melleleg-való célokat elmellőzve, a választandó tagokban csak azt tekintsék, hogy ki

alkalmas, és ki szorgalmas hivatalának elviselésében, és ki a férfias egyenes ember, ki nehezebb körülállások között is serényen és haladék nélkül szolgáltathatja ki az igazságot, akár barátunk legyen, akár nem.

Fontolják meg a tekintetes karok és rendek, hogy mi tisztviselők, nem azért vagyunk a törvény által rendelve, hogy minden embernek kedvezzünk és engedjünk; hanem azért, hogy kit-kit a maga polgári kötelességeinek teljesítésére erővel is szorítsunk. Elvegyük egyiktől erővel azt, a mit ő, emberi gyarlóságtól megvakítva lévén, a magáénak tart; s adjuk annak, kinek a törvény rendeli; – büntessük azt, a ki az indulat által elragadtatva, másokat szabadságukban sért; – egy szóval tekintsük azt, hogy mi, tisztviselők nem egyéb, hanem szükséges fegyvere vagyunk a polgári társaságnak, mellyel élni szokott a maga csendes megmaradására és védelmezésére. Hogy pedig a fegyver néha ne sértsen, telyes lehetetlen lévén; azért azt, ha valaki hivatalos foglalatosságánál fogva nekünk nem mindenkor járhat kedvünkbe, ne gyűlöljük, hanem méltassuk arra, a mit belső érdemeire nézve megérdemel. – Tartsuk a köz szabadságot illő tiszteletben, s azért ha velünk valaki egy értelemben nincsen, azt ne nyomjuk el, hanem a törvényhez ragaszkodva, annak adjuk az elsőséget, kit a többség választ.

Végre mutassuk meg azt, hogy méltók és alkalmasak vagyunk ezen szép szabadságunk, – tudniillik tisztviselőink szabad elválasztásának elviselésére. Mert a szabadság igen szép dolog ugyan; de annak bírása azt kívánja, hogy okossággal magunk magunkat zabolázzuk meg; nem menvén túl azon, a mit a törvény rendel, és polgár-társaink szabadsága és jóléte enged.

Éltesse a Szent Isten! a tekintetes karokat és rendeket csendességben, egymáshoz való egységben, és felebaráti szeretetben, és engedje nekem azon örömet, hogy ezen nagy munkán úgy eshessek által, a mint ezen dízes megye boldogsága legjobban kívánhatja. – Nagyobb és jobb jutalmat az égtől nem várok!”

Melly beszéd a karok és rendek sokasága által éljen kiáltásokkal fogadtatván: kölcsei Kende Zsigmond első alispány ur lemondását a pecsét általadása mellett következő beszéddel jelentette ki:

„Hálás érzelmekkel s belső örömmel vettem e pecsétet kezeimbe, midőn a közelebbi tisztújításkor méltóságod kegyessége, s a tekintetes karok és rendek megbecsülhetetlen bizodalma alispányi székre emelének;¹⁰ hasonló érzések között nyújtom most azt vissza, mert ezen tett polgári alkotmányunk fennállásából következik, s emlékeztet reá, hogy századokon keresztül fenn-tartott szabadságunk még virágzik.

Törvényeink hozzák magokkal, hogy letegyem tisztemet, mellyben mikép jártam el, a tekintetes karok és rendek tanúji valának. Ha gyenge erőm akaratomnak meg nem felelt, a tekintetes karok és rendek kegyessége őszinte igyekezetemet tett gyanánt fogja beszámllálni. Én könyörgök Istennek: engedjen nekem ezután is alkalmat szolgálatom készségét és hívségét a nemes megye iránt bebizonyíthatnom. Kivánatom legforróbbika ez: 'bár ezen alispányi székre, mellyről most lángoló köszönet kiömlésével szállok le, soha se jusson más, csak az, ki szíve minden érzéseit, lelke minden gondolatját, tehetségét és erejét a haza boldogságának szentelji!' Isten tartsa meg méltóságodat és a tekintetes karokat és rendeket! Én azon szép remény boldogságában élek, hogy hivataloskodásom folytában nem egyszer tapasztalt kegyességeköt tölem ezután is megtagadni nem fogják.”

Ekkor a megyei főjegyző az egész tisztakar nevében a szokott lemondást megtette;¹¹ s a főispány a hivatalokra leendő kijelentésekhez fogott.

¹⁰ 1832. nov. 15-én.

¹¹ Általános szokás volt, hogy az alispán leköszönését követően a tisztikar nevében a főjegyző mond le. Most is ez történt. Kölcsey lemondó beszéde nem ismeretes.

Legelsőbbben is első alispányi hivatalra kijellette kölcssei Kende Zsigmondot, urai Uray Bálintot, benedekfalvi Luby Károlt és kürti Csabay Antalt, kik közül egyező felkiáltással kölcssei Kende Zsigmond első alispánnyá elválasztatott; s azonnal feleskedtetett.

1215/1837. sz.

Második alispányi helyre kijellettett urai Uray Bálint, mándi Mándy Péter s darvai Darvay Ferenc; melly kijelelés után a felkiáltásban Uray és Darvay nevek hangozván, a választás szavazatra eresztetett.^{1 2} Minélfogva a megye várának ajtai bezárattak, és a már megelőzött gyűlésben kinevezett küldöttség a szavazatszedésre összeült. Mi előtt azonban a szavazatszedés elkezdethetett volna, a bezárt ajtó előtt több kinn maradt nemesek jelentették magokat, s beeresztetést kértek. Kik is a méltóságos főispány ur tudta és helybenhagyása mellett beeresztetvén, a szavazatszedés elkezdett s illő csendességgel végbe is ment, olly kimenetellel, hogy urai Uray Bálint 1325., darvai Darvay Ferenc pedig 1310 szavazatot nyerének; s ezen következmény szerént a többség Uray Bálint részére kijelentetvén, az másod alispányi székbe beült, s az esküt letette.^{1 3}

1216/1837. sz.

Az alispányi választás végbe menvén, a méltóságos főispány úr a jegyzői hivatalt rendezte: kölcssei Kölcsey Ferencet *fő*; berenczei Kovács Ágostont *első*, Ujfalussy Miklóst *második aljegyzővé* nevezvén ki.

^{1 2} Részletesen a jegyzőkönyv 1221. sz. bejegyzése.

^{1 3} Uray Bálint nemcsak konzervatív meggyőződése és udvarhűsége miatt vált hírhedtté. Botrányos visszaélésekkel gyarapította saját birtokait is Szatmár megyében.

Melly alkalommal Kölcsey Ferenc kinyilatkoztatta, hogy ő a méltóságos főispány úr által már két tisztújításon lett kineveztetését bucsúzó beszédében tisztelettel megköszönte; s most már a kinevezést el nem fogadja, hanem más érdemesebbnek helyet adni kíván. Ezen kinyilatkoztatására az egybegyült karok és rendek azt nyilatkoztatták ki, hogy lemondását elfogadni nem akarják; — mire a karokat és rendeket nyilván megkérdezte: ha akarják, parancsolják-e, hogy szolgáljon? S miután parancsokat köz felkiáltásból megértette, azon kinyilatkoztatással fogadta el hivatalát: hogy azt semmi másért nem, hanem egyedül a karok és rendek parancsolatára vállalja fel.

*

1220/1837. sz.

A tisztválasztások s illető kinevezések ezenképen általános szép rendben végbemenvén, a karok és rendek az újonnan választott tiszti karral együtt a gyűlési terembe mentek; hol az esküjüket már első nap elmondott alispányokon kívül az egész tisztviselő kar a hitet letette. Minek végével berenczei Kovács Sándor táblabíró előadá a karok és rendeknek azon való megütközésöket, hogy a főispány az elejétől fogva gyakorlott conferentiát¹⁴ a tisztválasztás előtt meg nem tartotta. Ezen előadás a karok és rendek részéről nagy részvétellel fogadtattott; a méltóságos főispány úr pedig a junius 5-dikén tartott közgyűlés jegyzőkönyvét olvastatta fel, melyben írva van, miképen akkor a conferentia tartást szükségtelennek állította; s a karok és rendek arra semmi észrevételt nem tettek.¹⁵ Most a főispány az első alispánnyal együtt kettőt adtak elő:

¹⁴ A megyei tisztújítást többnyire megelőzte a megye legtekintélyesebb földesurainak, korábbi tisztségviselőinek konferenciája, ahol megegyeztek, hogy kiket jelöljenek a választásokra.

¹⁵ 1837. jún. 5-én valóban volt egy megyei kisgyűlés, ahol a rendek kérték, hogy „a tisztújítás kezdete előtt régi időktől fogva szokásban

1. hogy ő méltósága senki előtt magát el nem zárta, s mindenkit, ki vele valamit közleni akart, kihallgatott.

2. hogy a junius 5-diki gyűlésben a karok és rendek a conferentia megtagadásában megnyugodtak.

Ekkor a karok és rendek részéről berencei Kovács Sándor¹⁶ táblabíró azt felelé, hogy a főispány nem zárta ugyan el magát, de tanácsot a karok és rendektől nem kérdett, s következőleg azt a tolakodni nem akaróktól nem is vett. Ezen megjegyzés következtében többek által az is előadatott, miképen a junius 5-dikén volt elhallgatásból a karok és rendek megnyugvását már azért sem lehet következtetni, mert a conferentia tartás iránt mándi Mándy Imre¹⁷ táblabíró által tett indítványt éljen kiáltásokkal fogadták; mai napon pedig összehangzó értelemmel közönségesen nyilatkoztatták ki, hogy a conferentia elmulasztásában sérelmet találnak.

Ezek folytában darvai Darvai Ferenc¹⁸ főszolgabíró mint a conferentia nem tartásából eredett sérelmet terjeszté elő azt, hogy Kölcsey Ferenc főjegyző és volt országgyűlési követ alis-

---

álló mód szerint conferentia tartassék”, de a főispán kijelentette, hogy „ismervén a megyét, conferentia tartását szükségesnek nem látja”, s a kisgyűlést az elintézendő kérdések rendezésére alkalmasnak tartja. „Mely kinyilatkoztatására a KK és RR semmi további észrevételt nem tettek.” Mindezekre: Szatmár megye nemesi közgyűléseinek jegyzőkönyve, 1207/1837. sz.

¹⁶ Berencei Kovács Sándor, 1817–1832 között Szatmár megye főjegyzője, az 1825-ös követutasítást készítő bizottság tagja, majd az 1825/27-es országgyűlésen, ifjú báró Vécsey Miklós lemondása után, gróf Károlyi György követtársa. Széchenyi és Kölcsey nagy tisztelője, de konzervatív meggyőződésű férfi.

¹⁷ Mándi Mándy Imréről keveset tudunk. Szatmári nemesi család sarja, liberális beállítottságú politikus. Nem játszott jelentős szerepet a közéletben.

¹⁸ Darvai Darvai Ferenc (1805–1857). 1832–1840 között főszolgabíró, 1840–42 között másodalispán. Kölcsey és Eötvös Mihály lemondása után Becsky Károly társaságában képviselik Szatmár megyét a pozsonyi diétán (1832–36). 1841-ben elnöke annak a bizottságnak, amelyik összeállította a nevezetes szatmári 12 pontot.

pányi helyre kijelelve nem vala. Ez előterjesztés köz részvétellel fogadtatott, s reá tartós helybenhagyás és pártolás következett. Miközben Kőlcsey Ferenc főjegyző felállván, sajnálotta, hogy a conferentia feletti kérdés az ő neve említésével összekapcsolatott. Mivel azonban ez megtörtént, kénytelennek látja magát kinyilatkoztatni, hogy úgy hitte, miképen neki joga volt a kijelöltek közé tétetést kérni; de ha kérésének sikere nem lőn: azért a főispánynak csak köszönettel tartozik, neheztelést pedig és fájdalmat miatta nem érez. Ő alispánysággal, vagy a nélkül, sem több, sem kevesebb nem fogott volna soha lenni, mint Kőlcsey Ferenc; s minden esetre a teremben általános zajgó helyben hagyás előtte illy pillanatban többet ér, mint Magyarországnak minden alispánysága. Mire

a karok és rendek egyesült felkiáltással ezen egész történetnek és kinyilatkoztatásnak a jegyzőkönyvbe tételét kívánták; s egyszerismind óvást tétetni határoztak, hogy jövő esetekben a tisztújítás előtti conferentia tartás, mint ősi szokásnál fogva jogaikhoz tartozó cselekvés, el ne mulasztassék.

1221/1837. sz.

Ezen határozatra a megye főispánya azt jelentvén ki, hogy ezen tárgyakról a jegyzőkönyv hitelesítésekor feleletet adand,¹⁹ a tisztválasztási jegyzőkönyvet felolvastatni kíváná. Mi is olvastatni kezdvén, a másod alispány választásáról szöllő szakaszra Darvay Ferenc főszolgabíró azt jegyzé meg: miképen a szavazás nem a kijelölés utáni felkiáltások következésében rendeltetett, hanem a főispány már a kijelölés felolvasása előtt nyilván kimondotta, hogy mivel a körülmények úgy kívánják, a másodalispányi választást szavazatra fogja bocsátani.

Ezen megjegyzés valónak ismertetett; s a jegyzőkönyvbe igttatni rendeltetett.

¹⁹Nincs nyoma a jegyzőkönyvben, hogy valaha is magyarázatot adott volna eljárására a főispán.

1222/1837. sz.

A Nagybányai járásbeli főszolgabíróságra történt kijelelés olvastatván, tasnádszántói Becsky Károl²⁰ kinyilatkoztatta, hogy ő, mint volt országgyűlési követ, alispányságra kérte magát kijelertetni; s következőleg azt, hogy kérése nem csak megtagadtatott, de kivánsága ellen főszolgabírói helyre, s épen akkor jelentetett ki, midőn már két catholicus főszolgabíró megválasztva lévén,²¹ ő többé meg sem választathatott volna; ezt nehezen veszi, s nevét a kijelettek sorából kitöröltetni kívánja.

Melly nyilatkozás a karok és rendek által kitűnő részvétellel fogadtatott; s a jegyzőkönyvben megemlíttetni rendeltetett.

1223/1837. sz.

A Nyiri járásban és Nagybányaiban az alszolgabírák mindjárt az első kijelettek közül egyszerre választatván el: midőn ez a jegyzőkönyvből olvastatott, a karok és rendek nagyváradi Ajtay Sámuel táblabíró indítványára ezt rossz következtésekre vezethető cselekvésnek állították,²² s ezt a megye főispánja is elismerte, mire nézve rendeltetett:

hogy a jegyzőkönyvben óvás tétessék, miképen más leendő tisztújítás alkalmával az ilyen egyszerre való választások ne

²⁰ Tasnádszántói Becsky Károly. Darvay követtársa 1835–36-ban, majd tagja a szatmári 12 pontot megszerkesztő bizottságnak. 1843-ban is fellép a követválasztáskor, de mindössze 4 szavazatot kap.

²¹ Szatmár vármegyében még a vallási villongások korából származó hagyomány volt, hogy az alispánok egyike református, a másika katolikus. A négy főszolgabíró közül is kettő református, kettő katolikus kellett legyen. Ez azt jelenti, hogy Kölcseynek nem Urayval, hanem Kendével kellett volna versenyeznie az alispáni tisztségért.

²² Az egyszerre két emberre szavaztatás nemcsak formailag szabálytalan, hanem a liberálisokra káros következményeket is szülhet. Nem véletlen, hogy mindkét esetben a konzervatív Uray és Vécsey áll elő ezzel a javaslattal.

gyakoroltassanak; hanem minden rendbeli kijelelésből csak egy kijelelt választassék el.

*

Íme az 1837-es Szatmár megyei tisztújítás története. Hitelesen dokumentált bizonytságot szolgáltat arról, hogy *Kölcsey valóban szeretett volna alispán lenni*. Meggyőzően bizonyítja a jegyzőkönyv azt is, hogy a megye nemessége nem zárkózott volna el megválasztásától, mint ahogyan közakarattal emelte a főjegyzői hivatalba ezúttal. Elképzelhető, hogy Kende Zsigmonddal szemben nem lett volna esélye Kölcseynek az első alispáni pozícióra, mert bár Kende első alispánságát duzzogva fogadta a megye nemessége, két járás nem is akart engedelmeskedni tisztikarának 1832-ben, de 1837-re olyan népszerűvé vált, hogy egyhangúlag, közakarattal választották első alispánnak.

Uray Bálint viszont, akit Vécsey főispán ezúttal csak nagy erőfeszítéssel juttathatott a másodalispáni tisztségbe, nem versenyezhetett Kölcseyvel. Uray ekkor már az egész ország előtt népszerűtlen volt. Mindennütt úgy tudták – és ez volt az igazság –, hogy ő jelentette fel Wesselényit, az 1834 decemberében Nagykárolyban elmondott beszédéért. 1843/44-ben a népszerűtlensége oly mértékűvé vált, hogy – bár a szatmári nemesek egyenkénti megszavaztatásával – megválasztották Szatmár vármegye követévé, de az országgyűlési ifjak a szó szoros értelmében elüldözték Pozsonyból. Konzervativizmusa egyébként a megyei nemesség körében már korábban is nagy visszatetszést váltott ki. 1846-ban az uralkodó, méltányolva Uray udvarhűségét, a debreceni Kerületi Tábla elnökévé nevezte ki, ami ellen Szabolcs vármegye nemessége feliratban tiltakozott.

1837-ben már a szatmári nemesek szavazatainak a megoszlása is tükrözi ezt a népszerűtlenséget. Uray Darvayval szemben mindössze 15 szavazattal győzött. Kölcseyvel szemben aligha lett volna esélye. Egyetlen érv jöhetett csak számításba Kölcseyvel szemben. Szatmár megyének egy régi-régi statútuma, amelyik inkább már csak a hagyomány tehetetlenségi erejéből, mint a rendek akaratából maradt érvényben, kimondta, hogy az alispánok egyikének és két főszolgabírónak katolikusnak kell lenni. Mivel Kende is protestáns volt, és Kölcsey is, így e mögé a régi statútum mögé bújhatott báró Vécsey Miklós főispán.

Mindenesetre, mint annyiszor a magyar történelemben, az igazságtalanság 1837-ben is diadalmaskodott. Kölcseyt Vécsey báró elütötte még a lehetőségétől is annak, hogy az alispáni székre pályázhasson. Uray hatalomhoz juttatása sodorta végső soron Szatmár megyét az

1840-es évek során a végzetesen konzervatív vármegyék közé (az 1841-es pár hónapos liberális uralmat kivéve).

A jegyzőkönyv több mozzanatából is kiderül, hogy Kölcseyt általános közszeretet és megbecsülés övezte. Tudását, etikai tartását, költői teljesítményét, politikai meggyőződését tisztelték, és számos kérdésben még a konzervatívok is mellette álltak.

Úgy hisszük, Kölcsey politikai pályájának megítéléséhez elengedhetetlenül szükséges az 1837-es tisztújítás Szatmár megyei eseményeinek az értékelése, mert ez közelebb visz bennünket személyiségének, költői teljesítményének a jobb és igazabb méltatásához. Forrásközlésünkkel ezt szeretnénk elősegíteni.

TAKÁCS PÉTER

ARANY JÁNOS TOLDIJÁNAK VERSMÉRTÉKE ÉS RITMUSA

1981. március 26-án az MTA Verstani Munkabizottsága ütemhangsúlyos verselésünk kérdései kapcsán Arany János *Toldijának* versmértékéről és ritmusáról tartott vitaülést. A Munkabizottság 45 tagja, illetve külső közreműködője közül 16-an tették meg írásbeli hozzászólásukat a vitát megelőzően kiküldött körlevélre, amely az eposz első sorának metrikai és ritmikai elemzését vagy inkább meghatározását célozta „középszerűségi fok”-ra. Bizonyára a körlevél ez utóbbi megjegyzése folytán a hozzászólások terjedelmükben és kifejtettségükben igen különbözőek: akadnak köztük néhány sorban megindokolt metrikai és ritmikai képletek, de több oldalas elemzések is. Egymás mellé állítva őket így is világosan kirajzolódnak az álláspontok és a közöttük levő eltérések.

Jelen dolgozat elsősorban a beküldött anyag ismertetésére, a vita lényegének körvonalazására szorítkozik.

I.

1. Versmérték és ritmus

A két megadott kérdéskör egzakt szétválasztására a dolgozatok többsége nem vállalkozott, így ismertetésünkben mi is együtt tárgyaljuk a kettőt.

a) A *felező tizenkettes* meghatározást kiindulásul mindegyik elemző elfogadta. Ugyanakkor néhányan példát hoznak arra, hogy a *Toldiban* szép számmal találunk három ütemű sorokat is. Karádi Zsolt két példáját említjük:

Egy nagy szilaj / bika fut a / keskeny utcán
Valahogyan / vágóhidról / szabadulván

Pálfi Ágnes olyan ritmikai interpretációt is jogosnak tart, amely feloldja a sormetszetet:

„A kezdősor első ránézésre mind a magyaros ütemezés, mind az időmérték szerint szimmetrikus, egymást erősítő elrendeződést mutat. De föl kell figyelniük a sormetszetről érvényesíthető choriambikus kapcsolódásra:¹

Ég a napmelegtől a kopár szik sarja

Arany a sormetszet, illetve a 4/2 ütemtagolódás elvont-szimmetrikus ritmusképző elvét a szomszédos ütemek belső ritmikai egybekapcsolásával egészíti ki, s ezzel megszakítatlan versdallamot hoz létre. A sor eleji hangsúlyhoz (Ég) képest a kopár hangsúlya így kevésbé nyomatékos lesz, nem a metrum, csupán a magyaros ütemezés ugrathatja ki.

Hogy ez a rejtett choriambikus lejtés milyen eltérő interpretációs lehetőségeket hoz magával, jól mutatja Básti Lajos *Toldi*-lemeze: ő az Ég-re és a szik-re teszi a fő nyomatékot, és feloldja a sormetszetet:

Ég a napmelegtől a kopár szik sarja

Turcsány Péter grammatikai és szemantikai irányultságú elemzése ugyancsak fölveti annak a kérdését, hogy a *Toldi* ritmikai alapegységként elméletileg is a verssort kellene tekintenünk. De ezek a felfogások sem tagadják a további ütemképzés szükségességét (számbavéve a háromütemű sorokat is).

Szepes Erika szerint viszont a sorozatosság kritériumát egyedül a 6//6-os felező tagolás elégíti ki – s így nem tartja jogosnak a további ütempárokra bontást. Bonthatatlanok tartja például az alább kiemelt félsorokat:

Hé kocsmáros! Hol vagy? || a teremburádat!
Nagy örömjaj támad || és nagy riadalóm

Megjegyzi, hogy utóbbi félsor 2/4-es bontását lehetetlennek tartja, majd ezt írja: „A többi sor hatos ütemei a szavak rövidege miatt bonthatók hol 3/3-ra, hol 4/2-re, hol 2/4-re (ezt a növekvő szótagszám hívei úgyis tagadnák), hol 2/2/2-re, de ezek érzékeltetése oly módon zökken-tené ritmusérzékünket, hogy kedvezőbbnek tűnik bonthatatlan hat szótagonként kezelni a félsorokat.” Karádi Zsolt is a további tagolás vi-

¹ Szigorúbban véve „jonikus majore”-nak értelmezhetjük (– – uu), amit az utána következő tagokkal együtt véve Arany nyomán a choriambikus verslábak közé sorolhatunk. Vö: Babits Mihály: *Irodalmi problémák*. 1917. 278–281.

szonylagos érvényét jelzi: „A hangsúlyos monometrikus sorok között akadt 4/2||4/2; 3/3||3/3; 2/4||4/2 stb. variáció. A cezúra mindig szövégre esik. A mellékmetset is – leggyakrabban. De:

És megparancsolta erős-kegyetlenül

Ilyenkor hajlamos vagyok 6/6-os ütemeket fölvenni. Néhányszor előfordul, hogy a sorközépi cezúra összetett szó határára esik:

E fogással vissza/hökkené a marhát

b) Nemes Nagy Ágnes a *Toldi* egészére nézve a 4/2-es ütempárokra bontást mint alapmértéket tekinti jogosnak. Erre építi hozzászólását, melyet teljes terjedelmében közlünk:

„A közepén kezdem: a Toldi versmértékét hangsúlyos, négyütemű tizenkettesnek tekintem, középen sormetszettel, két 4/2 – 4/2 osztású félsorral. Az első sort tehát így ütemezem:

Ég a napme-/ legtől|| a kopár szík| sarja

Valamint az összes többi sort is így ütemezem. Indoklás:

1. Nem vitatéma a *Toldi* hangsúlyos tizenkettes volta, közepén a sormetszettel. Ami vita tárgya lehet és az is, a két félsor ütemezése. Akik a magyaros ütem létrehozójának, illetve egyedüli döntő elemének az értelmi hangsúlyt tekintik, a félsorok 4/2 osztásán kívül helyesnek, szükségesnek tartják a 2/4, 3/3 (sőt esetleg a másfajta) ütemezést is. Ezt a véleményt a *Toldira* vonatkoztatva nem osztom. Egyetértek vele annyiban, hogy a magyaros ütem alapjának, fő szervező erejének természetesen magam is az értelmi (szó- és szólam-) hangsúlyt tekintem (amelynek nem okvetlenül kell az ütem élén állnia, bár skandálás esetén, a hangsúlytalan szótaggal kezdődő ütemben is az ütemelt hangsúlyozzuk – analógiás alapon). Ugyanakkor a magyar versrendszerben az értelmi hangsúlyt csak *kiindulásnak* tartom, amit sok minden befolyásol. A magyar tizenkettes is történeti képződmény. Tapogatózások, ide-oda hajladozások után már jóval Arany előtt megszilárdult legszokottabb formája, a két 4/2-es osztású félsor. Márpedig *kialakult* versrendszerekben nem a szó vezeti a ritmust, hanem a ritmus a szót, és ha neki úgy felel meg, akár ketté is vágja. (. . . Boldogtalan – sága)

2. Hogy pedig a *Toldi*ban túlnyomó a 4/2-es ritmikai sugallat, és ez vezeti, magával rántja a másfajta sorokat is, arra az egyszerű statisztika is rávilágít. Az első énekben van 224 félsor (félsorokkal kell ugyanis számot vetnünk, hiszen a hatosokról van szó). Ebből, csakis az értelmi hangsúlyt véve alapul, 93 a 4/2-es osztású, vagyis majdnem a fele, jóval több a harmadánál. A másik két változatra (2/4-es, 3/3-as) összesen jut

131 hely, nem is beszélve a ritka, de előforduló egyéb változatokról. A *Toldi*ban tehát, az első énekből általánosítva, túlnyomó a 4/2-es ütemezés, értelmi hangsúly szerint is. De ez még semmi. Világosan mutatkozik a versben az a titkos, ám nagyon általános szabály, amely a hangsúlyt mértékkel támogatja, különösen a hatos félsor második ütemében, itt az első szótagot *hosszúval* képezve. (Ég a napme-| *legtől*) Az első ének 224 félsorából ezen a helyen mindössze 26 szótag rövid, ami elenyésző kivételnek számít. Egyszerűen lehetetlen meg nem hallani, a 4/2-est meghatározó erőnek nem tekinteni ezt az oly következetesen hosszú szótagot, a sorok 5. és 11. helyén.

3. Továbbá: 4/2-esnek ütemezem a *Toldit*, a fogyó szótagszámú ütem törvényét figyelembe véve. Azt hiszem, ezt Vargyas Lajos fogalmazta így. Ti. hogy a sorban, félsorban előbb levő ütem több szótag-számmal töltődik (töltődhet) ki a magyar verselésben, mint az utána következők. Megjegyzem: ezzel a törvénnyel egyetértek, de csak statisztikainak tekintem. Ritkán, olykor, az igen érdekes hatású növvő szótagszámú ütemmel is találkozhatunk, például a régiségben (*Világ// világa*); a tudatos, modern, rafinált verselésben, amely minden lehetőséget kihasznál (*Sej, haj, // folyóba: Weöresnél*) és persze a népdalban, a dallammal megtámogatott szövegben (*Molnár, // van-e pén-// zed*).

4. Ha Arany nem a legszokottabb, az ő korszakában magától értedődő 4/2-es ütemezést kívánta volna adni a *Toldi*nak, akkor azt világossá tette volna. Ahogy világossá, félreérthetlenné tette más versében, például a *Mátyás anyjában*:

'Szilágyi
'Örszébet

'Levelét meg-| 'írta;

'Szerelmes

'Könnyével

'Azt is tele-| 'sírta.

Arany *nyomdatechnikailag* is közli itt velünk, hogy a tizenkettesek (vagy hatosok) első fele 3/3-as ütemezésű, a második fele 4/2-es. Mert persze Arany mindent tudott, mindent kipróbált; a ritkább változatokat is.

5. És végül 4/2-esnek ütemezem a *Toldit*, mert gyakorlatilag minden épesű, ép nyelvérzékű magyar ember annak ütemezi, verstani képzettségétől függetlenül, sőt inkább annak ellenére. Nem volna ez súlyos érv általában, de itt, ilyen alapvető, régi, magyaros forma esetében az. Itt bizony latba esik az a tény, hogy a verstan elsősorban leíró tudó-

mány – a létrejött, használatos versalakokat írja le, magyarázza – és csak másodsorban normatív tudomány. Nem tekinthet el tehát a közhallástól, a közhasználattól ilyen esetben, ahogyan a nyelvészet sem tekinthet el a nyelvszokástól.

Döntőnek tekintve a felsorok 4/2-es ütemezését, szépnek tartom azt a belső hullámzást, amit a sokszor *össze-nem-eső* értelmi és ritmikai hangsúlyok adnak a *Toldi* versmértékének. Azt hiszem, éppen ez, ez a bujkáló változatosság, hajlékonyság, a magyar tizenkettes fő vonzóereje.”

Kevésbé kategorikusan, nagyobb figyelemmel az eltérésekre, de ugyancsak a 4/2-t tekinti döntőnek Ferencz Győző, Mezei Márta, Kövendi Dénes, Elekfi László. Bécsy Ágnes fogalmilag is különbséget tesz az „ütemhangsúlyos alapmérték” (4/2) mint „elsődleges mérték” és a „ráhangolt értelmi hangsúlyos ütemillúzió” (4/2 – 2/4 – 3/3) „(választható kötött variációi)” mint „az elsődleges mértékben adott ritmusszabály” között. Alábbi vázlatában ő vállalkozott egyedül a versmérték és a ritmus elméleti igényű szétválasztására:

„I. Arany Toldijának versmértéke

a.) (Másodlagos) Szótagidős mértékkel színezett (elsődleges) ütemhangsúlyos mérték;

b.) trochaizált felező tizenkettes

Jelölése – magyarázattal:

4 1 2 1 4 2	ütemhangsúlyos alapmérték	elsődleges mérték
4 2 1 4 2	ráhangolt értelmi	az elsődleges
4 2 1 2 4	hangsúlyos ütemillúzió	mértékben adott
2 4 1 4 2	{ választható kötött variációi }	ritmusszabály
2 4 1 2 4		
3 3 1 3 3		
3 3 1 4 2		
4 2 1 3 3		
3 3 1 2 4		
2 4 1 3 3		

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪	szótagidős dependens mérték;	másodlagos
∪ ∪ ∪ ∪ ∪	konkretizálásának szabályai az elsődleges mértéknek alárendeltek (eszerint adódó alapszabálya a 3. és 6. láb relativ spondeusa = trocheusa; a 3. láb előtti dipodia trochaikus „érkezése” és a 3. láb után álló jambikus „indulása” stb.)	mérték

sorban az egész eposz kulcsmotívuma is motiválást nyer a költői kép közvetlen értelmezése alatt: a nemesi javakból kismizmizett második fiú, a nép között maradt „sarjadék”, a metonimikusan „népi sarjadék” sorsa, kiemelkedése, elismerése és visszatérése témaköreiben bomlik ki a Toldi-trilógia első része.

E lappangó kulcsmotívum további jelentősége miatt kerül az első két sor (elsődleges jelentésében természeti kép) ritmikai és szemantikai centrumába.

Hogy csak néhány utalással jelezzem a második sor ritmikájába is áthatoló értelmi tagolás szerepét, bizonyítéku állítom, hogy a 4/2-es ütempár tag-határán a „nyáj” szótó kerül hangsúlyos pozícióba. Nem helyes az esetleges szóhangsúlyos tagolás, mert pontosan az értelmi vonatkozás, az első sor alanyának a második sor alanyával való szoros szemantikai kapcsolata hangsúlyozódik és az újbóli 4/2-es ütemtagolással. A rím által és az első sor alanyára való helyhatározói utalással erősödik meg a második sor utolsó szólamának ütemtagolása.

Meglepő variabilitást mutat a szigorú ritmusképlet alatt már a kezdő két sor is! A második sorban már egyértelműen az ütempárok második tagjai nyernek erősebb értelmi hangsúlyt, míg az első sor ütempárjában az első tag kapott nyomatékosabb értelmi hangsúly-felütést, valamint a rekonstruált hangsúlyviszonyok által a második ütempár mindkét tagjának hangsúlyos szótagja értelmi megerősítést nyert, tehát az árnyalataiban három domináns hangsúlyra két domináns hangsúly válaszol az első sor után a második sorban, ezzel enyhe aszimmetriális vonás vegyül a kitüntetetten szimmetrikus sorfajta szövérendszerébe.

Arany János igényességére vall, hogy a sorok trochaikus lejtése (másodlagos ritmüstényezőként) pontos következetességgel kíséri még az eddig nem kimutatott mellékhangsúlyok jelenlétét is a négy szótagú ütemtagokon belül! (Az első két sor második szólama mindkét esetben hosszú magánhangzóval erősíti meg a négyszótagú ütem harmadik szótagjára eső mellékhangsúlyt. Az első szólamok mellékhangsúlyait szókezdettel és hosszú bázissal érezteti.)

A hangsúlyos ritmikai tagolás szemantikai vonatkozásokkal erősíti meg a kezdő két sor csíra-jellegét az egész eposzra vonatkoztatva. Topológiai tér teremtődik a „sarj” körül, amelyen „nyajak” legelésznek. Majd az egész eposz tematikája fogja ezt a topológiai teret a maga egész intellektuális terében dinamizálni! Ady Endre *Új versek* kötetének második és ciklusnyitó társadalmi vonatkozású versében jelentkezik ismét az Arany János által felvetett topológiai tér, ekkor már élesebb, durvább konklúziókkal: „De ha virág nőtt a szívében,/ A csorda-népek lelegelték”.

Pálfi Ágnes:

„A *versdallam* mint harmadik ritmuselv jelenlétével a magyaros *ütemezés* és az *időmérték* sem elvont szabályszerűségként érvényesül. Az általuk adódó ritmikai-értelmi nyomaték a *Toldi* ritmusrendszerében csupán alternatív lehetőség, amelynek, ha ténylegesen meg is valósul, már szemantikai értéke van. Erre figyelve tümelkedhetünk a statisztikai mutatók általánosításán, és az ún. „szabálytörések” jelenését és a másodlagos ritmusjelenségeket is értelmezni tudjuk.

A *Toldi* ritmusrendszere – mint ritmikai elvárás – megfigyelésem szerint a fenti három ritmuselv sajátos egyensúlyán alapul. Elvileg az ütemek, ill. verslábak bármely szótagja (szava) nyomatékot kaphat az interpretációban – más-más módon szervezve meg ezáltal a sorok jelentését. Például Básti az *Ég* és a *szik* kiemelésével a vizuális élmény felől szervez, míg a *kopár* és a *sarja* kiemelése a szimbolikus tartalomra irányította volna a figyelmet. Ritmikailag mindkét megoldás egyformán jogos, egyenértékű.

A „szabálytörések” ill. a járulékos ritmusjelenségek ezt az egyensúlyt bontják meg: valamelyik ritmuselv előtérbe helyezésével vagy redukciójával orientálják, egyértelműsítik az olvasatot. Megfigyelésem szerint elsősorban a) a „polimetriából”² fakadó versdallam és b) a magyaros ütemezést felváltó szólamtagoló vers (mely váltást a versdallam mint ritmuselv tesz lehetővé) játszik ilyen szerepet”.

c) A dolgozatok többsége a *Toldi* versmértékében a magyaros ütemezést tekinti elsődlegesnek. Nem térnek ki az időmérték, illetve a verszene ritmikai kérdéseire: Soltész Katalin, Vásárhelyi Zsuzsanna. Említik, de alárendeltnek, nem az időmérték, hanem a beszédritmus hangsúlyai függvényének tartják a verszenét és ritmusképző szerepét – alkalmazván pl. a dinamikai hangsúly mellett a melodikai hangsúly fogalmát: Rákos Péter, Elekfi László, Elek István, Kövendi Dénes. Mint láttuk, Bécsy Ágnes harmadik ritmusképző tényezőként, „dependens szótagidős mértékként” értelmezi a trocheust; hasonlóan vélekedik Mezei Márta, bár ő a versdallam létrejöttében nagyobb szerepet szán a torcheusnak, illetve (az első sorban is megfigyelhető) metszet utáni anapestusnak. A torcheusban csak színező funkciót lát Vekérdi József, a hosszú szótagoknak a hangsúlyt mértékkel támogató szerepét említi Nemes Nagy Ágnes és Turcsány Péter, a „hangsúlyos komponens vezérszerepe” mellett az „időmértékes modulációra” hoz számos példát Karádi Zsolt. Néhány példáját idézzük:

² Németh László kifejezése. Lásd: *Magyar ritmus*. In: *Az én katedrám*. Bp. 1969. 15–66.

Hivatom, de György úr ezt rikoltja: – Nem kell!
 (torchaikus moduláció)
 Akkor a baromfit gyorsan belemártja
 (anapesztikus moduláció)
 De Toldinak a szó szívébe nyilallik
 (jambikus moduláció)

A trocheusnak, illetve a funkcionális lejtésváltású időmértéknek önálló, a hangsúlyos felező tizenkettessel egyenrangú ritmusképző szerepet tulajdonít viszont Szepes Erika – s a *Toldit* szimultán versként határozza meg. Pálfi Ágnes hasonlóan egyenrangúnak tartja a magyaros ütemezés és az időmérték jelenlétét; a versdallamot (amelynek létrejötte szerinte itt az időmértéknek köszönhető) úgyszintén önálló ritmuselvének tekinti, amely föloldván a sormetszet kötelező érvényét is, a verssort teszi a ritmus alapegységévé, illetve a soron belül egy szabadabb, szemantikai alapú tagolást, ritmikai interpretációt tesz lehetővé.

d) Kevesen tértek ki az első sor elemzésétől függetlenül is a hangsúly számának és pozíciójának kérdéseire. Az első sor értelmezése alapján a dolgozatok többsége a *Toldi* soraiban 2 fő- és 2 mellékhangsúlyt állapít meg. Akik a 4/2-es ütempárokra bontás alampértékéből indulnak ki, a fő- és mellékhangsúlyokat rendszeren a félsorok 1., illetve 5. szótagjára helyezik (figyelembe véve a metszet, illetve ütemhatár utáni hangsúlytalan névelőt, a 2. szótagra). Az első félsor 2/4-es bontása esetén a mellékhangsúly a 3. szótagra kerül. Eszerint tehát a hangsúlyok száma és pozíciója az ütemhatárok megállapításának függvényében alakul (Elek István, Vekardi József, Karádi Zsolt, Kövendi Dénes, Varga András, Vásárhelyi Zsuzsa). A dolgozatok másik csoportja az ütemhangsúlyon túl az értelmi-, illetve a beszédhangsúlynak a kérdésére is kitér. Nemes Nagy Ágnes szerint a *Toldi* versmértékének belső hullámzását, szépségét az „össze-nem-eső értelmi és ritmikai hangsúlyok” adják; Elekfi László, Rákos Péter, Bécsy Ágnes, Mezei Márta szerint a (sokszor időmértékkel is támogatott) ütemhangsúly s az értelmi-, illetve beszédhangsúly kettségé folytán egy-egy soron belül 4-nél több (az első sorban például 5 vagy 6) hangsúlyos szótag is állhat. Három dolgozat (Ferencz Győző, Turcsány Péter – s bár nem kifejtetten, de az első sor elemzése alapján Soltész Katalin) egy olyan megközelítés lehetőségét jelzi, hogy a verssorok grammatikai fölcépítése és szemantikai olvasata folytán az értelmi hangsúlyok válnak meghatározókká. Ferencz Győző szerint az ütemtagolás is az értelmi hangsúlyok függvényében alakul (így az első félsort 1/5-re tagolja, a másodikat 3/1/2-re, mivel a 'szik'-re is beszédhangsúlyt tesz). Turcsány Péter is az értelmi tagolást emeli ki, amely pozíciójában szabad hangsúlyaival hol elnyomja, hol megerősíti a 4/2 ütemhang-

súlyait – már az első két sorban is a „kulcsmotívumokat” állítva a mű „ritmikai szemantikai centrumába”. Pálfi Ágnes szerint a „ritmikai interpretáció” során a *Toldi* egészét tekintve elvileg bármely szótag nyomatókat kaphat (l. az alábbi összesítést Básti versmondása alapján);

sorok	szótagok											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	x						/			x		
2	x						/					
3	x							x				
4	x	/					x					
5	x						x					
6	x											
7	x		/					x				
8	x						x					
9	x						x					
10	x		/						x			
11	x						/					
12		x								x		
13	x		/				/					
14	x						x					
15	x						x					
16	x											
17	x	x										
18	/						/					
19	x						/					
20			x				/					
21	x						x		x			
22		x					x					
23							x		x			
24		x										
25		x										
26	x						x					
27	x						x					
28		x					x					
29		x										
30			/				x					
31		x										
32	/						x					
33	x	x										
34							x		/			
35	x						/					
36	x						x					
37			x				/					
38	x							x				
39	/		x		x	x						
40		x						x				
41	x						x					
42	x	x					x		x			
43	x	x					x		x			
44	x						x					
45	x		x				x			x		
46		x										
47	x	x		x								
48	x						x					

- x erős hangsúlynyomaték
 / gyengébb hangsúlynyomaték
 (egy intonációs egység
 ----- strofahatár

Hangsúlynyomaték száma: 1 [6 sor]
 2 [32 sor]
 3 [7 sor]
 4 [4 sor]

Hangsúlynyomaték pozíciója:

szótagok	erős	gyenge
1	32	3
2	2	1
3	11	0
4	5	1
5	1	3
6	1	0
7	22	6
8	5	3
9	5	0
10	3	0
11	0	1
12	0	0

- Nem érvényesül a sormetszet hangsúlynyomatéka: 20 sorban
 – levonva a 8.szótagra eső nyomatók számát: 12 sorban
- Nem érvényesül a 4/2 ütemtagolódás mellékhangsúlya: 43 sorban
- Szabadabb sormetszet, ütemhátár, ill. a szóhangúly érvényesül: 25 sorban
- A páros rímű sorokat összevonó intonáció érvényesül 10 × 2 = 20 sorban

A hangsúlyok realizálódását felfogása szerint az határozza meg, hogy a szövegrészek poétikai funkciójától függően hol a versdallam (az elbeszélői narráció, hol pedig a tagoló vers hangsúlyai és tagolódása (a hősök belső beszédje) szervezi a ritmikai olvasatot:

„a) Arany az alexandrin³ epikai tradíciójára épít: a sormetszetet nem használja föl ellentétes vagy párhuzamos szintaktikai fölépítésre. A versmondat legtöbbször vagy egybeesik a verssorral, vagy több verssort is egybekapcsol – a szabályos sormetszet így a forma egészét tekintve nem közvetlenül a gondolatrítmust, hanem a zenei szerveződés szimmetriáját szolgálja⁴. Az enjambement és a choriambus kombinációjában is az epikai elbeszélőiség mellérendelő szintaktikai alapelvű ritmusformája érvényesül inkább, mint a soreleji jambus (vagy ütemelőző) metrikai szabálytörése. (Básti interpretációját jelölöm):

Mert vitéz volt apja, György is, álnok bátyja

A királyfi mellett nőtt fel, mint barátja;

vagy pl.:

Hallgattak sokáig; végre a felséges

Király így töré meg a nagy csendességet;

³ A „felező tizenkettős” helyett itt és másutt is az „alexandrin” szinonimaként való használata abból a meggyőződésünkéből fakad, hogy egy általánosan elterjedt európai sorfajról van szó, amelyet minden nemzeti költészet a maga sajátosságainak megfelelően formált át. A „magyar alexandrint” nem azonosítjuk a Ráday majd Dayka által meghonosított német mintájú jambikus alexandrinnel, és eredetét jóval korábbra datálják. (Már a 12. századi himnuszköltészetnek nálunk is kedvelt sorfaja volt.) Ugyancsak kételkednek a magyar „felező tizenkettős” és az alexandrin közötti különbségtétel jogosságában Szepes Erika és Szerdahelyi István. Vö: *Verstan*. Bp. 1981. 254–256, 395–403, 442–446.

⁴ Gábor Ignác is a félsorok összeolvadását tekintette a leglényegesebbnek. Ebben látta a Gyöngyösiéhez képest Arany és Petőfi azonos sorfajának ritmikai újdonságát, tempójának felgyorsulását. Vö: *Az alexandrin Gyöngyösitől Aranyig*; Nyugat, 1940. március; valamint

(Arany tudatos ereszkedő metrizálását bizonyítja egyébként a hosszú magánhangzó jelölése is, pl.: *Bőgölyök hadával* . . .)

A choriambussal Arany nemcsak a sormetszet mechanikus érvényesülését, de a 4/2-es ütemezés monotonitását is művészi következetességgel oldja pl.:

Ösztövért kútágas, hórihorgas gémmel

Mélyen néz a kútba s benne vizet kémlel:
—   —   —
      —   —   —

Óriás szunyognak képzelné valaki,
      —   —   —

Mely az öreg földnek vért most szija ki.
—   —   —

Az ily módon érvényesülő zenei elvnek, a versdallamnak a bázisára épül az elbeszélői narráció ritmusa, mely nem a magyaros ütempár vagy a sormetszet, hanem a nagyobb ritmikai alakzatok: alapvetően a verssor, illetve a strofa – a gyakran strofákat is egybekapcsoló szintaktikai paralelizmus – ritmusképző sajátossága lesz, pl.:

{ Nincs egy árva fűszál .....
{ Nincs tenyérvnyi zöld hely .....
.....
{ Hej, pedig üresen .....
.....
.....
{ De felült Lackó .....
{ Nincs, ki vizet merjen .....

Ez a fajta gondolatritmus ösztönöz a nagyobb kompozicionális egységek ritmikai-szemantikai átfogására, együtt-tartására az interpretáció során.⁵

Horváth János vele folytatott vitáját: *Gyöngyösi és Arany sormetszete*. Magyar Nyelv, 37. 1941. 217–245.

⁵ Jacobi Lányi Ernő ezt a szintaktikai ritmuselvet a magyar verselés ősi sajátosságának tartja. Vö: *A magyar versstan a finnugor és török népköltészet megvilágításában*. Ethnográfia, 1942. 17–28.

b) Míg a 4/2 ütemtagolódás nem gátolja az időmérték érvényesülését, a tagoló verselés szólamhangsúlya bizonyos pontokon olyan elemen-táris erővel egyértelműsítheti a ritmikai olvasatot, hogy teljes mér-tékben kizárja a felező tizenkettes szimultán jelenlétét, reális megvaló-sulását. (Az időmértéket is csupán egy szándékosan torzító, karikírozó olvasat érvényesíthetné.) Voltaképp a zenei ritmuselvből fakadó kötet-len értelmi-szemantikai nyomaték, az intonációban nem kötelezően érvényesülő sormetszet ad alapot arra is, hogy a hasonló jelenségeket ne „szabálytörésnek” minősítsük. Ahogyan Arany teljes szabadságot ad az interpretátornak az elbeszélői narráció során egy saját szemantikai olva-sat ritmikai megszervezésében, úgy most a szerzői szó, illetve a hősök szava számára biztosítja ezt a szabadságot; az interpretátor nem értel-mezheti át, csupán hűen nyomon követheti indulataik, belső beszédjük spontán, ősi nemzeti versformáját, illetve mint narrátor azonosulhat ezzel a formával, pl.:

„Én páraszt? én?” – amit még e szóhoz gondolt.	4//8
Add ki a jussomat: pénzt, paripát, fegyvert:	6//1/3/2
Ázontúl – az Isten áldjon minden embert.	3//9
Itt a juss, kölök; ne mondd, hogy ki nem adtam	5//7 (3+4)
S melyen üt, a malomkő-darabot fogta	3//9 (7+2)
Merre menjen? mihez fogjon? uramfia!	4//4//4
Ő meg, mintha lopni jőne, lábujjhegyen	2//6//4
Merre? vagy hová fut? azt egyik sem tudja	2//4//6
Nem! ezt ő nem hallja. Eltűntén fiának	1//5//6

A fenti megfigyelések már a verstan és a poétika összekapcsolásának lehetőségére utalnak, amely kérdéskör túlmutat az eredetileg megadott elemzési szemponton. Ugyancsak periférikusan merült föl a hozzászólásokban a sorfaj történetiségének problémája. Itt közreadjuk azokat a szempontjainkat, amelyek már hozzászólásainkban megfogalmazódtak, és további kutatásra ösztönözhetnek.

Turcsány Péter:

„Nem elhanyagolható szempont a vers sorfajtajának előzetes kiválasztása! Arany János nemzeti eposzt írt. Az ennek leginkább megfelelő – epikus történet kibontására képes – nemzeti versidomot kívánta kiválasztani. A ziláltnak tartott Zrínyiász formáját parlaginak, Vörösmarty *Zalán futásának* hexametereit pedig időmértékes volta miatt nemzetietlen versidomnak tartotta. A magyar alexandrin a hexameterhez hasonló epikus sornak látszott, elegendő nyelvi és grammatikai változatosságot biztosítva a soron belül, ezenkívül a hangsúlyos ütemezés fő- és mellékhangsúlyai elegendő változatosságot adnak a verssor belső, időmértékszerű kiképzésében is. (Juhász Ferenc *Tékozló Országáig* cáfolhatatlannak tűnt Arany választása az eposzi sorfajtaját illetően. Juhász Ferenc sorválasztásában inkább az aszimmetrikus Zrínyisor bővített és tovább variált ütemezése mutatta meg a hangsúlyos ritmus kimeríthetetlen lehetőségeit.)

Az eposz létrehozása és az annak megfelelő sorfajta kialakítása minden esetben a nemzeti öntudat kérdése is. *Az elveszett alkotmányt* még hexameterben írta Arany is, de a *Toldi*ban már finomságban és harmónikuságban nemzetibb verselést alkalmaz. Ennek a sorfajtajának időmértékes vonatkozásai megerősítik, kiegészítik és másodlagosan szolgálják a hangsúlyos nemzeti verselést.”

Pálfi Ágnes:

„Arany a *Toldi*-trilógia első részében olyan művészi szemantikát hozott a felszínre az alexandrinra épülő epikai költészet nemzeti ritmusformájában, hogy ez a mű történeti-tipológiai vizsgálatok alapjául szolgálhat.

Egybevethetjük például:

– az életművön belül a *Toldi estéjével*, ahol a versbeszéd dramatizált elbeszélőisége megbontja az első *Toldi* hármas ritmuselvének egyensúlyát, és a tagoló vers szólamhangsúlyja lesz a domináns formaalkotó; a *Toldi szerelmével*, ahol újra megvan ugyan a hármas ritmuselv egyensúlya, de váltakozásuk szemantikai értéke kisebb: funkciója inkább a stilizálás (ezt erősíti a jambikus lejtés is), nem pedig az alaki, szerzői és elbeszélői szó ritmikai megkülönböztetése. (Míg az első *Toldi*ban a ritmuselv hár-

massága közvetlenül hordozza az eposz műfaji szemantikáját, a regény *Toldi szerelmében* nem a műfaj, hanem a stílus – hangvétel, attitűd – szintjén lesz formateremtő.)

– a magyar alexandrin epikai hagyományainak sorában a *Zrínyiász*-szal, amelynek meghatározó ritmuselve a tagoló vers szólamhangsúlya, s amelynek bonyolult alá- és mellérendelői szintaxisa mindvégig egyértelmű szemantikai olvasatot követel: nincs helye az énekesinterpretátor szabad értelmezésének, mindvégig a monologikus lírai narrációt kell rekonstruálni.

– Gyöngyösi *Murányi Vénuszával*, ahol a grammatikai szerkesztéssel is megerősített sormetszet szabályossága a narrációt kevésbé személyessé, távolságtartó-elbeszélőivé teszi. (Érdekes megjegyezni, hogy a *Florentina* c. verses színjáték dialógusaiban Gyöngyösi gyakran él a szabadabb sormetszettel, pl.:

Demeter: Nem, annak nem,

Ambrus: Minek hát?

Demeter: Florentinának.)

– továbbá egybevetethetjük a *János Vitézzel*, ahol a jambikus mérték egy stilizált, egyértelműbb ritmikai olvasatot kíván meg, ami az eposzi és mesei narráció műfaji különbségére is felhívja a figyelmet.”

2. A hozzászólók *Az első sor ritmikai modelljeit* a következőképpen állították fel:

a. 4/2//4/2

Ég a napme-/legtől // a kopár szik/ sarja
(Vásárhelyi Zsuzsanna)

Ég a napme-/legtől // a kopár szik/ sarja
(Varga András)

Ég a napme-/legtől // a kopár szik/ sarja
(Kövendi Dénes)

Ég a napme-/legtől // a kopár szik/ sarja
(Soltész Katalin)

b. 2/4//4/2

Ég a /napmelegtől// a kopár szik/ sarja
(Karádi Zsolt)

Ég a /napmelegtől// a kopár szik/ sarja
(Vekerdı József)

Ég a /napmelegtől// a kopár szik/ sarja
(Rákos Péter)

c. időmértékes modell

Ég a | napmelegtől || a kopár szik | sarja
(Szepes Erika)

d. 2/4//4/2 + időmérték

Ég a napmelegtől a kopár szik sarja
(Elekfi László)

e. 2/4//4/2

+ kottafejes ábrázolás

˘ x / ˘ x x x // ˘ x x x / ˘ x

(Ferencz Győző)

+ időmérték, hangsúlyok erőssége és dallamvonal

‡ | ‡ † | | † ‡ | | ‡ |
 Ég a / napmelegtől // a kopár szik / sarja
 1 0 0 0 | 1 0 0 0 | 1 0 0 0 | 1 0 0 0

(Mezei Márta)

+ „hagyományos jelölés” és „komplex jelölés
 (Kecskés-módszer)”

1 0 | 1 0 0 0 || 0 0 0 0 | 1 0

(Elek István)^{*}

^{*}A „szik” szótagot relatíve rövidnek értelmezte.

3. Kecskés András már a fenti vélemények ismeretében tette meg alábbi írásbeli hozzászólását, melyben az eredetileg megadott elemzési szempontokra, a versmérték, a mértékváltozatok és a konkrét hangzó szövegritmus elméleti elhatárolásának szükségességére és mikéntjére irányítja a figyelmet:

A Toldi versmértéke

Értelmezésem szerint a versmérték a szövegtől függetleníthető, elvont összefüggés. Szerkezetének lényege számszerűen, képletszerűen leírható. Mindig *történeti* képződmény, akkor is, ha nincs teljesen azonos verstörténeti előzménye.

Az elvont versmérték azonban konkrét szövegekből („természetes kiválogatódás” útján) keletkezett, és csak konkrét szövegekben valósulhat meg. Megvalósult formájában (a hangzó versritmusban) mindig több meghatározó jelenség érvényesül, mint az eredeti képletben. Ez a *többlet* hozza létre a *mértékváltozatokat*. (Nem akármennyit, és nem akármilyeneket!)

A versmérték meghatározása során ügyelnünk kell arra, hogy – az elvontság fokának megfelelően – elég *szűkre* szabjuk a meghatározó jegyek körét. Ellenkező esetben ugyanis indokolatlanul kitüntetjük a

lehetséges változatok valamely típusát, és így felduzzasztjuk a kivételek, a „licenciák” mennyiségét. (Ez történik például, ha versmértéknek tekintjük a Toldi félsorainak 4/2-es ütemezését.)

Az is fontos azonban, hogy képletünk *elegendő* információt közöljön a versmérték jellegéről. Túl kevés meghatározó jegy esetén ugyanis nem tudunk következtetni a megvalósulás tényleges, verstörténeti és versesztétikai jelentőségű típusaira. (Így járunk például, ha a Toldi esetében megelégszünk a sorfelezés tényével, figyelmen kívül hagyva a félsorok belső tagolódását, a 4/2-es, 3/3-as, sőt, esetleg a 2//4-es mérték-változatok nyelvi lehetőségét.)

Mindezek alapján a Toldi versmértékéről az alábbiakat lehet – és szükséges – megállapítani:

- a) A magyar ütemhangsúlyos versrendszerhez tartozik.
- b) Versszakai 8–8, páros rímekkel kapcsolt, 12 szótagú verssorból állnak. Szakasmértéke tehát: 12aabbccdd.
- c) Sorait következetes sormetszet felezi, a metszet két oldalán egy-egy hatos ütempárral (nem ütemmel!): 6//6.
- d) A teljes versmérték tehát: 6//6 aabbccdd.
- e) A szöveghangzásban felismerhető minden egyéb jelenség (a metszet nyelvi megvalósulása, az ütempárok tényleges belső tagozódása, a versdallam és az időmérték árnyaló, színező szerepe) a *konkrét*, soronkénti elemzésre tartozik, „metrikán túli” jelenség.

A Toldi kezdősorának ritmikája

Egy adott versszöveg ritmusát csak a *nyelvi* és a *verstani* meghatározottság kettős vonzásában értelmezhetjük. Elemzésünk iránya lehet induktív (a vershangzás tényeitől a történeti vershagyomány felé) vagy deduktív (a történeti vershagyománytól a vershangzás felé). A két szélső érték között több helyütt is „megállíthatjuk” az elemzés folyamatát, az elvonatkoztatás, illetve a konkretizálás különböző fokozatainak megfelelően.

Egy adott sorra vonatkoztatva érdemes megállapítanunk az érvényesülő mértékváltozatokat, a *sormérték* jellegét. A sormértékben egyidejűleg tükröződnek bizonyos elvont, történeti-metrikai, illetve konkrét, nyelvi-hangtani mozzanatok. A Toldi-kezdősor esetében:

Ég a napmelegtől a kopár szik sarja

Versmérték: 6 // 6

Sormérték: $\underbrace{4/2}$ // $\underbrace{4/2}$

ütempár   ütempár

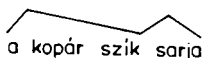
A konkrét, hangzó szövegritmus azonban ennél jóval több árnyalatot képes kifejezni és a költői jelentés szolgálatába állítani. Esetünkben:

a) Az első ütempár szerkezetére mintegy rámintázható, elhallgatva is jelen levő modulációs lehetőség a 6 szótag éles tagolása két egyenértékű főnyomatékkal, 2//4 arányban:

Ég a // napmelegtől

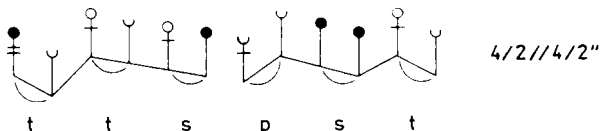
E jelenség nyelvi alapja az, hogy az első 4 szótagon belül további 2/2 arányú ritmikai megoszlás lehetséges, és a vers szövegében ez a lehetőség aktivizálódhat.

b) A versdallam csúcstékei nem mindenütt esnek egybe az ütemhatárokkal. A második ütempár kezdetén pl. nyomatékmegoszlást érzékelünk („áthidaló dallamemelkedő”):

c) A szótagok időmértéke már ebben a kezdősorban sem esetleges. Felidézi az időmértékes versrendszer trocheusi sorfajainak emlékét. Az egész mű ismeretében – a sorozatosság elvét visszavetítve – az sem közömbös, hogy mindkét ütempár utolsó előtti szótagja hosszú. Ez a jelenség egyben a 4/2-es mértékváltozat jelenlétét is hitelesíti.

d) A kezdősor ritmusképe tehát (bevallottan egyéni vershallás alapján):

Kecskés András fenti állásfoglalásában egy mozzanatot érzünk megoldatlannak. Miközben a versmérték meghatározásában, úgy tűnik, egyenrangúnak tartja a 4/2, 3/3, 2/4-es mértékváltozatokat, ritmikai elemzésében a kezdősor sormértékét mégiscsak a 4/2-es ütempárban látja, amelyre szerinte „rámintázható” a 2/4-es tagolás. Vagyis a 4/2 nála mintegy ritmikai alapformának minősül a mértékváltozatokon belül. Nem a kezdősor „bevallottan egyéni vershallás” alapján felrajzolt ritmusképe ellen van kifogásunk; az alapkérdésnek ez a kompromisszumos elsimítása az, amely további vitára sarkall.

Szerdahelyi István 78-as, *A verstan is közügy* című vitaindítójában⁶ elméletileg még kategorikusabban fogalmazott a magyar ütemhangsúlyos vers mibenlétének s a verstan feladatainak meghatározásakor. Ha következetes, úgy ő a fenti mértékváltozatokat „szabálytalan felbukkanásukra” hivatkozva nem is tekintené ritmustényezőnek. S valóban, *Verstan*ában a *Toldit* szimultán (trochaikus) felező tizenkettesnek tartja.⁷

Megfigyelésünk szerint pedig Arany a háromféle ütempárt *ritmikailag is ekvivalens* mértékváltozatokként alkalmazza. Sajátos verselési „stílusa” azáltal jön létre, hogy – szoros összefüggésben egy-egy sor szemantikájával – hol „kötelezővé” teszi egy bizonyos mértékváltozat interpretálását, hol pedig – és erre példa a *Toldi* első sora is – alternatív lehetőségként kínálja számunkra az ütempárok belső osztásának módzatait.

(Mostmár a vita teljes anyagának birtokában próbáltuk meg még egyszer összefoglalni álláspontunkat és fölvázolni módszertani elképzeléseinket is: Lásd írásunkat az ItK, 84/4. számában)

PÁLFI ÁGNES–TURCSÁNY PÉTER

MÉG ÉS MÁR

KOMJÁTHY JENŐ VERSELÉSÉRŐL

A 19. század közepétől Petőfi még vezér lehetett, s alig néhány évtizeddel később Komjáthy, miként azt ő maga hirdette, legfőljebb – vátesz. Az 1800-as évek utolsó harmadában költészetünk klasszikus korszaka végképp lezárul, és ezzel egyidőben megfogon az új, a modern magyar líra. Harmindhét esztendő méretett Komjáthy Jenő számára: a versírásra tizenkilenc. De nem volt termékeny költő. Egyetlen verseskönyve (*A homályból*) halálának évében, 1895-ben jelent meg. Az életmű alig több kétszáz versnél.

⁶ Lásd a Valóság 1978/4-es számában, továbbá Kecskés András és Szepes Erika válaszát a folyóirat ugyanezen év 7-es és 11-es számaiban.

⁷ Vö: Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan*. Bp. 1981. 399.

A reménytől a befelé fordulásig

Magány, idegenség, kötődés-hiány: Komjáthy „betegségei”. Az ember, ha nem érzi a társadalmi környezet előrevivő lendületét, önmaga építette falak közé zárkózni hajlamos. Ez a befelé fordulás a 19. század utolsó harmadában a versforma forrongásával társul. Csakhogy itt nem valami újnak a kereséséről van szó – legalábbis eleinte –, annál inkább az eddig meglevőnek az elvetéséről.

Komjáthy költészetéből hiányoznak az „időben visszahúzó” alakzatok: a hazafias-nemzeti versek, a tájversek, a dalok, a balladák, az ódák. S hiába ad itt-ott műfajra utaló címet (*Hymnusz, Sírversek, Szózat, Dal* stb.), még szerelmes versei is inkább gondolati költeményekként mutatkoznak.

A század utolsó évtizedeiben a megváltozott öntudat már nem szólalhat meg a hagyományokra tekintő ütemhangsúlyos formában, sem pedig a túlhaladott életérzésekhez kötődő antik strofászerkezetekben. A magyar költészet ekkortájt veszíti el epikus jellegét. Az aktív részvételt a passzív cselekvésképtelenség váltja föl, a tevékenységet a tétlenség, a közösségre hatás szándékát a benső önvizsgálat. Mire való a költő kezében a lant? Petőfi még megbélyegzi az „önmagáról panaszkodó” költőt 1847-ben (*A XIX. század költői*), ám 1888-ban Komjáthy már új hitvallást tesz:

Gyönyör reám! Áldás a dalnak,
Melyben a bánat kéjeleg!
Bűbájos, mély zenébe halnak
Az átvirasztott éjjelek.

(*Hymnusz*)

Háttérbe szorulnak az epikus tartalom sugallta formák: a felező tizenkettes, a négyes alapú, három ütemű tizes és tizenegyes, de ugyanerre a sorsra jut a hexameter és a „hajdanvolt” reformkor kedvelt alakzata, a jambikus tizenegyes. Megváltoznak az alkalmazott verselési áramlatok belső arányai is. Különösen szembetűnő ez, ha Komjáthy költészetét egybevetjük a 19. század nagy klasszikusainak lírájával (Négyesy László adatai nyomán,¹ százalékban számolva):

	Vörösmarty	Petőfi	Arany	Tompa	Komjáthy
antik	5	1	3	–	–
nyugat-európai	83	79	58	84	96
ütemhangsúlyos	12	20	39	16	4

¹ Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*. Bp. 1892.

A megszűnő áramlatok helyébe valami másnak kell lépnie: versek mindig születnek. Komjáthy-nál teljes egészében hiányzik az antik forma, és – az elődökhöz képest – töredékes jelenlétűvé csökken az ütemhangsúly, ellenben jelentősen növekedik a nyugat-európai formájú versek aránya: ez utóbbi áramlat válik költészetében kizárólagos egyeduralkodóvá. De elmozdulnak a nyugati sorfajok egymásközi arányai is. Ugyancsak a lírát vizsgálva és ismét Négyesy statisztikáját² idézve (az adatok százalékokat jelentenek):

	Vörösmarty	Petőfi	Arany	Tompa	Komjáthy
jambus	80	64	72	78	87
trocheus	19	36	22	21	7
anapesztus	1	–	3	1	2
daktilus	–	–	1	–	4

A magyar költő ritmusérzékét ekkor már zavarja a trocheus és az ütemhangsúly egybeesése: háttérbe szorul tehát az ereszkedő láb, és jelentősen emelkedik a jambus aránya. Ez a jambus azonban – még és már – nem csillog teljes tisztaságban. Anapestizálódhat, mint a Szokatlan hangot ütök meg . . . vagy a Tört című versben, de elhajolhat a szabadsorú jambus irányába is, ahogyan az az Óda a naphoz című versben történik.

Az új főmotívum

Komjáthy költészete egyértelműen nyugat-európai jellegű, azon belül is szinte kizárólagosan jambikus. Ne szépítsük: Ráday Gedeonnak és követőinek mozgalma éppen a verselési módok kiszélesedését hozta, s amikor a magyar költők széles horizontú formakincsből választhattak, Komjáthy meglehetősen egyoldalúan él a lehetőségekkel.

Am ez – látszat csupán. A folyamat, ami ezekben az évtizedekben a magyar lírában – így Komjáthy költészetében is – lejátszódik, bár csupán néhány motívumra korlátozódik, azokat mégis az észrevétlen jelenlétből a meghatározó jelentőségbe emeli. E tényezők – ha szembeötölően kevésbé láthatóak is – azt az ívet erősítik, amely a hanyatló népmemzeti iskola és az erősödő modern irányzat között húzódik. Komjáthy – a verstani eszközök alkalmazását tekintve – már túllép Petőfi és Arany hagyományain, s Komjáthy – és kortársai – nélkül nem kristá-

² Négyesy: i. m. 324.

lyosodhat ki Ady, Babits, az első Nyugat-nemzedék verselési megújítása.

Miről is van szó? Miként a trocheusversekben áthallatszik az ütemhangsúly, ugyanígy zavarja a jambikus lejtést a négyes alap. Ha a második láb után főmetszet húzódik, ez gyöngíti a harmadik lábat. (Komjáthy még gyakorta ír rossz jambussorokat, mint például a *Ha majd a hír* . . . kezdetű versében, hiszen az ütemhatár és a metszet e költemény soraiban – négy kivételével – egybeesik.)

Ha azonban az életmű egészét vizsgáljuk, Komjáthy verselése mégsem bimetrikus. A tények csak arra engednek következtetni, hogy a költőnek nem sikerül mindig megőrizni a vegytiszta formát. Komjáthy még „szubjektíve keserű”, nem pedig „objektíve elidegenedett”. Ösztönös, mint a kortárs Kiss József például, s nem tudatos, mint majd Ady lesz. Mégis (bár a darabos négyes jambusok száma viszonylag jelentős) számolnunk kell azzal, hogy a következetesen nyolcasokban írott jambusversek sorainak 40 százaléka már nem feleződik! És ez – már a kilencesek hatása.

Az új tendencia tehát az ötös alap létrejötte – főként a kilencesekben, de a nyolcasokban, a tízesekben, sőt a tizenegyesekben is. Az eddig kevésbé gyakori, négy ütemű, ötös alapú kilences gyakoribbá válása a magyar verselés további útjának mérföldköve. Jelentősége az, hogy más-hová helyezi a metszetet, s így ahelyett, hogy gyöngíténé, éppenséggel erősíti – a hangsúlyviszonyok segítségével – a jambikus lejtést.

Komjáthy hétezer-négyszáznegyvenhárom jambussorának 35,7 százaléka nyolcas, 33,7 százaléka kilences, 11,2 százaléka tízes, 8,9 százaléka tizenegyes. Az összes jambussor 89,5 százalékát négy sortípus teszi ki. Kevés olyan költőnk van, aki – formailag – ennyire egyhangúan, egysíkúan versel . . . De azon költők száma is kevés, akiknek verseiben egy újonnan kiemelt motívum ilyen domináns szerephez jut. Az ötös alap gyakorisága ugyanis a következő: 65,1 százalék a nyolcasokban, 64,7 százalék a kilencesekben, 57,2 százalék a tízesekben és 56,8 százaléka a tizenegyesekben.

Ez az előfordulási arány nem egyedülálló jelenség ezekben az esztendőknél, hiszen – például – Reviczkyénél is hasonló tendenciát ismerhetünk föl. Reviczky jambussorainak 29 százaléka kilences, 26 százaléka nyolcas, 22 százaléka tízes. A Magány költője tehát, bár százalékosan kevesebb kilences sort írt, mint Komjáthy, mégis: azokat alkalmazza a legsűrűbben. Ezeknek pedig 88 százaléka négy ütemű, tehát hangsúlyokkal gyorsított ritmusú, de ötös alapú – lényegében Komjáthyval megegyező arányban – a tízesek 58 százaléka is.³

³ Szilágyi Péter adatai

Komjáthy nyugat-európai típusú, jambikus verseiben tehát a hangsúlyviszonyok markánsabb kirajzolódásával létrejönnek a bimetrikus verselés technikai föltételei. Komlós Aladár – bár némi túlzással – helyesen ismeri föl, hogy a költő „jambikus verseiben az időmérték és a hangsúlyos ritmus úgyszólván többszólamú együttesben harsog. Ennek forrása, hogy gyakori felkiáltó és óhajtó mondatai miatt a logikai nyomtérk szokatlanul erős és olyan szabályosan ismétlődik nála, hogy ezáltal a jambikus felszín alatt önkéntelenül már-már hangsúlyos ritmus is keletkezik.”⁴

Még és már: egyéb bizonyítékok

A mérleg egyik serpenyőjében tehát a hagyományok, a másikban pedig az eddig érvényes törvények megszegése. Komjáthy „még és már” helyzetét bizonyítja néhány további jelenség is.

Következetlen az egyetlen versen végighúzó szótagszám-rend. Az összes vers-egység – e téren – immáron változatos skálát mutat az elődökhöz képest: a jambusversek 55 százaléka tiszta periódusokban, 26 százaléka tiszta rendekben – viszont 19 százaléka következetlen rendekben íródott.

Az egyes sorok, illetve periódusok méretét tekintve nagy változatoságot tapasztalunk. Komlós Aladár figyelni meg, hogy a költő „leggyakrabban rövid sorokat ír, ami az olvasót sűrű fordulatokra készíti”.⁵ A leggyakoribb változat Komjáthynál – ennek megfelelően – a nyolcasból és kilencesből álló periódus: a jambusversek 26 százaléka ilyen formájú. Tiszta nyolcasok szerepelnek a jambusversek 12 százalékában, ám viszonylag magas a tiszta tizenegyesekben írott versek aránya: 7 százalék. A további 55 százalékon összesen harmincöt változat (tiszta rendek, valamint két, három vagy négy elemű periódusok) osztozik, ám ezek egyike sem haladja meg a 3 százalékos gyakoriságot.

Az egyetlen versen belüli sortípusok vizsgálatakor a százhetven jambusversben összesen ötvennyolc különböző változatot figyelhetünk meg! Szűknek ítéltük a verselési áramlatok választékát: a szótagszám-rendet vizsgálva éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg. Bár a versek többségében kimutatható a szótagszám következetessége, mégis föllelhető bennük egy-két eltérő sor. Ezek hatására a szabályos rend megbomlik. Az ilyenféle szabálytalanság csupán figyelmenlenségből, nemtoródómségből születhet, vélhetnénk, ám szembetűnő mennyiségük többet ígér e fölületes megállapításnál. Ha tüzetesebben vizsgáljuk a

⁴ Komlós Aladár: *A magyar költészet Petőfitől Adyig*. Bp. 1980². 422.

⁵ Komlós: i. m. 422.

verseket, azt tapasztaljuk, hogy e „szabálytalan” sorok minden esetben a vers komplex – tehát nem csupán verstani – egészének kulcspontján helyezkednek el: e jelenségnek fontos szerep jut a ritmikai kiemelésben.

Ugyanígy: föllazul a kötött nyugat-európai formák szótag-szám-rendje. Komjáthy stanzát ír négyes és ötödféles jambusi sorokban, de ötösöket is vegyít közéjük (*Nyugodt a lelkem*); két szonettet fordít Lenautól olyan ötös és hatodfeles jambussorokban, amelyek közé hatos is keveredik (*Magány I–II.*); tercinákat ír következetesen csakis ötös jambusokban (*Az „Apokalypsis”-ből I–II.*). Bár a versforma mindenütt nyilvánvaló (sorszám, szakozás, rímképlet, lejtés stb.), mindegyik versben ott rejlik az apró szabálytalanság: a lazítás.

Komjáthy költészetében már kimutathatóan megjelenik a gondolati egységek szerinti tagolás. Viszonylag sok nála a szakozatlan versek száma (a versek arányában 8, a sorok arányában 11 százalék), s van olyan verse is, amelynek egyetlen indító sorát hét, egyenként négysoros strófa követi (*Az őssige*).

Föltűnően változatos a szakozott versek terjedelme. Összesen huszonegy strófaszám-változatot számolhatunk össze: a legrövidebb – természetesen – két, a leghosszabb szakozott verse huszonnégy strófából áll. Itt hét változat jelenti az összes vers 60 százalékát, a kisebbik hányadon, a maradék 40 százalékon kétszer ennyi változat osztozik. Az átlagos versméret Komjáthynál negyvenhárom sor. Ez meglehetősen „bőbeszédű” költőre utal: azt is jelzi, hogy nem igazán lírikus, inkább bölcselkedő-epikus alkat. A Komjáthy-versek tartalmukat tekintve is inkább „esszéköltészetre” utalnak, mintsem „líráköltészetre”. A líra – valójában pillanatkép. Nincsen történet benne, nincsen tehát bővebb lélegzetre, terjedelemre sem szüksége. Csak összehasonlításul: Petőfi ifjúkori lírai költeményei átlagosan huszonhárom sorosak, Kosztolányi első kötetében pedig huszonegy sor az átlagos versméret.

Nagy változatosság mutatkozik a szakok sorainak számát tekintve is. A legrövidebb strófája két sorból, a leghosszabb pedig tizennégy sorból áll: e két „szélsőérték” között összesen tizenhárom változat fordul elő. Négysoros strófákból áll a versek 49, hatsorosakból 13, nyolcsorosakból 12, kétsorosakból 8 százaléka; a maradék kilenc változatra mind-össze 18 százalék jut.

• *Rímek és címek*

Komjáthy költészetében – a rímelhelyezést tekintve – nő a kivételek száma. Tiszta vonulatokat a versek 64, vegyes vonulatokat (több rímtípus elegyítését) 7 százalékában alkalmaz. Összesen negyvenöt, különböző rímváltozatra találunk példát nála. Mindössze hat olyan verse

van (3 százalék), közöttük fordítások is, amelyekben a rímképlet a formához kötött (stanzák, szonettek, tercinák). A négynél több sorból álló strófáinak rímképlete többnyire olyan egyedi alkotás, ahol különböző rendek keverednek: itt föltűnő az ölelkező rím – a korra nem jellemző – népszerűsége. Bár tiszta vonulatként mindössze egyetlen, négy soros szakokból álló versében (*Megőszült a világ*) találunk példát e rímfajtára, a hosszabb sorokból álló versekben, azaz az összes Komjáthy-költemény 12 százalékában fölismerhetjük az *abba* rímelhelyezést. Ezek között húsz olyan verset találunk (9 százalék), amelyek strófáinak rímképlete *aabccb*, vagyis a hatsoros szak egy páros és egy ölelkező rím összecsúsztatásából keletkezik.

A Komjáthy-költészetben fölbukkanó egyéb rím-jelenségek is a lazítás igényét jelzik. Az *álmódó* című versben példát találunk a strófaközi rímre, továbbá arra, hogy rímes versbe rímtelen sor ékelődik; a *Kereslek* című versben rímek csupán szórványosan fordulnak elő; a *Régi rege* II. tételében a – verseiben viszonylag gyakran alkalmazott – refrént a kilenc strófás versben két helyütt mellőzi.

Versszerkesztői koncepcióját (egyben bölcselkedő-epikus alkatát) jellemzi, hogy kétszázötvenhét vers-egységét száznyolcvanöt cím alá sorolja. Viszonylag jelentős a két vagy annál több tételből álló versek száma (összesen tizenhat ilyen verse van), továbbá két ciklust ír: egy kisebbet, kilenc tételből (*Régi rege*) és egy nagyobb, tizenhét tételből (*Éloa*).

Ha határterületként is, de a verstan vizsgálati köréhez tartozik a címadás technikája. Százhetvenkilenc versét jegyzi önállóan alkotott címmel, ebből százhuszonkettőnek (68 százalék) nem a nyitó sorát vagy annak töredékét emeli az élre. A verscímeiket két szempontból vizsgáltam. A címben szereplő szavak száma szerint megállapítható, hogy Komjáthy legfőljebb négy szóból álló címet ad: egyszavas a verseinek 41, kétszavas 31, háromszavas 21, négyzavas 7 százaléka. Az átlagos Komjáthy-verscím 1,9 szónyi hosszú. A címekben szereplő szavak számfajok szerinti előfordulási arányai a következők (százalékokban):

	egyszavas	kétszavas	háromszavas	négyzavas
ige	5	16	14	21
főnév	78	36	35	24
melléknév	4	13	3	4
igenév	7	6	5	–
névelő	–	14	17	10
névmás	3	2	2	4
egyéb	3	13	24	37

Minél több szóból áll egy cím, úgy növekszik a benne előforduló igék és az egyéb szófajok számaránya, s ugyanakkor csökken a főnevek és az igenevek előfordulási aránya. A melléknevek gyakorisága egyenletes, leszámítva a kétszavas címekét; az egyszavas címek kivételével pedig – ahol funkciójából adódóan természetesen nincsen – megközelítően azonos a névelők számaránya. A névmások mindahány címhosszúság rovatában egyező arányban szerepelnek. A verscímek vizsgálata két eredménnyel szolgál: látható, hogy Komjáthy inkább dinamikus, mint statikus címeket ad, e címek azonban tömörek, jelzésszerűek, hiszen átlagos hosszúságuk elmarad a megszokottól. (Batsányinál például a verscímek átlagos hossza 2,7; Aranyánál 2,2; Reviczkyknél 2,1 szónyi.)

Kétarcú évtizedek

Komjáthy Jenő költészete egyrészt csöndes zendülés a begyakorolt sémák, az immáron rugalmatlan ritmikai törvények ellen, másrészt óvatos építkezés az új típusú versírás kialakításának érdekében.

Alszeghy Zsolt már 1921-ben észreveszi: Komjáthynek „egyetlen újítása, hogy a formával keveset törődik – de éppen ez teszi pongyolává”.⁶ Valóban, a költőnek nem sikerült olajozottá tenni az új eljárásokat. De vajon melyik az a reform, amelyik egyik napról a másikra képes az addigi hibákat gyökereiben is fölszámolni és az újításokat a maguk sértetlen tökéletességében magasba emelni? Számunkra magának a jelenségnek a ténye a fontos. Az, hogy miként a ritmikai törvények – főként a jambusnak, mint az új verseléshez vezető út segédeszközének az előtérbe kerülésével, majd egyeduralomra törésével –, ugyanúgy a szótagszám-rend, a strófánkénti sorok és periódusok számának rendje, a strófák egymásközi viszonyának és arányának rendje s végül a rímrend is föllazul.

Ennek a folyamatnak három lényegi indítékát említhetjük. 1. A 19. század utolsó harmadában Európában, de Magyarországon is eluralkodik egyfajta hagyománytalansági érzés. Ennek következtében a költők a „szakítás a régivel” jegyében hozzálátnak – ha ösztönösen is – az „új teremtéséhez”. Nincsen folytonosság tehát sem érzelmileg, sem tematikailag, s a kötődés hiánya a formai szabályokkal való tiszteletlenségben is megmutatkozik. 2. A verselés, a verstani folyamatok belső fejlődése is a lazítás igényét erősíti. 3. Végül, merthogy a verseket mégiscsak a költők írják, akik – úgy tűnik – mindenféle rendezetlenségre, „tör-

⁶ Alszeghy Zsolt: *Magyar lírikusok*. Vörösmarty, Komjáthy, Harasányi, Ady. Bp. 1921. 66.

vénytelenségre” hajlamosak, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kor költőinek, itt jelesül Komjáthy Jenőnek a személyiségét és az abból fakadó egyedi költői technikát. Komjáthy maga is „világtól elrugaszkodottabb lélek”: miért éppen versei ne lennének „lazítottabbak”, miért ne törnének ki a hagyományok szorításából?

Komjáthy Jenő csak egy a kor költői közül. Korántsem csupán az ő személyéhez, munkásságához fűződik verselésünk megújulásának kezdete. Folyamatról van szó, ami a század második felében, Petőfi és Ady között – nyilvánvaló tendenciaként az utolsó harmadban – játszódik és mutatkozik. Többé-kevésbé – jogosan vagy anélkül – elfeledett magyar költők közreműködésével, akik elősegítették a költői technika, a mesterség – igazán csak Ady és az első Nyugat-nemzedék jelentkezésével megszülető – reformját, verselésünk megújulását.

VARGA SÁNDOR MÁRTON

SZEMLE

HUSZÁR GÁL: A KERESZTYÉNI GYÜLEKEZETBEN VALÓ ISTENI DICSÉRETEK – KÁLMÁNCSEHI MÁRTON: REGGELI ÉNEKLÉSEK 1560–1561

A Bibliotheca Hungarica Antiqua XII. kötete méltán számíthat különösen nagy érdeklődésre. A csinos, 8° alakú könyvecske ugyanis az első, Magyarországon nyomtatott evangélikus énekeskönyv hasonmása, amelyben függelékként bennefoglaltatik az első magyar nyelvű protestáns graduál szövege is. A kiadvány a nemrég felfedezett egyetlen ismert példány alapján készült. Megtalálója, Borsa Gedeon „szinte regényes módon”, a „cheretec” címszó alatt bukkant rá 1975-ös NSZK-beli kutatóútja során a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban. Szenzációs felfedezéséről szóban és írásban egyaránt beszámolt, de az énekeskönyv hasonmás-kiadása csak nyolc évvel a felfedezés után látott napvilágot.

Huszár Gál 1560-as énekeskönyvének létezéséről legutoljára több mint három és fél évszázaddal ezelőtt, 1602-ben Ujfalvi Anderkó Imre adott hírt autopszia alapján énekeskönyv-bibliográfiájában, de 1975-ig egyetlen sornyi töredék sem volt ismert a műből. Számos feltételezés született éppen ezért arról, hogy vajon Ujfalvi adata pontos-e; nem azonos-e ez az általa említett, Huszár Gál összeállításában napvilágot látott énekeskönyv a sokáig ugyancsak ismeretlen 1562–63-as debreceni énekeskönyvvel – e kérdést ennek a gyűjteménynek az 1970-ben publikált töredékei döntötték el –; milyen összefüggés van Huszár 1560-ban és 1574-ben megjelentetett *Énekeskönyve* között; milyen versszerzők hány éneke szerepelhetett az 1560-as kiadványban.

A példány örvendetes előkerülése Ujfalvi adatainak megbízhatóságát támasztotta alá, s az énekeskönyvben található 105 ének, amelyeknek a szövege különböző későbbi kiadásokból már mind ismert volt, megerősítette azt a korábbi feltételezést, hogy ez az énekgyűjtemény az összes magyarországi protestáns énekeskönyv öse szöveg és dallam tekintetében egyaránt. Még mottója és címlap-képe is példaként szolgált a későbbi kiadások számára. Huszár külön érdeme továbbá, hogy 67 – köztük néhány azóta teljesen ismeretlenné vált, vagy csak később, a

17–18. században rögzített – dallamot tudtunkra ad, amelyeket az utána következő énekeskönyvek elhagytak.

A faksimile kiadás kísérő tanulmányában Borsa Gedeon a kötet értő és tudós bemutatását és értékelését adja közre. Ez a széles spektrumú elemzés kiterjed a kiadvány tartalmi és formai tanulságaira egyaránt, és jól ráirányítja a figyelmet irodalom-, zene- és könyvtörténeti jelentőségére.

Huszár énekeskönyve sok vonatkozásban módosítja a reformáció énekköltészetéről alkotott képünket. Szerkesztésmódjának és a gyűjteménybe felvett énekeknek a 16. századi későbbi énekeskönyvekkel való szembesítése során Borsa meggyőzően mutatja ki, hogy nem volt jogos ez a korábbi, kissé mechanikus feltételezés, amely szerint egy-egy újabb kiadású énekeskönyv anyaga mindig az előző kiadásra támaszkodott, és azt újabb énekekkel bővítette, hiszen a Huszár-féle 1560-as énekeskönyv után legközelebbi, ma teljes terjedelmében ismert *Váradai Énekeskönyv* (1566) vett át a legkevesebbet a 105 énekből. Huszár kézírásos forrásokból szerkesztette össze gyűjteményét, a 105 ének közül 103 nála jelent meg először nyomtatásban, és ezzel minden, általa közölt éneket értelemszerűen 1560-nál korábban kell datálnunk, következésképpen egyes versszerzőink tevékenysége eddigi felfogásunktól eltérően már a 16. század ötvenes éveire tehető (Tessini Imre, Szegedi Lajos, Hartyáni Imre, István deák).

Kiderült az is, hogy a kutatás tévesen tulajdonított Skarica Máténak néhány olyan énekszöveget, amelyek 1560-ban Huszár Gálnál napvilágot láttak, pedig Skarica akkor még csak 16 esztendő volt. Szegedi Gergely zoltárparafrázisai viszont már ebben az énekeskönyvben megtalálhatók, pedig eddig azt hittük, hogy a magyar zoltárköltészet felvirágoztatója Sztárai Mihály volt.

Új énekszerzővel is gazdagította e kiadvány függeléke a magyar irodalmat. Kálmáncsehi Sánta Mártonról eddig csak azt tudta a kutatás – ugyancsak Ujfalvi Imre adata alapján –, hogy „a keresztyéni gyülekezetekben való reggeli énekléseket, melyeket primának hívnak, magyarra fordította a psalmusokkal egyetemben”. Csakhogy e szóban forgó kötet megjelenéséig bizonyíthatóan egyetlen sort sem lehetett személyéhez fűzni. Huszár Gál kötete függelékében közreadta a *Reggeli énekléseket*, de Ujfalvitól eltérően csupán az abban szereplő Psalmusok fordítójaként emlékezett meg Kálmáncsehiről. E megjegyzés nyomán is 12 eddig anonim énekünk szerzője vált ismertté.

A szakramentárius Kálmáncsehi-féle összeállítás szerepeltetése ebben az evangélikus énekeskönyvben első pillantásra meglepőnek tűnik, de Borsa a kötet formai jegyeinek és ortográfiai sajátosságainak elemzésével, ill. Huszár Gál kalandos életrajzának ismeretében erre is érdekes

magyarázatot talált. Tanulmányának módszertanilag ez a legpéldamutatóbb része! Vizsgálódásai egyértelműen bizonyítják, hogy Huszár három városban (Magyaróvár, Kassa és Debrecen) készítette el a kiadványát 1560–61-ben, életének azokban a viharos hónapjaiban, amikor Óvárról Kassára távozott, ahol hamarosan letartóztatták, de sikerült Debrecenbe szöknie. Az itteni igények figyelembevételével – hiszen Debrecen ekkor már a kálvinizmus hatása alatt állt – egészítette ki evangélikus énekeskönyvét a szakramentárius Kálmáncsehi graduáljával.

A 16. századi felekezeti ellentétekre jellemző, hogy Huszár Gál 13 évvel később éppen ellentétesen bánt Kálmáncsehi műveivel. Persze ekkor már az evangélikus Kisalföldön, Komjátiban vállalkozott énekeskönyvének új, bővített kiadására, és ott már nem tartotta tanácsosnak Kálmáncsehi psalmusfordításai szövegének közreadását, mondván, hogy „sok helyen igen különböznek a zsidó Bibliában való értelemtől”, de a *Reggeli éneklések* szövegének nagy részét e későbbi énekgyűjteményébe is felvette.

Az első evangélikus énekeskönyv elemzése igen sok olyan kérdésre ad választ, amelyekre a forrás hiányában a reformáció kutatói eddig csak feltételezésekben keresték a megoldást. S a kötet bizonyára nagyban hozzájárul majd ahhoz, hogy végre megszülessen egy korszerű Huszár Gál-monográfia is, amely méltó módon bemutatja a magyarországi reformáció ezen rendkívül sokoldalú egyéniségét, aki énekszerző, prédikátor, szerkesztő és – nem utolsósorban – nyomdász volt egy személyben. Az ő nevéhez fűződik az első magyar nyelvű prédikációgyűjtemény kinyomtatása is (Magyaróvár 1558), de kétségtelenül legnagyobb hatású tette mégis az volt, hogy „énekbe szerzött versöknek mindenfelől való édes kiáltásával” elindította a magyar nyelvű nyomtatott protestáns énekeskönyv-irodalmat. (Akadémiai Kiadó, 1983. – Bibliotheca Hungarica Antiqua XII.)

VÁSÁRHELYI JUDIT

CSATKAI ENDRE: KAZINCZY ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETEK

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának kiadásában, Galavics Géza szerkesztésében egy ún. alpmű jelent meg. Csatkai Endre bölcsészdoktori disszertációja 1925-ben készült, s csak most vált hozzáférhetővé a korszak kutatói számára. A szerzőt Zádor Anna mutatja be az előszóban: az ausztriai Kismartonban (Eisen-

stadt) de főként Sopronban dolgozó Csatkai nemcsak kiváló művészet-történész és muzeológus volt, hanem irodalomtörténész, színháztörténész, nyelvész és zeneértő is, a sokoldalú népművelés egyik legkiválóbb művelője. A disszertációban a mintaszerű alaposággal feltérképezett képzőművészeti anyag is sok más szakterület problémakörét érinti: szól Kazinczy olvasmányairól, alkotásmódjáról, irodalmi kapcsolatairól, szervezői tevékenységéről, egy-egy mű keletkezésének hátteréről, fogadtatásáról, hatásáról. Így nemcsak Kazinczy képzőművészeti műveltségéről és munkásságáról kapunk hasznos eligazítást, hanem a kor művelődéstörténetéről, az egyes ágazatok szerepéről és kölcsönhatásáról is.

Az első fejezetben (*Kazinczy tanulmányai és a képzőművészetek*) voltaképpen pályaképet vázol fel, elsősorban a képzőművészeti művelődés és tevékenység szempontjából. Továbbgondolásra méltó, amit Kazinczy művészeti érdeklődésének „antitétikus” irányáról mond: sem a református vallás, sem a közvetlen környezet, sem a közfelfogás nem irányította, nem segítette tájékozódását; izlése, figyelme mintegy azok ellenére, a maga választotta könyvek, mesterek nyomán alakult ki. Nyilvánvaló persze, hogy ez az ellentét voltaképpen az európai és a magyar (helybéli) művelődés fejlettségének disszonanciáját, a hazai tájékozódás időleges elmaradottságát jelentette, Kazinczyban pedig megvolt a képesség arra, hogy az európai szint művelődési, művészeti ideáljait és mércéit válassza. – Művészeti alapelveiben a klasszikus eszmény volt irányt szabó. Az ideáció, az utánzás elve, a nemes egyszerűség alapján választja ki példaképeit és kedvenceit: Raffaellót, Corregiót, Guido Renit valamint Canova, Zenner, Füger és Poussin műveit; a klasszikus elvek szabják meg elutasító véleményét a holland tájképek „naturalizmusáról”, a pepecselőnek tartott bécsi biedermeier festészetről, valamint a barokkról és a gótikáról – e kérdésekről szól a második fejezet, címe: *Kazinczy művészeti elvei*. Csatkai itt jelzi Kazinczy véleményeinek ellentmondásait (pl. az elutasított barokk mellett Rubens kedvelését) és tudásának, tájékozódásának hiányait (nem írt pl. a nagy reneszánsz mesterekről, Michelangelóról, Leonardóról; hézagos, téves nézetei voltak a művészeti irányok fejlődéséről). Fontos, s Kazinczy egész pályáját meghatározó elvekre is rámutat itt: a szép és jó összefüggéseire, a különféle kultúrák kölcsönhatásának fontosságára. Az esztétikai kutatások (Szauder József és Csetri Lajos munkái) alapján ma már másként látjuk a szép és jó egységének, ill. a szép propedeutikai szerepének kérdését. A szép és jó egysége ui. a klasszicizmus korábbi fázisának alapelve volt, Boileau megfogalmazásában visszhangozták a kor alkotói. Kazinczy nézete a szép jóra vezérlő szerepéről már egy következő időszak eszménye, nézeteit az ún. német művészeti korszak elvei alapozták meg. Az irodalomtörténetben különben e kor klasszicizmusát az új eszmék,

új sajtóságok (művészetelvűség, a romantikához közeledő új, polgári érzékenység, az emóciók nagyobb szerepe, a rezignáció, a primitív, ill. a népköltészeti érdeklődés) alapján neoklasszika néven jelöljük (főként Szauder József és Vajda György Mihály tanulmányai nyomán). Az új irány – hasonló jegyek alapján – a képzőművészetben is észlelhető (1. újabban Pál József, Szabó Péter tanulmányait), a disszertáció azonban épp csak érinti e jelenséget.

A következő részben, címe: *Kazinczy művészeti elvei és irodalmi problémái*, Kazinczy fordításairól és fordítási nézeteiről, nyelvújítási és kritikai elveiről kapunk vázlatot. Csatkai a fordításokat a másolás fontosságának kérdéséhez, a nyelvújítást a nyelvszebbítés tendenciájához kapcsolja, kritikai elveiből pedig azokat vizsgálja, amelyek irodalmi műveinek rokonvonásaival is párhuzamba állíthatók (ilyen pl. a *Pályám emlékezetének* szerkezete, amely szerinte a Kazinczy által kedvelt angolpark szabálytalan felépítéséhez hasonló). A vázlatosságot, az ötlet-szerűséget itt a választott szempont (a képzőművészeti érdeklődés) okozza; nyilvánvaló ui., hogy mind a nyelvújításban, mind kritikai elveiben ez csak egyik, kétségtelenül érdekes, de nem a legfontosabb irányulás lehetett. A szerző objektivitását dicséri különben, hogy Kazinczy ítéleteinek némely túlzásáról is ír, amikor ui. festőket és írókat értékmérceként hasonlít össze, Hubert Maurert pl. Homérosz szintjére emeli, Matthissont Corregióhoz és Raffaellóhoz.

A disszertáció legértékesebb fejezetében – címe: *Kazinczy képzőművészeti témájú írásai* – dolgozza fel a *Hotkócz leírása*, *A festés*, *faragás nálunk* valamint az *Erdélyi levelek* és a *Magyarországi utak* megfelelő részeit. Pontos, helyenként aprólékos leírásokat kapunk kertideájról, a látott épületekről, festményekről, szobrokról, városépítészeti nézeteiről. Kazinczy mindenütt az angolkert természetes „vadságát” dicséri (vagy hiányolja); az épületek közül az tetszik, amelyek klasszikus mintát követ (mint pl. a váci székesegyház), de nem tetszenek a „cifrák” (ajtókon vagy a falak díszítésein); Maulbertsch műveit – nyilván a barokk vonások alapján – „mázolásnak” tartja, nagyra értékeli viszont Maurer, Füger, Lampi, Kracker műveit, a szobrászatban Zauner, Cerrachi és Bosch mellszobrait dicséri. Magyar mesterekről is szól elismerően: Mányokit, Kupeczkyt és a magyar származású Oesert emeli ki, majd tanulmányt ír Ferenczi István Csokonai mellszobráról. Az irodalmi párhuzam most sem marad el: az útirajzoknál pl. joggal említi Sterne hatását. – Kazinczy azonban a képzőművészetek terén sem volt passzív szemlélő, sokoldalú munkássága a képzőművészetek fellendítésére is kiterjedt. Erről szól a következő rész: *Kazinczy törekvései a képzőművészetek előbbrevitelére*. Itt főként az emlékmű és az arcképfestés propagálásáról olvashatunk; elemzi Kazinczy nagyszámú arcképeit (huszonkét-szer festették

le). E fejezetben ír a Kazinczy-művek és kiadványok könyvészeti érde-
meiről: kép-vignett elemzéseket, a díszítés alapelveit foglalja össze
tömören. E rész alaposága, tájékoztató anyaggazdagsága még ma is,
Haiman György kiváló tanulmánya mellett is megállja a helyét.

A disszertáció többi része irodalmi, irodalomtörténeti, nyelvészeti,
ill. művelődéstörténeti érdekű. *A képzőművészet Kazinczy költészeté-
ben* c. fejezetben igen értékes a művészeti tárgyú művek, így pl. az ún.
görög epigrammák elemzése; itt ismét alkotásmódját, írói világát általá-
nosan jellemző tulajdonságokra mutat rá. Ilyen az impresszionista haj-
lam egyfelől, másfelől az élmény és mű távolsága Kazinczy minden
munkájánál, a leírásokat átszínező finom erotika, a reflexió és a leírás
egysége. Külön lapokon szól Kazinczy nyelvújításának képzőművészeti
köréről, illetve szóhasználatáról. Helyenként új szavakat népszerűsített
(ilyen pl. Barczafalvi Szabó *művész* szava), helyenként régieket elevenít
fel (*csarnok, párkány, szobor*), helyenként inkább az idegen szót hasz-
nálja (*portré*), de sok szót, kifejezést magyarosít (*setét tiszta, clair obs-
cur*), *melykép* (Büst), *csúcsszobor* (obeliszk), *előrajzolat* (skicc), *lábkö,*
talpkő. Eljárása tehát hajlékony, mentes mind a purizmustól, mind az
egyoldalú idegenszerűsködéstől. – Az utolsó fejezet – *Kazinczy elvei-
nek diadala és bukása* című – összefoglaló jellegű, s ma már hiányosnak
tűnik. Itt vizsgálja a Winckelmann–Goethe-hatásokat, valamint Kazin-
czy írásainak, nézeteinek nyomát a pályatársak munkáiban. Hiányérze-
tünket egyfelől az okozza, hogy egy-egy, nem is túlságosan jelentős
nézet, adottság hasonlóságát emeli ki (pl. hogy Goethe is, Kazinczy is
szerette a muzsikát), másfelől pedig az, hogy a hasonlóság alapjaként
említett „egyoldalú” klasszicizmust is differenciáltabban látjuk ma
Goethénél is, Kazinczynál is, pályatársainál is: amott a Sturm und
Drang, emitt a neoklasszika és a korai romantika irányához kapcsolódó
sajátosságai révén. Meggyőzően világítja meg ellenben Kazinczy képző-
művészeti nézeteinek korszerűtlenné válását: a másolás erőltetése, a
merev normává váló klasszicizmus időszerűtlen volt már a történelmi-
nemzeti tárgyú képzőművészeti érdeklődés előretörésének, a romantika
térhódításának évtizedeiben. Igen hasznos a disszertáció végén található
Függelék: Kazinczy illusztrált műveit, ill. kiadásait sorolja fel. E listát a
szakkutatók már több ponton kiegészítették, a legfontosabb kiad-
ványokat azonban Csatkai Andre foglalta össze először.

Remélhetőleg e leíró ismertetés is meggyőzi az érdeklődőt arról,
hogy e munkát nem lehet, nem szabad figyelmen kívül hagynia annak,
aki Kazinczyról, a korszak művelődéstörténetéről, irodalomtörténeté-
ről, képzőművészeti érdeklődéséről akar írni. A kötet szerkesztését –
Galavics Géza munkája – egyértelműen dicsérhetjük. Az elő- és utószó
nem fölösleges duplázás. Az előbbiről, Zádor Anna pályatárs-portréjáról

már szóltunk; Rózsa György utószava a disszertáció művelődéstörténeti jelenségét méltatja, s joggal emeli ki, hogy a Kazinczy-életmű egészében való felfogására, sokoldalú munkásságának kölcsönhatásaira figyelemztet. Nagy munkát végzett a negyven lapnyi hely- és névmutató összeállításában Szabó Péter. Itt nemcsak azt tudjuk meg, hogy egy helység hol fekszik s hogy milyen műemlékek teszik nevezetessé, hanem azt is, hogy Kazinczy mit látott itt s milyen véleményt mondott róluk: festőknél, szobrászoknál a pályakép adalékain túl arról is olvashatunk, hogy Kazinczy mely munkáikat ismerhette s mit írt ezekről. A képanyag – Rózsa György válogatása – gazdag illusztrációt ad: a tárgyalt művekről készült alkotásokat, fényképeket, Kazinczy pályatársainak portréit, Kazinczy képmásaiból jó válogatást, könyvillusztrációkat tár elénk. Csak e képanyag miatt is érdemes forgatni e kiadványt, s nemcsak szakembereknek, hanem mindazoknak, akik a korszak izlésvilágába szeretnének bepillantani.

MEZEI MÁRTA

KÖLCSEY FERENC TESTAMENTOMA

Imponálóan szép kötetek követik egymást az Európa Könyvkiadóban szerkesztett Helikon Kézirattár sorozatfűzérében. Egyaránt dicsérhető érte a szerkesztő Taxner-Tóth Ernő és a művészeti vezető Szántó Tibor. Nemes törekvésük nyomán – túl a tizedik köteten – véglegessé vált a kiadvány formája, s ezt az *album* szóval jelölhetjük meg a legponosabban, ugyanis mindegyik gyűjtemény az irodalom területéhez kapcsolódó szemelvényeket, válogatásokat vagy önálló alkotásokat mutat be, gazdag képanyaggal. A sorozat gondozóinak jó érzékére vall a szövegek megválasztása csakúgy, mint az irodalmi anyag és a képgyűjtemény arányos egyensúlyának megteremtése. Az utóbb megjelent munka is méltó az eddigi hagyományokhoz, meggyőzően elegáns külsőben adja közre nemzeti himnuszunk költőjének végrendeletét. Jó szerencse, hogy végül is ebben a sorozatban talált kiadóra ez a fontos dokumentum, mert ha már a felfedezés óta eltelt évtizedes hallgatást nem kérheti számon a közvélemény, most legalább kárpótlást kaphat a körültekintő szöveggondozásban és kiegészítésekben. A Népszabadság 1981 februárjában ugyan már eleget tett egyfajta olvasói igénynek, amikor közreadta a végrendelet szövegét, ez azonban nem elégíthette ki a szakmai körök érdeklődését, sőt elengedhetetlenül sürgetővé tette a kritikai kiadást is, mert látszott, hogy Kölcsey szövege irodalmi alkotásként és jogi formu-

laként egyaránt pontos tanulmányozást és értelmezést kíván. Bizonyos, hogy felfokozott érdeklődés közepette került ki a békéscsabai Kner Nyomda Dürer üzeméből a *Kölcsey Ferenc testamentoma* című kötet, és az is bizonyos, hogy ennek a várakozással teli hangulatnak a tudatában állt össze a sokszálú ismeretközlés.

A könyv közli a végrendelet szövegét és a végrendeletet magába záró borítékon található utasító mondatokat. A szövegek betűhív pontosságát ellenőrizhetjük is, mert mellékletként megtalálható mindkét szöveg hasonmás színes fakszimile kiadása. Ezek léte teszi teljessé Kölcsey írásait, mert szépségük, tisztaságuk, hangulatuk lenyűgöző, határozottságuk, következetességük, logikai rendjük megejtő, tartalmuk gondolkodásra serkentő, tényfeltárássra kényszerítő. A „végintézet” birtokában el kell gondolkodnunk és fel kell tárnunk, hogy a testamentum 1834 május 25-i és Kölcsey halálának 1838 augusztus 24-i időpontja között változik-e Kölcsey életfelfogása, hiszen az alig több, mint négyéves időtartamban még a pozsonyi diétán töltött év is bennfoglaltatik. Ugyancsak kérdés, hogy mint változik meg ez időközben birtokainak névértéke, minősége. Ezekhez kapcsolódóan egyúttal az is újabb gondolatsort indít el, vajon nem készített-e kiegészítést az eredeti rendelkezései végrehajtására, hiszen Kölcsey Antónia naplójából tudjuk, hogy kézírataira igényt tartott a szűkebb rokonság, leveleit pedig Szemere Pál vélte a magáénak. A válaszokban bizonyosan ott van testvéröccse özvegyének sokkal nagyobb és jelentősebb szerepvállalása, mint azt eddig hinni mertük akár a birtok megmentésében, műveltetésében, akár Kölcsey magánéletében, lelki egyensúlyának megtartásában, és ott van az is, hogy mit ér a 252 köblös szántó és gyümölcsös, ha soha nem tudott sem független nyugalmat adni tulajdonosának, sem megélhetést biztosítani pl. egy pesti hivatali állás kiegészítőjeként.

Kölcsey végrendelete egyszerre fájdalmas és felemelő. Fájdalmas, mert leszámolt az étellel, beletörődött kérelhetetlenül múló éveinek gyarapodó számába, magányosságába, pedig még Szemere Bertalan is arról érdeklődik, valóban megnősül-e Kölcsey? Túlteszi magát a lehetőségek kínálta csábításokon, nem vágyik hivatali karrierre, bár mint követ alispán is lehetne. Nem vágyik irodalmi vezérségre sem, pedig az akadémiai titkárság gondolata már kísérti. És felemelő is a végrendelet, mert rendet teremt maga körül, számba veszi birtokait, s teljesíti önmagának szabott feladatát, felelősséggel gondoskodik az életében vállalt kis család sorsáról esetleges korai halála után is, s egyértelművé teszi gondolatait, szándékait, tetteit önmaga s közvetlen baráti környezete előtt, s a hitelesítettekkel közvetve az özvegy és kislánya előtt is: minden, ami történni látszik, Csekén következhet csak be, legyen az élet vagy halál. Mennyire gondos tud lenni, amikor szeretett „unokája” jövőjét akarja

megalapozni, milyen pontossá tud válni, amikor az „özvegy” jogait teszi egyértelművé, és milyen méltóságteljes tud maradni, amikor egyszerre tehet „rendelést” gazdasági és szellemi javairól, a birtokról és a könyvtáráról, az udvarházzal és a műveiről, szóba sem hozva a leendő temetés pompáját vagy a síremlék hollétét, milyenségét.

A könyv szerkezete szerint ezután következik az *Elöljáró beszéd*, amely Julow Viktor tollából való és az olvasó megnyerését kívánja szolgálni. Emelkedett stílusban segít rácsodálkozni az előkerült végrendeletre, s rögtön meg is határozza annak jelentőségét: életdokumentum, amely sors és élet-halál, anyagi lét s morális tartás tükré, számunkra pedig kegyeleti ereklye. Fontosnak tartja kiemelni a „testamentom” mai értelmezői számára az esendő, a végtelenül szenvedő embert, aki korának nagy politikusává vált, saját gazdaságának pedig gyakorlatias erélyű megmentője és fenntartója volt. A poétai helynek nevezett csekei környezettel egybeveti az örökösre váró birtokot, s miközben az irat minden során érződő fölényes jogi tudásra hívja fel a figyelmet, a *Testamentom* anyagi és a *Paraneisis* erkölcsi párhuzamát hozza szóba. Molnár József „...szükségesnek láttam végintézetemet... megírni” címen foglalja egybe mindazt, amit jelenleg tudni lehet Kőlcsey végakarataival kapcsolatban. Úgy véli, hogy Kőlcseyt végrendeletének megírására, a betegeskedés és a szövevényesen rendezetlen anyagi ügyek ösztönözték. Ez a tények alapján igaz, s motiváló erők közé azonban a pozsonyi politikai közszereplést is be kell iktatnunk, s jelentősebb hangsúllyal kell róla szólnunk, hiszen követi megbízatása és ennek teljesítése a felfelé íveléstől a megbuktatásig, a sikerektől a titkos megfigyeltetésig terjed. Molnár számba veszi a Kőlcsey-birtok területét, s részletesen szól a hagyaték sorsáról a végrendelet felbontásától a pereskedések koráig, majd magyarázatokat fűz a testamentum szövegéhez követve a fakszimile lap- és sorszámának jelzéseit. Voltaképpen itt tudunk meg mindent, ami a hagyatékra és Kőlcsey csekei éveire jellemző, így a családi örökség rohamos zsugorodását, Ádám testvéröccsének gondatlan gazdálkodását, a nemesi udvarház pereskedő életét, de itt kapunk választ az örökösül megtett Kőlcsey Kálmán és anyja életútjáról is. A végrendelet további értelmezéséhez irodalomjegyzéket és szómagyarázatokat is közöl Molnár. A függelékbe került ugyancsak az ő tollából „az ősök fája”, amelynek összeállításával a Kőlcsey család és Cseke kapcsolatát teszi érthetőbbé a szerző, de nyilván adózik a Miskolczi családnak is, ahonnan most hosszú út után visszatalált a végrendelet szövege, s a debreceni Déri Múzeum tulajdonában gyarapítja nemzeti kincseink sorát.

A kötet nagy részét Molnár József írta, s ha szerencsének tarthatjuk, hogy a végrendelet el tudta kerülni a levéltársors süllyesztőjét, akkor

legalább olyan szerencsének tarthatjuk, hogy ő mondta el róla kutatásai eredményét. Az aprólékos pontosság nélkül könnyen szenzáció maradhatott volna Kölcsey végakarata, de Molnár elemző bemutatása forrásértékű dokumentummá emelte.

Az album művészi tipográfiáját a kitűnő képanyag és a mellékletben csatolt végrendeleti szöveg teszi teljessé s egyben páratlan bibliofil értékű művé. Nagy kár azonban, hogy a képszerkesztő nem a sorozatban, hanem csak az őt érintő kötetben gondolkodott. Így történhetett meg, hogy a Kölcsey-verseket tartalmazó *Mi az élet tűzfolyása?* című kötet után az 1835-ös Einsle-festmény most a borítóra került de itt nem színes; az álmosdi lakóház itt is szerepel (de még most sem látjuk a teljes épületet), a csekei környezet és benne Kölcsey dolgozószobája, valamint a második síremlék színesben az előbbi kötetnek is része volt már. Nem szerencsés az sem, hogy tarpai zsellérház került az albumba, holott Csekén is megtalálható annak mása, az Einsle olajfestménye utáni Kölcsey-kép pontatlanul jegyzetelt, s a költő első síremlékének helye már évtizede nem a közölt helyen van. Különleges értékű viszont a nagyításban is látható 13 ágú zárt koronára emlékeztető és az ötágú leveles rangkoronával díszített kétfajta Kölcsey nemesi címeres pecsét viasznyomata, az örökösnek megnevezett Kölcsey Kálmán arcvonásait őrző másolat, a Magyar határát bemutató térkép a végrendeletben is szereplő szabadkai vízimalom helyével s a végrendelező Kölcsey Ferenc kiterített tetemét magán hordó díszes lenvászon terítőről készült felvétel. (Kölcsey Ferenc testamentoma. Bemutatja Molnár József és Julow Viktor. Európa Könyvkiadó és Helikon Kiadó. 1983.)

CSORBA SÁNDOR

PETŐFI – ÚJRA ÉS VÉGRE

Pontosan tíz évvel az új kritikai kiadás első kötete után megjelent a második: 78 Petőfi-vers szövegével és magyarázataival. Az évtizedes várakozás tudományos, közművelődési, pedagógiai hátrányairól – azt hisszük – fölösleges itt szót ejtenünk. Figyelmet kelt viszont, hogy a sorozatszerkesztő, Kiss József a kényszerű szükségből erényt próbált faragni: kiiktatja az 1. kötet tévesen felvett 47. darabját, határozottan állást foglal a *Rokkadal* újra meg újra felbukkanó hitelességi problémája ügyében (105–7.), továbbfejlesztette a *Versek* keletkezéstörténetéről

írott tanulmányának 1972-es alapszövegét (108–30.). A 2. kötet megőrizte az első szerkezeti arányait a főszöveg és az apparátus vonatkozásában. Ott 107 oldal főszöveg a 405 ellenében, amelyből azonban 21 vonatkozott a kiadás egészére, itt az arány 102 : 343. Megmaradt, sőt kibontakozott a köteten belüli utalásrendszer minden erénye és hatékonysága. Ha az apparátust egyvégtében olvassuk, több tudatos átfedést találunk, ha azonban egyes versek magyarázatát szűrőpróbaszerűen ellenőrizzük, azaz a kötetet várható használóinak szempontja szerint forgatjuk, az utalásrendszer segítségével megfelelően tájékozódhatunk, s csak néhol érezhetjük némileg túlírtnak a jegyzetet (pl. néhány szólás vagy közkeletűbb történeti fogalom magyarázata esetében).

Folytassuk a kötet két legnagyobb kérdőjével. Az évtizedes megjelenési szünet egyik (ha éppen nem egyetlen) okát, most dokumentálva láthatjuk. Mert igaz, hogy a kötetet Kiss József mellett Ratzky Rita és Szabó G. Zoltán jegyzi sajtó alá rendezőként, de a szerkesztői bevezetőt figyelmesen olvasva (107.), megtudhatjuk, hogy a teljes kötet szöveggondozása és 55 mű (köztük *A helység kalapácsa*) jegyzetelése Kiss József munkája, míg 14 vers jegyzetét Ratzky Ritával, kilencét pedig Szabó G. Zoltánnal közösen készítette. Ha hozzá is vesszük, hogy 17 költemény esetében Kiss József rendelkezésére állott az 1. kötet társzerkesztőjének, Martinkó Andrásnak készséggel átengedett jegyzetanyaga, mégsem beszélhetünk igazi filológusi csapatmunkáról. Az eset tipikusan szemlélteti a textológus- és általában a filológusképzés egész problémakörét. Nyilvánvaló, hogy pályakezdő bölcsesek betanításához, a forráskutatás módszertanának elsajátításához, a motívumkutatáshoz, a komplex látásmódhoz szükséges ismeretanyag megszerzéséhez esztendőik szükségesek, amelyeket az egyetemi speciálkollégiumi képzés megrövidíthet ugyan, de nem pótolhat. Emellett nagyfokú elhivatottság, kutatói ambíció szükséges, hiszen ez a munka együttjár a szakmai hírnév gyorsabb megszerzésének csökkenő esélyével, kevesebb számú egyéb publikációval, a tudományos fokozatokról való lemondással, s mi tagadás, még anyagi hátrányt is jelent a pályakezdés éveiben. A jelenlegi helyzet mindazonáltal hosszabb távon (a többi kritikai kiadás sorsa is ezt példázza) nem tartható fenn.

Valószínűleg az elmondottakkal függ össze a másik nagy kérdőjel, a kötet terjedelme. *A helység kalapácsával* záruló főszövegből bizony hiányzik a *János vitéz* és az 1844-es verstermés többi darabja. Petőfi poétai forradalmának íve így a kötetek egymásutánjában megtörik, s ez – véleményünk szerint – meglehetősen súlyos ár azért a kb. 150–200 oldalnyi várható terjedelemnövelésért, amelyet a kötet különben elbirt volna. Mintha a szerkesztés ez irányú dilemmáját tükrözné Petőfi

1844-ben publikált verseinek igen hasznos és fontos táblázata, amelyet a szerkesztő az év végéig vezetett (134–6.).

Mit kell tudnia egy vérbeli Petőfi-filológusnak? Nemcsak az életmű minden egyes szavát és szóvisszhangját szükséges ismernie, de a főszöveg időhatárai között már nem támogatja őt az új Petőfi-biográfia eddig unicusnak megmaradt ketele sem, és így egyedül kell szembenéznie az életrajz valódi, kikövetkeztethető, ellentmondó vagy éppen cáfolandóan legendás eseményeivel, s ami ezzel együttjár, a könyvtárnyi szakirodalom egészével. Kiss József mindezt mesterfokon tudja. Forráskritikai leckét ad Vahot Imre különböző korú és formájú emlékezéseiből Petőfi segédszerkesztői alkalmazása és munkája ügyében (132–3.), széles szellemi horizonttal jegyzeteli a *Honfidal* verstípusának reformkori metafora-rendszerét (148–9.), de ugyanennyit tud és tudat velünk például a Kárpátok és az Alföld toposzá válásáról (364–9.). Bravúros a kronológiai-életrajzi rekonstrukció a Debrecentől Pestig vezetett gyalogos út vonatkozásában (196–200.). Filológiai telitalálat a *Fürdik a holdvilág*... érzelmes-megtérő betyárának kapcsolása Wándza Mihály Zöld Marci c. 1817-es érzékenyjátékához (227.) vagy a *Vándorélet* Barabásrajz ihlette keletkezéstörténetében a hiányzó láncszem meglelése Nagy Ignác prózai életképében (231–2.).

Mindez nem marad azonban módszertani játék, a filológus tárgyi tudásának fitogtatása: mint minden jó kritikai kiadás, ez a kötet is elvezet a Petőfi-kutatás lényegi kérdéseire. Ilyen például a versek kronológiája. Enélkül aligha közelíthető meg Petőfi kötet- és ciklusszerkesztői gyakorlata, amelyről – az életmű egészét tekintve – ma sem tudunk bizonyosat. Ilyen gondokat (bár igazán majd az 1845-ös és 1846-os év verstermésében találkozunk vele) már 1844 is fölvet, s ezt talán a „kiugró vers” problémájának nevezhetjük. Itt van példának okáért *A nemes* c. költemény, amelyet – mint Kiss József írja – „különösen Petőfi politikai-eszmei fejlődésének vonalában nehéz elhelyezni” (164.); vagy a következő kötet anyagába kerülő, de szintén 1844-es *A királyok ellen*. Kiss József datálásai jól megalapozottak, körültekintően és gazdagon argumentáltak. Talán csak a *Honfidal* pontosabb keletkezési idejének meghatározása várat továbbra is magára (146.).

A kötetben közölt életmű-metszethez fűzött jegyzeteket egymás után olvasva óhatatlanul elének rajzolódik – mint a Petőfi-kutatás teljesen meg nem oldott és így jövőbeli feladata – a „szerepjátás” kérdésköre. Kiss József kitűnő módszertani megközelítést talált és alkalmazott ezúttal is. Így történhetett, hogy (bár a kritikai kiadásnak nem feladata tudományos viták eldöntése vagy értékelése) gazdag tényanyaggal és szempont-rendszerrel segítheti a problémakör újravitatását. Osztjuk Kiss József odaadó figyelmét a kérdés iránt és alapvető megállapítását, hogy

a színészethez, mintegy pótcselekvésként kapcsolja Petőfi „... olykor különc, túlzó, elrajzolt bohém önarcképét is, mint a költői szerepjáték sajátos lehetőségét, melynek egyik legfőbb vonása kb. egy esztendeig az örökké szomjas, kielégíthetetlen, kedélyes borisszaság színlelése, közönsége pedig (az eleven, jelen való publikum helyett) egyre inkább a költőtől elképzelt olvasó”. (169.) Hogy mindez nem vált a versértelmezés parttalan eszközévé, annak érdekében a szerkesztő maximálisan hasznosította Martinkó András érvényes megállapítását Petőfi újfajta hitelességéről, amikor is „általában valami reális, valóságos külső mozzanat mint impulzus indítja meg az alkotás folyamatát”, s így ezek időpont-meghatározó jelentőségűek lehetnek. E kettős kritérium érvényesítésével Kiss József nagy biztonsággal, meggyőzően tudta elválasztani a szerepjátszó népdalhelyzetet az életrajzi utalásoktól. Ma már, birtokában Petőfi színészi szereplésének és jellemzésének, Pándi Pál könyve második, javított kiadásának stb., elodázhatatlannak látjuk a szerepjátszás kérdésének újratárgyalását, azzal a gondolati, tudománytörténeti és komplex igényességgel, amellyel legutóbb Rigó László közelített a problémához (MTA I. Osztályának Közleményei 1966:170–4.). Meggyőződésünk szerint – s ebben most a jegyzetek megerősítenek – csak komplex vizsgálatok vezethetnek véglegesebb eredményre, amelyekben a teátrális korabeli fogalmainak éppúgy szerep jut, mint a színészhajlam vonásainak, a zsánerkép műfaji sajátosságainak vagy Béranger hatásának. Nem feledkezhetünk meg arról a képről sem, amelyet Petőfi idevonható versei keltettek az olvasóközönségben, valamint e szövegek nem ritka szóbeli előadásai alkalmából.

Petőfi így megvont 1844-es önportréjának ívéből egyetlen darab hiányzik. Változatlanul Fekete Sándor bizonyító apparátusát érezzük erősebbnek a *Végszó XXX-hoz* c. vers ügyében (161–2.): Pákh Albert *Csont, a kóbor színész* c. paródiájára írott, sebzett válasznak. Az elkese-redés mértékét, s így a költemény érzelmi intenzitását avval indokolhatjuk még, hogy a bordalköltő és borivónak hitt Petőfi is karikírozva van benne, ami a debreceni versek között is fellelhető két bordal és az ilyen motívumot is felvillantó *Honfidal* után nem meglepő, viszont így egyszerre kap sebet a színész és a költő.

A Petőfi-irodalom terjedelme, a felvonulatható hipotézisek nagy száma miatt teljességgel indokolt a szerkesztő óvatossága a jegyzetek egy részének megfogalmazásában. Mégis úgy gondoljuk, néhány határozottabb következtetéssel csökkenthető lett volna a nyitvahagyott kérdések sora. Így például a „12” jegy alatt író bíráló nem valószínűleg, hanem bizonyítottan Erdélyi János (vö. T. Erdélyi Ilona cikkével, It, 1972. 367–82.); eléggé nyilvánvalónak tűnik, hogy az *Így ni, látod* c. töredék elejéről egy strófa hiányzik (193.); az *Egri hangokat* pedig

inkább láthatjuk – Pándi Pállal – „egyöntésű versnek”, Petőfi gyakran észlelt hangnem-váltó technikájával, mint keletkezéstörténeti kérdőjeleket felvető műnek (211–2.).

A szerkesztő dicséretére szolgálhat, hogy néhány esetben – éppen a későbbi vizsgálódások segítésének szándékával – be kell vallanunk a kutatás jelenlegi korlátait. Egyetlen példát erre! A *Színbíráló* és a *Színházban* ihlető személyének pontos és végleges megállapításához máig ismert adataink a színháztörténet oldaláról sem elégségesek. Annyit tudunk, kik voltak a Nemzeti Színház páholybérleti 1845 januárjától, gr. Ráday Gedeon országos főigazgatásának bevezetésétől. Ezért 1844 júliusára (Bartay András dokumentálatlan bérlői időszakára) csak nagy óvatossággal lehet és szabad visszakövetkeztetnünk – még akkor is –, ha ismerjük a szokást, hogy a páholybérlek zöme évekig megőrizte szokott helyét. Nos, az 1848-ig terjedő közönségtörténeti adatokban a Kappel család bérletének semmiféle nyomát nem találtuk (más helyosztályon sem), viszont 1845 januárjától 1848 márciusáig egyfolytában kötötte le magának a 3. számú páholyt „Desseffy grófnő”. Ez a páholy a földszint jobboldalán helyezkedett el, tehát alatta álldogálni és a földszinti állóhelyről pillantásokat váltani a páholyban ülővel lehetséges volt. A múza személyére tehát csak nagy óvatossággal következtethetünk, de újabb adalékot kaptunk Petőfi hitelességének kérdéséhez. (Ugyanígy a színházra költött egy forint – a földszinti hely ára – nem metaforikusan, hanem valóságosan értendő.)

A kötetet – úgy tűnik – a kézirat lezárásának elhúzódása és meglehetősen hosszú nyomdai átfutás is sújtotta. Így történhetett, hogy az 1980-ban megjelent Egressy Gábor-cikkválogatás helyett századeleji szakirodalmi hivatkozás olvasható, s mellette a régi sematikus jelző „realista” színjátszásáról (393–4.); hogy a szerkesztő nem vehette figyelembe Pándi Pál *Petőfi* c. könyvének 1982-ben megjelent, javított kiadását; hogy az 1981-ben meghalt dunavecsei Petőfi-kutató és -gyűjtő, Vasberényi Géza még többszöri hivatkozásban élőként szerepel.

A tárgyi tévedések és tévesztések száma elenyészően csekély; csupán a szerkesztő közismert és most is tapasztalható igényessége készítet ezek tételes helyesbítésére: a Dunavecseről, Kunszentmiklósról és Kiskunlacházáról közölt népességadatok forrása (266., 315., 323.) mindenképp megadandó lett volna, nem egyeznek ugyanis Fényes Elek szokottan használt adataival; az „Eduard és Kunigunda” Nestroy tündérbohózatának, a *Lumpáci vagabundus*nak betétdalából lett közhely az unalomig ismétlés kifejezésére (327.), Ruszt nem község, hanem a legkisebb szabad királyi város (329.), Wándza Mihály *Zöld Marcija* nem vígjáték (432.).

Mindezek a megjegyzések azonban mitsem változtatnak az összképen: a Petőfi-kutatás alapvető munkával gazdagodott. Anyagbősége, problémaérzékenysége, gondolatébresztő, kutatást segítő igényessége a magyar kritikai kiadások legjobbjai közé emeli a kötetet. Vajha nem egy újabb évtized múlva olvashatnánk folytatását . . . (Petőfi Sándor összes művei. Költemények 2. Kritikai kiadás, Bp. Akadémiai K. 1983.)

KERÉNYI FERENC

A KÉTKEDÉS MINT A HALADÁS FELTÉTELE

ANDRÁS LÁSZLÓ: A MADÁCH-REJTÉLY

„Mélyen a kert ölében, kőrisfák és bódító illatban virágzó hársak lombjai közül nádfedelű házikó kandikált elő. Ez a kis ház az akkori divat izlésében épült *eremitage* volt. Mohos kőtalapzaton állt a kis épület, faoszlopos előcsarnokkal . . . Volt a kis kerti laknak a köztudat előtt titokban maradt rendeltetése is. Mikor egyszer leszedték az *eremitage* korhadozó zsupfedelét, a szabadságharc után elrejtett lőfegyvereknek nagy halmazát találták ott.”

Madách Imre nőtestvérének unokája: Balogh Károly közölte e sorokat *Madách, az ember és a költő* című, 1934-ben kiadott könyvében.

Legújabbán ketten is felfigyeltek erre a feledésbe merült közlésre. András László *A Madách-rejtély* című könyvének 110. lapján említi; Spáczay Hedvig pedig *Madách Imre hadbírósi perének nyomában* című tanulmányában boncolgatja. (*A Nógrád megyei múzeumok évkönyve*. 1983. 73–110.)

Spáczay Hedvig tanulmányából – aki e vonatkozást Szabó Béla: *Madách Imre közéleti tevékenysége Nógrád megyében* című, 1973-as dolgozatának felhasználásával részletezi – kiderül, hogy Madách Imre egy borospincében is rejtegetett fegyvereket Világos után, ezeket császári csendőrök találták meg 1850-ben. Elfogatása, az ellene lefolytatott hadbírósi eljárás, pozsonyi, majd pesti vizsgálati fogsága köztudott: meglegedtünk azonban azzal, hogy mintha tényleg semmi más vétke nem lett volna, mint hogy Rákóczy Jánost, Kossuth ügynökét jóhiszeműleg bújatta, szállást adva neki. Spáczay Hedvig tanulmánya a hadbírósi jegyzőkönyvek tüzetes tanulmányozása alapján, adatok tömegével cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy Madách Imre az önkényuralom

idején cselekvő forradalmárként tevékenykedett; a Mack-Noszlopy földalatti mozgalom tagjaként „gerilla rablóbandában vett részt” (hadbíró-sági minősítés!); vagyis tehát a „Madách-rejtély” (Spáczay Hedvig is ezt a kifejezést használja, András Lászlótól függetlenül!) megoldása: „Rákóczy János bújtatása nem elszigetelt cselekedet, s nemcsak humánus és baráti gesztus volt Madách részéről, hanem egyik láncszeme volt egy kezdődő akciónak, amely mögött jól átgondolt . . . koncepció is volt, s mely végső soron valóban célul tűzhetett ki egy újabb forradalmi megmozdulást.” (Spáczay : i. m. 93.)

András László nem ismerhette Spáczay Hedvig tanulmányát; s ez a körülmény csak növeli András könyvének jelentőségét, fejtegetéseinek hitelét. Egyszer s mindenkorra el kell fogadnunk, hogy Madách gyakorló forradalmár, az önkényuralom ellen fegyverrel is küzdeni hajlandó szabadságharcos volt; szakítani kell végre azzal a felfogással, mintha Madách egy felesége hütlenségén bánkódó, emberkerülő, tétlen intellektüel lett volna csupán. Mindez nagyon is meghatározza *Az ember tragédiáját*, mint művet.

András László könyvének is ez a kiindulópontja: a nagy drámai költeményt egy átlagon felülően művelt, tevékeny, haladó gondolkodású ember írta. Műve, a szerző szavaival, „nem isten magasztalására készült, nem is isten létét akarja bizonyítani (vagy tagadni), hanem az embernek az isten-eszmével folytatott történelmi küzdelméről szól. A drámában Ádám néven egyénített jelképes Ember (egy, a gondolkodás képességével rendelkező, történelmi és társadalmi viszonyokat létrehozó természeti lény) évmilliókat átívelő küzdelme (és tragikus bukássorozata) a maga természeti determináltságával, az őt meghatározó gyöngéssel, a maga kitalálta isteneszmével, hogy attól elszakadjon és önállóan cselekedni kezdjen; ez *Az ember tragédiája* cselekményének gondolati vezérfonala.” (79.)

András László szellemes okfejtéssel mutatja ki, milyen következetes és hatásos ügyeskedéssel és érvelési rendszerrel varázsolta egy irodalmár-kör, majd nyomában csaknem az egész magyar irodalomtudomány, a teremtés és a bűnbeesés tényét alázatosan elfogadó idealista művé a *Tragédiát*, melyben a jóisten csakugyan alig különbözik egy jószágos abszolutisztikus uralkodótól. A mű elemzése számos eddig elsikkadt részletet világít meg, a legjobbkor hozva vissza a mozdíthatatlan klasszikussá merevülni kezdő Madáchot a ma olvasójának és színházi nézőjének eleven gondolatvilágába. Különösen fontos és sikeres az „ember küzdj” végszónak a mű egészéből következő levezetése. A befejezés látszólagos ellentmondása valóban oly nyugtalanító volt, hogy napjainkig megkérdőjelezni látszott a mű tökéletes voltát. Azok, akik felismerték Madách haladó bölcséleti eszméit: kényszerű, ügyeskedő megalku-

vásznak vélték az „ember küzdj . . .” befejezést. Lásd például Benedek Marcell ítéletét:

„A mi hivatalos esztétikánk a pesszimizmust valóságos bűnnek, a költői érték nagy hiányosságának tartja . . . Madáchot ennek az egy sornak segítségével próbálták a pesszimizmus lesújtó vádjától tisztára mosni . . . Meg is támadta Madáchot a hivatalos kritikának egy bizonyos szárnya, mert rájött, hogy ez a sor kissé gyöngén leplezi az egész mű pesszimizmusát. Már pedig a hivatalos elismertetés főfeltétele az, hogy az író meg legyen elégedve a világ rendjével.” (*Délsziget avagy a magyar irodalom története*. Bp., 1928, 259.)

Azok viszont, akik szerint az emberiség sorsát a gonosz Lucifer mutatja olyannak, amilyen, mert maga Madách a dolgot másként – mintegy a „mennyország pártján” – nézi és látja: visszamenőleg konstruáltak érvrendszert felfogásuk igazolására.

Ebből következett, hogy sokan nem tudták Madáchot igazán méltányolni; a művelt dilettáns árnya mindvégig ott kísértett az értékelésekben, Lukács Györgytől a Madáchot félművelt kurtanemesnek kezelő Hermann Istvánig. De még Babits is így vélekedett:

„Madách költeménye pesszimista, sőt nihilista mű. Rettenetes ítélkezés az emberiség ábrándjai, rajongásai s egyáltalán az emberi élet érdemessége fölött . . . Majdnem gúnynak hat, ahogy Ádám . . . mégis elfogadja ezt a sorsot” (*Az európai irodalom története*. Bp., 1935. 612.)

András László most e könyvében megadja a helyes és egyetlen lehetséges választ: Madách a maga „bizonytalan körvonalú deizmusával” (Németh G. Béla meghatározása) egyfelől kora leghaladottabb nézeteinek színvonalán, bírálva ábrázolja az emberiség eszmei fejlődéstörténetét, nem titkolva keserűségét, melyet az önkényuralom éveiben joggal érzett (Európa csendes, újra csendes, elzúgtak forradalmi, mondhatta Petőfivel), másfelől viszont cselekszik és hisz e cselekvés jövőjében, mint egyébiránt minden ember, aki keserű tapasztalatai után, öngyilkossági gondolatokkal vívódva is életben marad. S ilyenekből áll túlnyomó részt az emberiség. Madách, az ember is „küzdött és bízva bízott” tragédiája befejezése után: képviselővé választotta magát, s reménykedett a közeli (és halála után tényleg bekövetkezett!) kiegyezésben.

Ebből a szempontból András László kitűnő elemzése egyetlen bizonyító mozzanatot felejt ki: a *Mózes* megírásának tényét. Madách a *Mózes*t a *Tragédia* után írta; azt a *Mózes*t, melyben Isten küldötte elvezeti népét az ígért földjére, melyben tehát az „ember küzdj . . .” *ige megtestesül*, valóra válik! „A *Tragédia* nem tette lehetővé Madáchnak, hogy nagy ember és tömeg konfliktusát feloldhassa, de a *Mózes*ben ez a konfliktus eljut a megoldásig . . . és a nép újjászületésében jut költői-jelképes módon kifejezésre” – írja találóan Sőtér István. (*A magyar iro-*

dalom története 1849-től 1905-ig. 4. Bp. 1965. 359.) Úgy tűnik, hogy a *Tragédia* véglegesen pontos értelmezése csak a *Mózes* figyelembevételével, azzal, mint következménnyel együtt alakítható ki. E szempontból nincsen tanulság híján a *Mózes* sorsa: az 1861 november közepén befejezett és az Akadémia Karátsonyi-díjának pályázatára beküldött drámát nem jutalmazták, holott a *Tragédia* már megkezdte diadalútját és a bíráló bizottságnak Arany János is tagja volt . . . Ebből legalábbis az következik, hogy Madách irodalmár-kortársai körömszakadtig ragaszkodni akartak egy általuk kitalált Madách – (és *Tragédia*)- képhez! Ami ebbe nem illett, azt nem vették tudomásul. Ezért nem szokás együtt kezelni ezt a két szoroson egymás után következő színművet, a *Tragédiát* és a *Mózes*t, amelyek pedig egymást magyarázzák és egymást egészítik ki. Érdemes lenne kísérletet tenni a *Tragédiának* és a *Mózesnek* egymást követő estéken történő bemutatására, azonos szereposztásban . . . A hatás meglepő lenne. Hankiss János figyelmeztet arra, hogy Madách „*Mózes* című drámájában józanabb marad mintáinál, akik, például Vigny, Mózes boldogtalanságát emlegették s a lángész magányát istennek vetették szemére.” (*Európa és a magyar irodalom.* Bp., 1943. 616.)

De nem csak a *Mózes*t érdemes a *Tragédia* elemzési körébe vonni. A Koszoru 1864-es évfolyamában közzétett elbeszélés: *A Kolozsiak* is szolgál némi tanulsággal, elsősorban azzal, hogy el- és felismerve Madách tudományos és bölceleti progresszivitását, észre kell vennünk: Isten fogalmán ő egy jelenlevő erkölcsi erőt ért s ezt az erőt tiszteli, egyszerűbben szólva: *hisz benne*. És *hisz* az annyit firtatott és most végre András László által érvényesen megmagyarázott „ember küzdj . . .” gondolatban is:

„Mi az élet, ragaszkodás nélkül? Megborzadok! Mely rettentő felsőbb lény csapásai űznek, ki keblembé lát, kitől egyetlen pókomat nem bírom eltitkolni . . .” – „Isten, ki napot forgatsz a mindenség tengerében, ki csillagot tartasz fel, nem adhatsz-e erőt egy haldokló nő kebelébe?” – „A megszokott nyomor bizonyos költői szint vesz magára, keserűes lelki szorongást okoz, s szinte hiányzanék, ha elmaradna.” (*Magyar elbeszélők, 19. század.* I. Bp. 1976.)

Ugyanide vezet a *Tragédia* költészeti előzményeinek behatóbb vizsgálata is. Meglepő felületességgel szokás napirendre térni *Az apostol* III. része fölött, melyben Petőfi hőse végigszáguld a világmindenségen, csaknem pontosan úgy, mint Ádám is a *Tragédiában*. Ádám és Lucifer röplését András László is idézi könyvének 315. lapján. Ha most felütjük *Az apostolt*, melyet Madách ismerhetett, noha első két kiadását elkobozták, a *Tragédia* kezdetének és végének néhány motívumára bukkanunk:

S ott volt előtte
 Ki kormányozza a világokat
 Pillantatával
 Kinek valója fény
 S kinek szeméből minden szikra egy nap
 Mit földek s holdak forganak körül.
 És szólt a lélek, az
 Ős-szellem fényében fürödve,
 Miként a hatyu fürdik
 A tónak átlátszó vizében:
 „Isten, légy üdvöz, légy imádva!
 Fölszállott hozzád egyik porszemed . . .
 . . .
 Kemény pályára utasítál,
 De én nem zugolódom . . .
 . . .
 Adj isten, adj fényt és erőt nekem,
 Hogy munkálhassak embertársaimért!

Igaza van Hankiss Jánosnak, aki szerint „Madách nagy művébe összefut a XIX. század egész forrongása, minthogy egy zuhatagba a folyamrendszer egész ereje.” Hankiss, részben Juhász László tanulmányát hasznosítva (*Un disciple du romantisme français. Etudes Françaises*, Szeged, 1930.) részben Fernand Baldenspergernek, az összehasonlító irodalomtudomány egyik megalapítójának, a Sorbonne professzorának Madáchot méltató előadását figyelembe véve (lásd erről: *Revue des Etudes Hongroises*, 1934.) ezt írja:

„August Comte megjósolta, hogy az új történetbölcselet még művészi formába fog kikristályosodni. Ezt a művet az Alpokon túlról remélte . . . Comte úgy érezte: a bölcséleti rendszernek olyan kiegészülésre, illusztrálásra van szüksége, amit a filozófus nem adhat meg neki, csak a művész . . . Ez a kiegészülés pedig a pozitívizmus s a rokon rendszerek kételyei között vergődő ember ábrázolása.” (Hankiss János: *Európa és a magyar irodalom*. Bp. 1943. 502.)

Hankiss kimutatja, hogy a *Tragédia* szerkezete és részben gondolatmenete föllelhető már George Sand-nál (*Les Sept cordes de la Lyre*, 1840., prózai és drámai feldolgozásban egyaránt), akit Madách ismert, hiszen András László is hivatkozik műve 51. lapján az 1833-ban megjelent *Léliaról* írott recenziójára; Madách után pedig, talán az ő nyomán, Sully-Prudhomme *Le Bonheur* című költeményére. (1888.)

Mindezt így átgondolva, mégsincs akkora ellentét és ellentmondás Madách nagyon is haladó és a maga idejében korszerű világnézete, meg

az erkölcs és az emberi tettvágy diadalát a romantika utóregzéseinak hangulatában megfogalmazó „ember küzdj . . .” tanítás között. Ennek bizonyítása – túl azon, hogy végre-valahára napfényre támogatta az irodalmi közvélemény által betegszobájába száműzött, pedig valójában harciasan tette kész Madáchot! – András László könyvének legszebb eredménye. Madách Imre azzal, hogy kételkedett, nem a nihilizmus posványában tántorgott – a vulgáris materializmus is távol állott tőle! – hanem felismerte, hogy minden haladásnak a kételkedés is feltétele; ahhoz, hogy igazán küzdeni tudjon, ahhoz, hogy bízva bízhasson: nem ártott a dolgokat Luciferrel is megtanácskozni. (Szépirodalmi, 1983.)

NEMESKÜRTY ISTVÁN

AZ ADY-ARCKÉP VÁLTOZÁSAI*

Mennyi és hányféleképpen látható arca van Ady Endrének? Gazdag és egyre terebélyesedő irodalmában a kontúrokon belül egyik majd másik, harmadik, negyedik stb . . . , többször egymásnak ellentmondó vonások erősödtek fel. Minden könyv, tanulmány, cikk adott egy bizonyos költő-portrét; azután kiderült, hogy szerteágazó és (rész) összegezésből épülő kutatómunkára van szükség az élet, a pálya rajzához.

Alapos, fontos eredményeket felmutató rész-összegzés Tóth Béla: *Ady és Debrecen* (1896–1899) című könyve. A szerző – a költő és a város kapcsolatát – úgy törekedett megmutatni a rendelkezésre álló dokumentumok alapján, hogy az életrajzi (külső) körülmények és a költői-írói munkásság, a (belső) fejlődés egyaránt helyet kapjon. Ebből a nézőpontból nyilván Ady második debreceni tartózkodása a legjelentősebb (1898-tól), az az időszak, amikor a Debreceni Hírlap szerződéses hírlapírója lett. A választás útját Tóth Béla pontosan, már-már írói eszközökkel rajzolta meg. A szülői akaratnak engedelmessé váló ifjú erős lelki és egzisztenciális megrázkódtatásait, s a belső vágyat, ami más útra taszítaná, érzékletesen mutatja be. Tóth könyvének egyik alap gondolata, hogy Ady rendkívül érzékeny idegzetű, mindent mélyen átélő fiatalember volt, aki lelke belső parancsa nyomán haladt életútján. Talán mert főként erre figyel, intéz el tanulmányának egyik-másik helyén kevesebb figyelemmel ismert tényeket. Bóka Lászlóra hagyat-

*Tóth Béla: *Ady és Debrecen* (1896–1899) és Varga József: *Ady és műve* című kötetekről.

kozva (*Ady Endre élete és művei . . .*) adja tovább, hogy Ady „nagy olvasó volt”. (9.) Ha máshol nem, a jegyzetekben nem ártott volna jelezni, hogy ezzel ellentétes megfigyelés ugyancsak volt róla (pl. Hatvany Lajosé). Eszerint voltak kedvenc könyvei, de „nagy olvasó”-nak semmiképpen nem lehetett nevezni. Néhol túlságosan laza vagy erőltetett a párhuzam az életpálya és az írói művek között. Az állításon túl kevés bizonyítékát sorolja fel annak, hogy a korai írások, tárcák a későbbi Ady-novellák ökonómiáját mutatnák. (29.) Az állandó későbbre tekintés a határok egybemosását eredményezi, s olyan kutatói magatartást, amelyik mindenütt csírát keres. Itt nem elvi, hanem gyakorlati kifogásaink lehetnek. Ady Endre írta a Debreceni Újságban, a Debreczeni Reggeli Újságban és más lapokban megjelenő verseket, tárcákat, kritikákat. De az *Új versek* előtti Ady. Tóth Béla túlságosan gyakran igyekszik eltüntetni a határokat, s ezzel indokolatlanul emelni a debreceni évek jelentőségét. Az eszményítéshez viszonyítva inkább emberi az Ady portréján, amikor a szerző a vergődést, a megpróbáltatásokat tárja elénk. Ebből derül ki, hogy milyen lépcsőfokokon át jutott el a csúcsra. Dicséretes a könyvben, hogy a szerző párhuzamba állította Ady és a századvég eszményeit, stílusát és kimutatta a kölcsönhatásokat. Találó megfigyelések és elemzések teszik érdekessé ezeket a lapokat.

Tóth Béla csak a választott rövid időperiódust dolgozta fel, s csak célzott arra, hogy Ady és Debrecen útja tovább követhető. Munkájának összegző értéke vitathatatlan, biztos alapokat teremtett a későbbiek feltérképezéséhez. A szerző egyéni módon közeledett az ismert és eddig feltáratlan tényekhez. Ezt tette Varga József is *Ady és műve* című tanulmánykötetében.

Az Ady-örökség vonásai szerteágazóak. Köztudott, hogy abban a fogalomláncolatban, amelynek részeire oly gyakran hivatkoztak, különösen érzékeny pont a hazafiság (magyarság). Régóta ismert, hogy a költő pályakezdésétől másként nyilatkozott e téren, mint lírikus kortársai, és szembekerült a közfelfogásban élő szemlélettel is. Sarkalatos kérdés volt akkor 48 és 67 közjogi ellentéte, s ezzel kapcsolatban sokan elfogadtak valamiféle „monarchikus hazafiság”-gondolatot. Ebben a relációban különösen fontossá válik annak bizonyítása, hogy Adynak nem voltak illúziói a Monarchiával szemben. Cikkemben, versekben sürgette a haladó magyar hagyományok élesztését, ápolását. Az természetes, hogy őt is befolyásolták bizonyos mértékig a kialakult nézetek, de hozzá kell tenni – ami régóta vezérfonala a kutatásnak –, hogy Ady a valósággal szembenezés, az önmagát vállalni merő kéréletlenség, a gondolkodói-erkölcsi bátorság eléggé nem értékelhető pluszát adta az addigiakhoz. A századforduló utáni évek gazdasági és kulturális pros-

peritása idején a politikai köztudatban elsősorban a már említett közjogi kérdések szerepeltek, Ady ezek nyomán a mélyreható szociális problémákat is felszínre hozta. A radikálisok, különösen Jászi Oszkár gondolatai, a szociáldemokraták követelései, a szocializmus elvei erősen hatottak rá. Ebben a viszonylatban sem elhanyagolhatók franciaországi kapcsolatai, az, hogy figyelemmel kísérte Jaurès tevékenységét és alkalmanként párhuzamot vont a hazai viszonyokkal. Ugyanakkor egyéniségének ellentmondásai itt is jelentkeztek. Jogos kérdés, nem ellentét-e, hogy az az Ady, aki ünnepli az orosz forradalmat, a tanulságok levonására buzdít, ugyanakkor, mint „darabont” reformokat sürget. Az eredeti dokumentumok újravallatásával keresték a megoldást erre és egyéb kérdésekre Király István és Varga József mellett többen, akik feladatuknak azt tartották, hogy a rosszul, egyoldalúan, részleteiben rögződött, merevített, idealizált Ady-képen változtassanak.

Varga mindezekre építve írt olyan résztanulmányokat már húsz évvel ezelőtt, amelyekben a szocializmus jelentkezését tárta fel Ady gondolatvilágában, s párhuzamba állította a költő művével a század eleji szocialista mozgalmakat. Érzékeny megfigyelésekkel szólt Ady patriotizmusáról, s történeti meditációról. Elismerést érdemel az a következtetés munka, amivel a gondolkodót törekedett megmutatni. A fölényes intellektualizmus és határozottság csak összefüggések felvillantásával tűnhet elő. Varga az elsők között volt, akik – szembeszállva a szűk-szemponitú értékelésekkel – Jászi Oszkár párhuzamokra mutattak rá. Nem véletlen, hogy idézi 1912-ből a következő Ady-mondatokat: „S ha van valami érő, tovább szálló, tovább küzdő, szép és jó az én kicsiny munkámban s életemben, csak abban és ott, ahol és amiben a Jászi-utakkal összetalálkozhatott”. (215.)

Varga könyvének egyik legfontosabb vonása, hogy határozottan fellép mindenfajta félreértelmezés, hamisítás ellen. Erre a következtetésre szükség is van, hiszen tudjuk, hogy a félresiklott magyarázatok végigkísérték a költő életét, néhányan igaztalan vonásokkal rajzolták meg arcását.

Nem elég sokszor idézett tény, hogy kortársai, barátai már egy-két hónappal a halála után cikkeztek arról, hogy az arc egyetlen állapotának a leghűbb másolata sem tükrözheti a személyiséget. Bíró Lajos írta: „A halotti maszka máris hazudik. A halotti ágyon felvett fotográfia talán megközelíti az igazságot. Szobra talán újra hazugság lesz.” Ezek alapján egyet kell értenünk azzal az állásponttal, hogy az Adyról készült képi-plasztikai dokumentumok közelébe se érnek a leírásoknak, s akik mondani tudtak róla valamit, olvasmányélményeiknek, a szellemi kapcsolatnak köszönhetik. A követelmény, az igény ma is él: portréján

egyszerre tükröződjön műve és személyisége! Időszerű még Krúdy Gyula kérdése: „Hol áll majd vajon Ady fáradt szobra?”

A válasz előbukkanhat abból a gazdag kapcsolatrendszerből, amely a költőt a kortárs képzőművészekhez kötötte. Ennek részletes és eredeti forrásanyagra épített feldolgozása nagyon lényeges. *Ady képzőművészeti érdeklődése* című tanulmányát több mint tíz évvel ezelőtt írta Varga, s abban túlértékeléstől mentesen vázolta a szerzteágazó viszonyrendszert. Helyesen emelte ki a szerző Ady és a kaposvári festő kontak-tusát. Rippl-Rónai József és a költő barátsága megérdemli a megkülönböztetett figyelmet. Két dologra hivatkozom itt. Az egyik: szinte egyező párhuzamba állítható az a képzőművészeti névsor, amely kettejük cikkeiben gyakorta ismétlődik. Persze fontosabb ennél, hogy akikről szóltak, mást, jobbat, szebbet akartak, s ezt Ady és Rippl-Rónai egyaránt elismeréssel értékelte. Azt a művészetet viszont, amelyik meg-vénült, hozzáöregedett a „hivatalos”, illetve más szóhasználatlalt „konzervatív” irányzatokhoz, csaknem azonos módon utasították el. A másik: Ady *Hát ezért bolondultunk?* című – a festőnek ajánlott – költeményében írt javító-változtató szándékuk közösségéről, hitvallásuk érintkező pontjairól, aminek egyik döntő eleme a Tisza Istvánhoz való viszony. A vers harmadik szakaszának befejező része konkrét utalásnak vehető arra az esetre, ami 1911 tavaszán történt. A Művész-házban rendezett tárlatot látva Tisza idegesen szaladgált egyik teremből a másikba, s „egészen keresetlen geszti stílusban” mondott véleményt. Rippl-Rónai baráti körben – irodalmárok, művészek előtt – válaszolt, azzal a kicsengéssel, hogy a haladás embereinek nincs okuk áltatni magukat a „hivatalos” elismertetés lehetőségével. Az Ady-vers tanulsága is ez.

Persze ellentétek, összecsapások is voltak. A *Babits Adyról* doku-mentumkötetet ismertette Varga maga is számba vette, hogy miben tért el egymástól a két nagy költő alkata, ugyanakkor azt is, hogy kapcsola-tukban benne volt a megbocsájtás, a kölcsönös engedékenység gesztusa. Babitsról mondja: „Jelképes, hogy még a halálos ágyán is, mikor már beszélni sem tudott, a beszélőfüzetében Adyról váltott eszmét legfiata-labb tanítványaival, barátaival.” (359.) A nyugatos Ady-örökség szempontjából különösen érdekes a költő esztétikai felfogása. A tanul-mánykötetben ugyan nincs szó róla, de ismert, hogy az esztétikai nézetek egyezése és különbözősége élesen vetődött fel Kosztolányi Ady-értékelésében. Kosztolányi – miként a *Különvéleményével* foglal-kozók már rávilágítottak – cikke jelentőségének tudatában várta, hogy a jövő igazolja. Kosztolányi épp akkor deklarálta a maga külön ars poeticáját, amikor verseiben, prózai műveiben legközelebb jutott a kor szenvedő emberéhez. Magát csaphatja be, aki benne keresvén az Adyval

ellentétes költői magatartás példáját a művek helyett a nézetekre figyel. A deklaráció helyett a hatásvizsgálat igazában inkább bízhatunk. Ezt teszi Varga József nemcsak *Ady életés esztétikájáról* szólva, hanem a kortársak és a kapcsolódó életművek tárgyalásakor is.

Tóth Béla debreceni perspektívából, Varga József – saját szavaival – „oldalnézetből” írt Adyról. Alapvetően egyik könyv sem módosít az Ady-arc képen, de mindkettő hozzátesz olyan megfigyeléseket, amelyek részleteiben gazdagítják. Könyvek, tanulmányok sorozata bizonyította már eddig is, hogy a költő nagyságát és emberségét – eredőivel és megnyilatkozási formáival együtt – mértékének megfelelően és valóság-hűen kell látnunk. Ezt segíti Tóth Béla és Varga József munkája.

LACZKÓ ANDRÁS

„A MINDENSÉGGEL MÉRD MAGAD”*

A kötet nagyrészt József Attila születésének 75. évfordulója alkalmából (1980. szeptember 29–október 1. között) rendezett tudományos ülészakra készült – és ott előadásként elhangzott – tanulmányokat foglalja magában. Az ülészák és így az e kötetben közölt tanulmányok megírásának a célja a szerkesztő szerint „nem a meglévő eredmények összegezése volt, hanem válaszkeresés még nyitott vagy kevésbé feltárt kérdésekre új kutatási eredmények alapján” (7). A tanulmányok tárgykörei változatosak. Nemcsak József Attila költészetének sokféle vonatkozása (tárgyiassága, késői világképe, képeinek monumentalitása, anyaképeinek formálódása, *A Dunánál* története stb.) kerül szóba, hanem külső kapcsolatai is: helye a világirodalomban, összefüggése a kelet-európai költészettel, román kortársaival vagy kapcsolata a crocei esztétikával, az akkori magyar képzőművészettel és zenével stb. A tartalmas tanulmányokat az eltérő témakörükből fakadó sokféle (irodalomtörténeti, összehasonlító világirodalmi, művészet- és stílustörténeti stb.) szempont miatt még csak elnagyoltan sem lehetne egyetlenegy ismertetésben tárgyalni, értékelni. A több, egyaránt jogosult szempont közül a stiliztikait és stílustörténetit emelem ki, ennek az alapján veszem számba azokat a tanulmányokat, amelyek témaköre ennek megfelel, ebből a

*Tanulmányok József Attiláról. Szerkesztette: B. Csáky Edit

szempontból mond valamit, és ezek alapján próbálok következtetni a kötet értékére.

Szabolcsi Miklós tanulmányában (*József Attila korának világirodalmában*) az avantgarde elhalkulása, az 1930 utáni európai irodalmak szintézis jellegű tendenciáiról beszél, amelyeket hol újklasszicizmusnak, hol újrealizmusnak neveznek. Képviselői között olyan írókat említ, mint Malraux, Thomas Mann, Brecht, Spender, Hemingway és József Attila. Ennek a tendenciának az alapján egy 1930–1960 közötti világirodalmi periódust határol el. Szerinte József Attila költészete is ebbe a korszakba illeszthető be, többek között amiatt, hogy egész költészete sajátos szintézist képvisel. Van benne avantgarde és realizmus, népi és városi, folklorisztikus és modern, emellett mélyen intellektuális és forradalmi magatartású, és – mint Bartóknál – nála is egy egységgé válik a népi mélyréteg és a modern. Eliot-hoz és Valéryhez hasonlóan az is szintézis József Attilánál, hogy az intellektuális tartalom és az érzéki megjelenítés egybekapcsolódik, hogy sokat vitatott képalakításának egyik forrása a természettudományi és filozófiai alapozás.

Mindez, amit Szabolcsi itt kifejt, jó összegezése eddigi kutatásainak, az idevágó eredményeknek. És talán nem egészen alaptalanul, hanem az itt kifejtettek figyelembevételével is feltehetjük a kérdést, hogy a felsorolt sajátosságok egy részének foglalataként nem lehetne-e a magyar irodalomtörténetben egy önálló, talán tárgyias-intellektuális stílusnak nevezhető irányzatról beszélni (l. erről tőlem: *Gondolatok a tárgyias-intellektuális stílusról*. Nyr, 1980. 300–315). •

Ehhez a kérdéshez tartozik Tamás Attila tanulmánya is (*A tárgyi világ megjelenítése József Attila költészetében*) elsősorban azért, mert a kérdéses irányzatban az intellektualitáshoz társuló, vele egy közlésegyiséget alkotó tárgyiaságról beszél. Tamás Attila fejtegetéseiből kiderül, hogy a tárgyias konkrétumok egyrészt „hangsúlyos többlet” nélküli elemek (23), másrészt viszont a belső élményvilág kifejezői, olykor – Bálint György idézett szavaival – jelképes megjelenítései (21). De a tárgyiaságok – és ezzel teljes mértékben egyetérthetünk Tamás Attilával – még az első esetben sem ilyen vagy olyan leírások pusztá elemei, hanem „valóságos voltaknek egy-egy átlényegülő tulajdonságába sűrítetten nyernek” érzékeltetést (23). És kétségkívül érdeme a szerzőnek, hogy a tüzetesen elemzett tárgyiaságokat a másutt is ható irányzatokkal, az ún. objektív lírai törekvésekkel hozza kapcsolatba. És ami ennél is fontosabb, a kérdéses tendenciaváltozatoknak a minket érdeklő irányzatként való elismerésében számol azzal, hogy a tárgyiaság korábbi irányzatok eljárásaira való reagálások eredménye. Valóban itt is számolhatunk a stílustörténetben nem ismeretlen belső fejlődési törvénnyel, az ellenhatás törvényével, ha arra gondolunk, hogy – mint a

szerző jelzi – az impresszionizmus megkezdte a tárgyak tárgyszerűségének a feloldását, hogy a szürrealizmusban a külvilág megjelenített tárgyiassága teljesen elveszítették tárgyszerűségüket. Ezek után egy nagy ellentétes irányú átváltás eredményeképpen alakulhatott ki a két világháború közötti korszakban (azon belül is 1927 után) a tárgyiasság stílus.

Az ebbe a stílustörténeti összefüggésrendbe helyezhető el József Attila késői költészetéről Németh G. Béla tanulmánya (*A kimondás törvénye – A kései József Attila világképéről és poétikájáról*). Kiindulópontja az, hogy „1935 körül egy, a 30-as évek elejétől készülődő gyökeres változás állt be” a költő termésében (55). Többet írt, mint korábban. Ezekre a verseire a rövid és a kötött forma jellemző. De nagy a különbség a versek szerkezetében, kompozíciójában is. A láncszerkezet helyébe, állítja a szerző, „a nucleus köré gerezdszerűen növekvő szerkezetet állította” (69), amelyben az egzisztenciális ihletet, az intuíción alapuló egzisztencialitását magába foglaló versmag „gömbölyű belső tágulással” nő „verstetté” (69). Ezzel kapcsolatban Németh arra is utal, hogy József Attila világképének módosulása poétikai átformálódással járt, a kimondás beszédfajtája vonzotta, azon belül alakította ki az „ítéletsummázó kimondást”, amely egyszerre „ítélet és ítéletkezés a megfogalmazott tényállás fölött” (67). Ennek megnyilatkozási formái rövid sorosak és rövid strófásak (amelyeket többen is – a szerző szerint nem a legjobb műszóval – dalnak neveznek), és megvan bennük „az a gondolati-érzelmi előzmény, aminek interpretált vagy inkább applikált konklúziói, summázó szentenciái ezek a versek” (67). A szerző más megvilágításban is elhelyezi őket, hangsúlyozván, hogy több közülük van a gnómaszerű, a szentenciózus, az axiomatikus fogalmazáshoz, mint a dalhoz (67), és különböznek az epigrammától. Példái között ilyen versek szerepelnek: *Már, réges rég, Talán eltűnök hirtelen, Íme, hát megeltem hazámat* stb. A szerző vizsgálatai alapján megállapíthatjuk, hogy a gnómaszerű fogalmazás a kérdéses stílusirányzatban, amire már többször hivatkoztunk, a tömörítő stílusváltozat egyik eléggé feltűnő formáját alakítja.

Kemény Gábor (*A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál*) a tájleírásokról beszél, amelyek funkcionális lényegük szerint a Tamás Attilától tárgyalt tárgyiasságok körébe tartoznak. Kemény Gábor is azt hangsúlyozza, hogy a tájleírás (pl. a város peremének, a külvárosi éjnek a megjelenítése) az önkifejezés egyik eszköze, ugyanúgy, mint Krúdynál a „lelki táj”, azzal a különbséggel, hogy József Attilánál a táj nemcsak lelki tartalmak, hanem gondolati műveletek, elvontságok megjelenítője is. Ilyen alapon különíti el Kemény a „tájleíró szintézisverset” (122) a maga két változatával: az egyik az egyestől, a konkrétól az általános

felé halad (pl. *Külvárosi éj, A város peremén*), a másik viszont az általánosból indul ki és az egyes felé halad (pl. *Téli éjszaka*). Bókay Antal (*Verstípus és lírai kifejezőmód József Attila kései költészetében*) a költő 1933 utáni költészetét vizsgálja részletesen kifejtett újszerű műfajelméleti alapon. Így mutatja be e pár éves időszak lírai típusait és az ezek világképének részeként felfogott megformálási módokat. Műfaji szempontból lényegük a lírai totalitásképzés újabb lehetősége: a drámai-lírai szerkesztésmód (amelynek bizonyos sajátosságai alapján Németh G. Béla „önmegszólító verstípusról” beszél) szemben a korábbi tisztán lírai (pl. az *Eszmélet*) és lírai-epikus (pl. *A Dunánál*) totalitásképzéssel. Az idetartozó versekben (pl. *Karóval jöttél* vagy *Tudod, hogy nincs bocsánat*) a drámai (a szilárd középpont köré szerveződő) szerkezet csak megalapozó háttér (141), de ez is elég ahhoz, hogy a lényeges drámai elemek mind szerepeljenek.

Németh Lajos (*József Attila művészettörténész szemmel*) érdekes kérdést vet fel: hogyan is közelítheti meg József Attila költészetét a művészettörténész? Sok lehetőséget említ, de többségüket elveti, például azt, hogy kései verseiben meglehetősen erőteljesek a képi hasonlatok, az érzéki leírások, mégis – állítja a szerző – ezek analógiáit aligha lehetne felfedni az akkori képzőművészetekben. De közös lehet (az, amit maga a költő ezekből a verseiből elvonatkoztatással általánosított) a művészet értelmezése: „a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek” (ÖM. 3: 92; a szerző idézete: 215). Látható tehát, hogy e szerint kapcsolat végül is csak a „művészetfilozófiai absztrakció szintjén” található (216). Ennél a maga konkrétságával többet mond Tallián Tibor tanulmánya (*Temperamentumok és tendenciák a két világháború közötti magyar zenében*). Abból a közismert körülményből indul ki, hogy milyen nagy mértékben hatott azokban az években a „zenei-modell”. De ennél továbbmegy és a maga szakkompetenciája alapján a magyar zenetörténet fejlődésének ez után következő tendenciáit tárgyalja, amelyekben szerinte elméletileg be kellett volna következnie a folklorizmus túlhaladásának (223). Így jut el József Attila szerepéig, aki kezdetben Bartók zenei modelljét követte, vitte át a költészetbe, később azonban ezt túlhaladta, e túlhaladás hatása azonban a zenében nem érvényesült: „a zeneszerzők nem emelkedhettek ki a József Attila-úton” (224).

A kötet tanulmányai értékes eredményeket közölnek. Ezt a csak stilisztikai és stílustörténeti vonatkozások számbavétele is igazolja. Tulajdonképpen mindegyik megfelel az szerkesztőtől az Előszóban jelzett elvárásnak: „válaszkeresés még nyitott vagy kevésbé feltárt kérdésekre”.

Nem tagadható, hogy a válaszkérés eredményes volt, de talán ennél is fontosabb az, hogy sok új kérdés vetődött fel, amelyek ösztönzéseként hathatnak a József Attila-kutatásokra. (Akadémiai Kiadó, 1983.)

SZABÓ ZOLTÁN

KÖLTÖNK ÉS KORUNK*

Nem éltük még a vállalkozások divatját, mikor 79-ben két, akkor másodéves egyetemista arra vállalkozott, hogy határozott célú, témájú tanulmányokban felméri, milyen viszonya van korunknak, főleg a fiataloknak József Attilához. Mennyire eleven a róla élő kép, és alkalmas-e a költő és az olvasók egymásra találására. Ezzel a koncepcióval a végül 18 tanulmányt tartalmazó kötet (két alapvető cikket maguk a szerkesztő-szerzők írtak) négy évi szívós munka után nemcsak fogantatásában, hanem megjelenésében is rendhagyó maradt. Kéziratként sokszorosítva látott napvilágot 83 nyarán az OPI kiadásában, 23,3 ív terjedelemben, három füzetbe kötve, ezer példányban – ajándékozásra, szellemi barátkozásra, tehát nem hivatalos forgalmazásra. A szokatlan születés a szokatlan fogantatásban leli magyarázatát. Fenyő D. György és Gelniczky György előzmények nélküli szervező, szerkesztői akciója rengeteg ellenállásba, hitetlenségbe, érdektelenségbe ütközött; másfelől kellő rutin és reputáció nélkül, ám annál több tekintettel a munkatársak érzékenységre, sokszor erőpazarló munkájuk sem tudott megbírkózni az egyes írások színvonal-különbségével, meg az I–II. füzetben gyakori átfedésekkel. A gyűjtemény azonban a legkevésbé sem intézhető el egy jószándékú amatőr munkának kijáró vállveregetéssel. Nem mellékesen: a szerkesztők programtanulmányához készített nagyszámú riportból és mélyinterjúból létrejött egy kétrészes rádióműsor a *Disputa*-sorozatban, majd 1980-ban az ELTE Bölcsészkarán rendezett József Attila-ülésszak előadásainak, s az utóbb erről készült kiadványnak nem csekély részét is a készülő munka néhány írása szolgáltatta.

Feltehető a kérdés, jogos-e a szerkesztőknek az a véleménye, mely szerint korunk, önmagunk és helyzetünk megértéséhez, megfogalmazásához József Attila költészete a paradigma, „mely igazodni magára mutat”. Az előfeltevések önmagukban mindig kérdésesek, ettől még a

*Tanulmányok József Attiláról. Szerkesztő Fenyő D. György és Gelniczky György.

rájuk épülő rendszer igaz lehet, ha adekvát a valósághoz, s ha ennek tükrében igazolódik. A szerkesztők körültekintő objektivitással – nem próféta ihlettel – igyekeztek tisztázni a tanulmányok sorában, milyen kép él ma a költőről a társadalmi köztudatban, és mi alakította ezt a képet 1945-től kb. 80-ig. A kötet így nyert eredményei minden egyetlenség mellett úttörő értékűek.

Bevezetőjükben a szerkesztők megindokolják céljukat, és válaszolnak az említett kérdésre. „Ő az a vitathatatlanul nagy költő, aki velünk világtörténeti perspektívában egy korban élt, s költészetének korunkra közvetlenül is érvényes kérdései és válaszai vannak” – írják. Ezt az igaz, de általános megállapítást aztán részletesen alátámasztják, több aspektusból átvilágítják. Különösen finoman, árnyaltan fejtik ki a költő korának és a miénknek lehetséges rokon alapérzéseit, melyekből az egyének – főleg a fiatalok – válaszkereső mohósága spontánul tör elő. Az annyit emlegetett „békeviseltség” hiányérzete, az identitásvesztés, kapcsolathiány, atomizálódás társadalmi karaktervonásainak mérlegelésével adják okát, hogy ma az a költészet a legteljesebb érvényű, mely „átfogja . . . a társadalom és az emberi létezés egészét, . . . teljes világmagyarázatot ad . . .” a marxista ember- és társadalomértelmezés meg az emberi pszichikum lírai szintézisében, vagyis kifejezi az ember „metafizikai síkon” (J.A.) való létezésének törvényeit is. Érvelésük helyességét tartalmában nem, csupán rendszerében gyengíti az ismétléseket involváló, koncentrikus gondolatmenet. Lényegesebb ennél, hogy a kortársi érvényt nem politikai analógiákban keresik, hanem mélyen szemléleti, magatartásbeli, intellektuális és morális értékszférákban. Ez győz meg felfogásuk helyességéről.

A tanulmányok fele részben a sok évi „hivatalosság” csonkítottan szürke, sematikus József Attila-képének közismeretéről adnak számot, mely ezen a szinten máig általános. Két szociográfikus írás, elsőéves egyetemisták, illetve ifjúnunkások tesztelése, kikérdezése alapján kísértetiesen hasonló végeredményt mutat: a „proletárköltő” vértelen tankönyvi paneljén kívül legfeljebb tetszelgően exhibicionista, egyénieskedő értelmezések villannak fel elenyésző számban. A két írás módszerei szociológiailag biztosan elmarasztalhatók, szűkösek és zavarosnak tűnnek, főleg az egyetemisták ismereteit-élményeit összegezőé, mely tudálékosan jut közhely-eredményéhez. Az ifjúnunkásokról szóló írás szerzőinek becsületes mentegetőzése hiteles, eljárásuk – a „panel”-fogalom bevezetésével – világosabb, ezért érvényesebb hatású. A felnövekvő nemzedékek körében a költőt évtizedek óta diszkreditáló kép kialakulásának közvetlen okáról lényegesen alaposabb és abszolút bizonyító erejű tanulmányban szól Gyürey Vera, aki azt elemzi, milyen kardinális szerepe volt (van) ebben a közoktatásnak. Gyürey a tanterv és tankönyv

befolyását emeli ki jogosan mint konstans determináns tényezőt; együttesen „konzerválták a harminc évvel ezelőtti állapotot” a legutóbbi esztendőig. Egyik korábbi cikk is említette azt az indulati reakciót, amit a kiüresült politikai propagandává lett anyag „beszélykoltatása” a fiatalokból rendre kiváltott. Gyürey is utal rá, de adatgazdag áttekintését a mindenkori tankönyvek fegyelmezett elvi és módszertani értékelése teszi oktatásügyünkre nézve higgadt vádirattá, jóllehet minden mentő körülményt, árnyalatot regisztrál. A tankönyvi idolumok egyoldalúsága persze nem néhány begyepesedett tanügyéren múltott, egy történeti korszak hibás politikai-ideológiai szemléletének – időlegesen tán logikus – mozzanatai eleve túldimenzionáltan, önmagukat túlélve doktrinér hagyományként funkcionáltak a közoktatásban még akkor is, mikor társadalmi alapjuk rég elenyészett. A tudomány vagy 20 éve új utakon indult, ezzel el is vált egymástól a tudomány és az oktatás, közcvtító csatornák nem épültek köztük.

A József Attilát illető kultúrpolitikai és tudományos folyamat történeti-szakmai krónikáját a 2. füzet tanulmányai dolgozzák fel. Mélységesen eltérő módszerekkel és vitatható korszakolással, innen is a sok átfedés. Legigényesebb a szerkesztő-páros tanulmánya (*A dogmatizmus József Attila-képe és a hozzávezető út, 1945–54.*) Nem élnek az utólag könnyű bölcsesség ítéleteivel, történetiségében mutatják be a folyamatot, melyben „politikailag dőlt el, miképpen értelmezzük József Attilát”, s mely gyors célratöréssel „egy reprezentatív proletárváltó felmutatása”-ban látta feladatát. Meghökkenítő evidenciával mutatják ki, hogy ugyanaz az esztétikailag inadekvát normarendszer nyilvánította József Attila költészetét proletárenciklopédiává ekkor, mely a 30-as évek elején politika és költészet ugyanilyen mechanikus azonosításával volt kitagadni kész. Költői újszerűségét egy esztétikai fantomban, a „proletárvers”-ben jelölték meg; értékelési módszer a normához, tézishoz kapcsolt idézet, illetve a deklaratív kijelentés volt. A marxista tudomány műértelmező apparátusa – érthetően – még szinte egészében hiányzott, nem volt igény. A korszak József Attila-képének elterjesztésében nagy szerepet játszó két mű (József Jolán: *A város peremén* és Fövény Lászlóné: *József Attila*) jellemzése nélkülözi a kínálkozó vádaskodást, ám kíméletlen korrekt pontossággal mutatja ki bennük a tendenciózus eljárások logikáját és technikáját. A tanulmány a korszak szűkösségének, militáns túlpolitizáltságának stb. bemutatásán túl a történeti körülményeket is figyelemmel kíséri, méltányos, és magyarázattal szolgál felmentés nélkül. Megjegyzendő, hogy páratlanul gazdag jegyzetapparátusra támaszkodik, ami segítség lehet a kutatásnak, az írásnak pedig hitelét adja.

Az 1955–61-es majd az 1962–70-es periódusok szétválasztása erőltetett, ahogy az 55-ös korszakhatár is indokolatlan. A részkrónikákat helyesebb lett volna egységes módszerű áttekintéssé sűríteni. Az alapotlan korszakolás miatt Sándor István dolgozatának első fele az 55-ös évfordulón kiteljesült, dogmatikus szemlélet ünnepét regisztrálhatja. Ez az időszak tehát még szervesen folytatja az előzőt, vele együtt kellett volna tárgyalni, így ismétlésnek hat. Legfeljebb Fehér Ferenc keveset említett írása (*A dialektikus költő*) jelentett előremutatást az 57-ben meginduló szemléletváltás irányában. Ekkor kezdődik Révai József majd Bori Imre azonos című - *József Attila-problémák* - tanulmányaival a tudományban az a változás, melynek eredményeképp „a marxista kritika a teljes József Attilát vállalja” (Bokor L.). Hosszas polémia folyt a dogmatikus maradványok és a nyitottabb szemlélet képviselői között, míg utóbbiak felülkerekedtek a költői pálya és a művek összetett, immár esztétikai alapú megközelítésével. A cikkíró gazdagon ismereti a lassú, de határozott változás tényeit, kissé szűkkeblűen értékelve a hazai eredményeket, s szinte minden pozitívumot Bori Imre vitathatatlanul perújító tanulmányának tulajdonít. Bori gondolatait terjedelmes idézetekben követi – ahogy addig is jórészt idézetgyűjteményt közölt –, de értékelésükre nem vállalkozik, aminek folytán az igaz és a ténnyel vitatható állítások egyenrangú revelációként „állnak elő”. A folytatásban Bagó Ilona is – egy darabig – a Bori Imre által jelölt fő problémák szerint szemléli a 60-as évek József Attila-filológiáját. Ő nem idézetekből építkezik. Ismertető modorban felsorolja a bőséggel megjelent munkákat – köteteket, cikkeket – súlyuk és tematikájuk szerint, röviden utal fogadtatásukra, érdemi értékelést csak Németh G. Béla tanulmányaihoz fűz. Annyi mindenestre kitűnik a két írásból, hogy a 60-as évek végére a tudományos munkák iránya, szóródása hatalmasat változott, a költő differenciált értékelése költészetének esztétikai és emberi érvényességét szabadította fel.

A 70-es években ennek nyomán irányul különös figyelem „az átmeneti korszak élményére” úgy is mint kortársi élményre, ahogy Müller Péter magvas áttekintése kiemeli. Ismertette méltatja érdeme szerint a Szabolcsi-monográfia új kötetét (*Érik a fény*), mely szélesen tisztázza pl. az avantgarde-hatásokat. A sokasodó résztanulmányok tematikus csoportjairól szólva megmutatkozik, hogy „az utolsó két év külön szakaszt alkot” a költő pályáján, az elemzések főleg az idetartozó versekre, történésekre irányulnak. Míg a tudomány a József Attila-kép új és új elemeit mutatja be, a közgondolkodásban a költő hatása a 70-es években jószerivel perifériára szorult. Müller utal az ÉS-ben lefolyt 79-es vitára, melyben főleg tanárok tették szóvá a helyzet visszasságát. Okaira e kötetben Gyürey Vera tanulmánya világít rá. A tudomány és oktatás

oktalan elszigetelődése, a publicisztikus egyszerűsítések könnyebb befogadása teremtett olyan torz (köz)tudatállapotot, honnan kilábalni a 80-as évek – további – feladata lesz. Különös zavarra is figyelmezzék Müller „az utódok és követők”, azaz mai költőink körében anélkül, hogy tanulmánya ezt kifejtjené. Sajnos más írás sem teszi meg. A hommage-versek mostoha témájával vívódó Széchényi Ágnes írásának nem ez a tárgya. Így e roppant izgalmas problémához a kötet, sajnos, nem vezet közelebb.

Bár a tudomány már „a teljes költői életművet figyelembe veszi”, vagy éppen ezért, nem volt indokolatlan a 3. füzetben álló tanulmányok közlése. Látszik ugyanis, hogy maradandó értékű útjelzők mellett a József Attila-irodalomnak megvannak az útvesztői is. Az írások sorrendje egy életrajzi kronológiát látszik követni. Magunk részéről egy tematikus csoportosítást vélünk célszerűbbnek (s talán a kötetben is helyesebb lett volna).

Az eléggé versszegény 1934-es év műveit és élethelyzetét párhuzamosan vizsgáló Szőke György azt fejtegeti, hogy alighanem ez a stáció képez határt a korábbi és az ún. kései versek között. A külvilághoz való viszony újraértékeléséből válik ki a dermesztő, „az ürré formálódó hiány” alapérzése, melyről a költő akkori leveleiben éppúgy szó esik, mint az aránytalanság-élményről, és közben „egyre több utalás történik gyerekkorára, családjára, a mamára”. Valójában a gyermek-felnőtt-anyanya-apa képzetkör elemei már 32-től sűrűn felbukkannak, de biztos, hogy a 34-es önfelmérések traumatikus élményét ekkor kezdi – igen érthetően – e képzetkör viszonylataiban kivetíteni úgy, hogy jelentőségük-jelentőségük a kései versek felé mutató minőségi változáson megy át. A néma fordulat konkrétumait Szőke tömör rövidezséggel sorakoztatja fel.

A manapság termékeny motívumelemzés hasznát Tverdota György tanulmánya magasan igazolja. Nemcsak azt a szűken filológiai érdekű tényt deríti fel, hogy milyen motívumokat vett át a fiatal költő Nietzsche-től, ennél jóval érdekesebb, miként alakult ezek értéke – a megszüntetve megőrzés során – József Attila világképének merőben eltérő rendszerében. Nem egyszerűen ellenkező előjelű felfogásokról van szó, hiszen reálisan nem volt tagadható a polgári társadalom elitre és tömegre szétváltsága. Ám a nietzschei, kizáró szembenállás-viszonyt a szociális-etikai felemelkedés rendíttelen igényével perspektivikus feloldással lényegítette. Hasonló metamorfózisban áll elő az eredeti Übermenschből „egy mindannyiunknál szociálisabb” embereszmény programja, céltudata. A költő történelemszemléletének alakulását mélyen érintő Zarathustra-indítás a vizsgált motívum-variánsok pompás filo-

zófiai és szociológiai értelmezésétől kap hitelt és erőt, ami által ez a munka a gyűjtemény revelatív fénypontjává lesz.

Négy verselemzésben ritkán vagy alig tárgyalt versekről olvashatunk. Szigeti Lajos Sándornak a *Zöld napsütés hintált* . . . kezdetű, sok bizonytalansággal körülvett versről remekbe munkált elemzése a tökéletes tárgyismeret és logikus vonalvezetés birtokában evidenciává igazol egy bizarrnak tűnő feltevést a vers 'miről szól?'-ját illetően. A többnyire dél-franciaországi emlékeket idéző töredékeknek elkönyvelt, kevés figyelemre méltatott költeményben – az elemzés szerint – József Attila a létezés előtti állapot ősidilljét s a születés végleges rémületének érzékletes, sugallatos pillanatképét rögzíti. Az „esemény” egyben az általános emberi és az egyéni, személyes sors prefigurája képsorának koherens történetyszerűségében. A kései versek környezetében (egybehangzások, ráutalások stb. sokasága révén) ez a magyarázat kétségbevonhatatlannak mutatkozik. A *Könnyű, fehér ruhában* . . . című versről Angyalosi Gergely magvas és szellemes – csak nyelvében körülményes – észrevételeket tesz azzal a szándékkal, hogy József Attila és Kosztolányi „szellemi kapcsolatáról” (is) vázlatot adjon. Ettől aztán eltorzulnak a hangsúlyok; Kosztolányi „ráértelmezése” kicsit erőltetett, és módot ad rá, hogy a József Attila-i magatartást a másik költő életműve, egyénisége felől értelmezze egyetlen vers ürügyén. A kapott eredmény mindkettőjükre nézve viszonylagos, a vers jelentőségét meg idegen irányban aránytalanná emeli. A tárgyalt kérdés szempontjából (az erkölcs relatív érték-kategóriája) Kosztolányi (ellen)példája inkább irodalomtörténeti érdekű horizont csupán; amit az értelmezés fölfed, annak a József Attila-i életmű kontextusában volna nagy, felismertető jelentősége. De ott igen! – Pongrácz Mária és Majoros Valéria korábbi versekről (*Arany, Medáliák*) írt elemzést. Előbbi egy eminens kutató szorgalmával és körültekintésével helyezi el a verset az életműben, verselésben, verstípusban, tájszemléletben, motivikában, időben, költői programban, és azzal a megelégedéssel is szolgál, hogy egy nagy költő szemléleti, nyelvi integritása olykor egybefogja saját korszakait. A *Medáliák*hoz fűzött életrajzi mozzanatok segítik a szürrealista képmontázsok megértését, viszont ha ilyen nem található, az elemző önkényes hipotézist teremt, amit nyomban tényként kezel, és nem egy zavaros fejtegetésbe, esetlegességbe téved. Ám ez a vers nagy próbatétel még gyakorlott műelemzők számára is.

Az egyszeri és alkotói személyiség különös diszkrepanciáját, korrelatív egységét, viszonyát három tanulmány szerzője vizsgálja eltérő módszerekkel és szempontokból. Tegyük hozzá: a tudományban jelentkező prekonceptiók úttévesztések köztük mutatkoznak. Bókay Antal nem először megjelenő munkája arról győzne meg, hogy miképp és kiben látta-formálta meg a költő „1933 utáni költészetében” embereszmé-

nyének „egyik változatát”. Nos, a *Levegőt!* és az *Eszmélet X.* szakasza alapján arra a megállapításra jut, hogy a József Attilánál állandósult gyermek-felnőtt viszony szocializációjában a felnőtt, a „meglett” ember a maga illúziótlan életismeretével, boldogságból kirekesztett, mert a kor boldogságából nem kérő kiválásával képviseli az aktuálisan eszményit. A feltevés így önmagát is megkérdőjelezi (a kényszerű boldogsághiány etikai érték lehet, de a történeti-társadalmi teljesség aligha nélkülözheteti), a bizonyítás pedig annyira szűk alapra támaszkodik, hogy általánosabb érvényt nem tud szerezni. Nyitva hagyja, sőt, teremti a kételyt, hogy netán más embereszmény, idólum (pl. a gyermek) is igazolható lenne hasonlóan, még az *Eszméletet* sem véve ki, de teljes kontextusát figyelve, nem csak egy-két szakaszát – a teória érdekében. Bókay gondolatmenete világos, csak konstruált tételét nem sikerül életre kelteni a költői művek bizonyosságaival. József Attila és kortársi környezetének viszonyában ma már – épp Bókay más munkái nyomán – sűrűn beszélünk stigmatizációról. Vitázva csatlakozik ehhez Sajó László tanulmánya, melynek alcíme: József Attila utolsó versei és utolsó napjai. A szerző szinte kizárólag az utolsó napokkal, a költő halálával és a halálhoz vezető önstigmatizációval foglalkozik. Utóbbi nem más, mint a Bókay és Stark által másutt alkalmazott szociálpszichológiai típusok kielégítőnek nem talált szerepei helyett adekvátnak vélt „próféta/megváltó”-szerep tudatos vállalása. A próféta és megváltó mivoltának kidolgozása a bibliai öndefiníciók segítségével nem érdektelen, ám nem feledtetni, hogy ezeknek a szerepeknek bevonásával az archetípusok terepére lép át, más-más szférákat csúsztatva össze. Afelett a kardinális mozzanat felett elsiklik pl., hogy a megváltó nélkülözhetetlen tartalma a megváltás hite és feladata. Enélkül nincs funkcionálisan, legfeljebb metaforikusan. Sajó nagy apparátussal törekszik e metaforával – amit tudományos kategóriaként használ, tévesen – magyarázni életet és költészetet. Azaz utóbbi részleteit inkább csak öngazolásul applikálja szövegébe. A költészetet metaforákkal értelmezni mindig csábító, mert nem szorít pontosságra s még evokatív is. Érvényesen igaz megvilágításhoz azonban nem vezet. Új szociológiai szempont szerint tekinti át a József Attila saját életéről, én-képéről közvetlenül valló prózai és lírai megnyilatkozásokat Lengyel András kísérlet-tanulmánya. Az én-ontológia tartalmát, változásait próbálja ezekben kimutatni, s párhuzamosan az életstratégia menetét, széthullását. Felteszi a kérdést: „... mi következik mind ebből... az irodalomtudományra”, de itt még nem válaszol rá. Pedig kísérlete jó irányú: egyelőre a lehetőségek vázlatos, áttekintő leírását adja, a kimunkálás még hiányzik. Igazán lényegeset akkor mondana, ha ebben a megközelítésben interpretálná, hogyan alakul a „hétköznapi” és a „költői” én-ontológia egymással kölcsönhatásban, és hogyan lesz az

„új világ” meg a „vas világ” viszonyának költői objektivációjává a „viszonylag tartósan saját életstratégiája széthullásának határán” járó József Attila költészete. Lengyel eljut e cél felismeréséig, ám ott megáll. Egyelőre csak a személyes én-ontológiával foglalkozik, a forrásokat csak erről vallatja. Témája nagyon érdekes, áhítaná a mélyebbre ható kidolgozást.

A kötetanyag pozitív és negatív tanulságait egyaránt fontosnak, jellemzőnek tartom. Egy szabályos, kiadói gondozásban megjelenő kötet bizonyára szalonképesebb lett volna, szigorúbban nyirbált anyaga viszont tán nem tár föl annyi figyelmeztető tünetet, mint ez a kicsit lompos gyűjtemény. Feltehető azért a kérdés: kiadóink miért nem foglalkoznak a kész állapotig még nem jutott, de alapanyaguk és tendenciájuk szerint érdemes kezdeményekkel? Jelen összeállítás nem kuriózum az irodalomtudomány szempontjából, aktuális célja szerint meg éppen hiánypótló. Ezáltal van oly jelentékeny, hogy ne csak a szívósan végigvitt vállalkozás emberi értékét ismerjük el vagy fel benne. Persze azt is. (Országos Pedagógiai Intézet, 1983.)

BÉCSY ÁGNES

FÉJA GÉZA: LAPSZÉLRE

„Az ítélet a jövőre jussa” – állapítja meg Sinkáról szólva (403) Féja, s ez általában igaz, noha ő sem fukarkodott életében másokról ítéletet mondani. Posztumusz kötetét fia, Féja Endre állította össze a hagyatékában fennmaradt írásokból. A kötet fele esszé, írói, költői, tudósi arcképvázlat, másik fele visszaemlékezés, a tervezett emlékiratának (9, 398, 432) egy-egy téglája. „Papírra akarta vetni a felgyülemlett, szorító emlékeket a tanúság, a kiengesztelődés vagy a további disputa, olykor pedig a revideálás szándékával” – írja fia (432), maga Féja pedig *Előszó helyett vallomás* című bevezetőjében úgy nyilatkozott, hogy mindazokat az emlékeit készül megírni, amelyek előző önéletrajzi könyveibe, a *Bölcsődalba* (1958) meg a *Szabadcsapatba* (1965) nem fértek bele (9). „Mindez azonban – számol be Féja Endre – csonkán, bevezetlenül maradt, némelyik rész két-három megfogalmazásban. Vannak véglegesen elkészült fejezetek, ilyen többek között az *Előszó helyett vallomás*, a *Politikai csillagkép*, a Bajcsy-Zsilinszky Endréről szóló. Van, ami befejezetlen, például Hatvány Lajos levele, vagy akad olyan is, amelynek csak egy része készült el, mint a *Levelek tükrében*. Németh Lászlóról és Kodolányi Jánosról sokkal bővebben írt

volna még. Sajnálatos, hogy már nem szólhatott hozzá az IGÉ-vel kapcsolatos vitához sem. Végül említtem azokat, akik[nek] portréját szintén tervezte, Jászi Oszkártól Supka Gézáig, de már nem készíthette el, éppúgy, mint a Kelet Néperől szóló visszaemlékezéseit. Az előkészületeket igazoló jegyzetek maradtak meg csupán” (432). Az emlékezések közé Féja Endre illesztett be néhány korábban készült tanulmányt, amelyeket, átdolgozás után, apja is ideszánt: *Esztergom, ifjúságom városa* (voltaképpen megismétlése a *Szabadcsapat Esztergom határában* című fejezetének), *Emlékeim Móricz Zsigmondról* (1958), *Népi írók* (1958), *A Márciusi Front* (1977), *Makó és a Márciusi Front* (1977). Az emlékezéseket a naplójából kiemelt *Gyónás* (1975) zárja.

A *Bölcsődal* lévai gyermekkoráról, serdüléséről, középiskolás ifjúságáról számolt be: 1900-tól 1920-ig; a *Szabadcsapat* innen, Pestre, egyetemre, az Eötvös-kollégiumba kerülésétől folytatta életregényét 1937-ig, a *Viharsarok* megjelenéséig, a *Márciusi Front* színre lépéséig. Vajon miért nem folytatta önéletírását a harmadik kötetben, miért tért vissza töredékes visszaemlékezéseiben azokhoz az emlékeihez, amelyek szerinte a *Bölcsődal*ba és a *Szabadcsapat*ba nem fértek bele, valójában azonban jórészt megismétli az ottaniakat, vagy legföljebb bővebben tér vissza rájuk. Így elsősorban a legterjedelmesebb, *Bajcsy-Zsilinszky Endre* című fejezetben, amelynek summáját a *Szabadcsapat Előőr*s című részében már olvashattuk. Ebben írta Bajcsy-Zsilinszkyról: „Áchim árnya végigkísérte pályáján” (209). Mostani könyvében meg ezt: „A megölt Áchim árnya Zsilinszkyt egész életútján elkísérte” (82). Féjának e könyvében, úgyszólván minden tanulmányában, föl-fölbukkan Bajcsy-Zsilinszky Endre neve. Az ő árnya kíséri végig Féja pályáját. Az emlékével, értékelésével való viaskodása holtáig tartott. Talán ez lehetett az egyik oka, hogy Féja nem folytatta életregényét, hanem minduntalan visszatért a húszas-harmincas évek fordulóihoz, új meg új nézőpontokból igyekezett meggyőzővé tenni álláspontját, amelyet már előző kötete kapcsán annyit vitattak a kortársak. Azt ti., hogy Bajcsy-Zsilinszkyt ő balról bírálta volna, de Bajcsy-Zsilinszky nem rá, hanem jobboldali tanácsadóira hallgatott, s ezért szakadtak meg kapcsolataik. Korábban Talpassy Tibor (*A reggel még várat magára*, 1981), most kívül (Kritika 1982/7) még Antalffy Gyula (Új Tükör, 1982/4, 1982/19, Alföld 1983/1, Magyar Nemzet, 1983. ápr. 26.), Pethő Tibor (Magyar Nemzet, 1983. márc. 20.), Vigh Károly (Magyar Nemzet, 1983. ápr. 26.), Berkes Erzsébet (Élet és Irodalom, 1983. febr. 25.) cáfolja, legalábbis kétségbe vonja Féjának ezt a maga szerepét megszépítő beállítást, és – olykor kemény szavakkal – rámutat az ő felelősségére is.

A másik ok, amely gátolhatta Féját önéletrajzának folytatásában, a harmincas-egyvenes évek fordulóján kifejtett publicisztikai tevékenysége, amely miatt a főlzabradulás után, különösen a Haladás táborából (Máté Iván, Fedor Ágnes, Rónai Mihály András, Gogolák Lajos) és a szociáldemokraták részéről (Faragó László) pergőtűszerű támadásban volt része, sőt vádiratot is kiadtak ellene, amelynek folytatása elől csak békéscsabai önkéntes száműzetése, visszahúzódása mentette meg. Sajnos, a *Gyónás* rövidke töredék, így ebben sem kapjuk meg a halál előtt önmagával számot vető Féja Géza véleményét, akkori tevékenységének későbbi megítélését. Egész kötetében egyetlen helyet lelünk, amelyben némi homályos és általánosított önbírálat olvasható. A *Népi írókról* szólva fejt ki, hogy a harmincas évek közepén valamennyi legális politikai mozgalom közt a falukutatóké volt a legradikálisabb, leghaladóbb. Ez kétségtelenül így volt. Azután a maga szerepéről ezeket írja: „A második világháború magyarországi történéseit politikai szempontból már bőségesen feldolgozták – írói szemmel annál kevésbé. Még senki sem írta meg, hogy mi minden dúlt akkor bennünk, mit rejtegetett a szívünk, milyen belső csaták sebeivel kínlódtunk – holott ez a humánus vallomás feltétlenül szükséges, hogy a szóban forgó évekről alkotott képünk teljes legyen” (298–299). Ezt a „humánus vallomást” vártuk volna éppen Féjától. Most már életművének méltatóira vár, hogy végigvizsgálják az ő akkori publicisztikai tevékenységét, és a főlzabradulás utáni friss megtorlás indulatától immár megszabadulva, árnyaltan ábrázolják az író külső és belső „csatáit”. Talán Zimonyi Zoltán, aki rokonszenves nyíltsággal kelt már eddig is Féja védelmére (Alföld 1982/10, Élet és Irodalom, 1983. márc. 25.), elvégzi ezt a föladatot. Féja az idézett helyen középutasnak, Teleki Pál hívének vallja magát. „Nem kívánom – írja – a magam szerepét mentegetni, de meg kell jegyezmem a következőket. A hitleri gondolat előtt egyetlen mondatommal sem hajoltam meg, hanem az önálló magyar életforma nevében küzdöttem ellene. Legális síkon ez volt az ellenállás egyetlen módja. Ugyanígy szembehelyezkedtem Hóman Bálint germanizáló kultúrpolitikájával. A magam népi felfogását sohasem tagadtam meg” (299).

Elfogltságai olykor tárgyi tévedésekben is tetést öltenek, s ezeket könnyebben cáfolhatjuk. Nem igaz, hogy Babits a népköltészetet a ponyvairodalommal tartotta egyenrangúnak (56); *Népköltészet* című tanulmánya (1918) nagyon sok figyelemre méltó, okos észrevételt (többek közt az egyéniség és közösség folklórbeli szerepének megsejtését) tartalmazza (*Esszék, tanulmányok*. 1978. 1: 518–522). Nem igaz, hogy Kenyeres-Kaufmann Miklós születési anyakönyvi kivonatát nem tudták megszerezni (121): Antalffy szerint hasonmásban közölte a Szabadság 1935. máj. 26-i száma. Apróság, de a Féja memóriájának

kétségtelen nagyszerűségét sugalló részletek megbecsülése kívánja, hogy helyesbítsük azt a tudósítását, amelynek forrását Móriczban jelöli meg: tőle tudja, úgymond, hogy Csibével a Fehérvári és a Bocskai út sarkán álló Fehér Kutyaiban ismerkedett meg (208). Móricz saját írása szerint a Ferenc József-híd közepén (Móricz Virág: *Tíz év.* 1981. 2: 20). Még kisebb apróság: a március 15-i ifjúsági ünnepek szónokai nem a Nemzeti Múzeum erkélyén (176), lépcsőfokán (296), hanem a lépcsőt szegélyező kiugróján (ahol a hamis legenda szerint Petőfi szavalta volna a *Talpra magyart*) beszéltek.

Bár a *Levelek tükrében* című fejezet Németh Lászlóval való harcostársi kapcsolatát igazolja, az elejtett megjegyzések elárulják, hogy Féja, akár Kodolányit, őt sem szívelte túlságosan. Nem kevesebbet állít pl. róla, mint hogy Szekfűről írt könyvében az ő nyolc évvel azelőtti cikkének érvelését ismétli meg (248); hogy drámáiból, sőt egész életművéből hiányzik az élet és az ember szeretete (278); hogy József Attila még mutáló hangú versesfüzetéről a Nyugatban közölt bírálatával minden értéket megtagadott költészetétől (381). A maga két évvel későbbi támadását József Attila ellen (*Szélkakas költők.* Előre, 1931. máj. 10.) 1975-ben csupán a versek átírásának és a Babits elleni támadásának módszere elleni tiltakozásnak állította be (381). Itt azonban elismerte: „Mindez magyarázat, de nem mentés, mivel zsenijét én is kévsé ismertem fel” (uo.).

Féja kevésbé rokonszenves tulajdonsága az is, hogy a pletykát történelmi színvonalra emelte. Arcképvázlataiban jelentős szerep jut efféle rosszmájú megjegyzéseinek. Tőle kell megtudnunk, hogy Vass Józsefnek nem Biller Irén, hanem Corty Mira volt a szeretője (65); hogy ifjabb Horthy Miklósnak azért kellett elvennie gróf Károlyi Imre lányát, mivel ez már fél éve terhes volt tőle (162); hogy Eckhardt Tibor meg Elen bárónőt azért volt kénytelen elvenni, mert Boccaccio-novellába illő kalandba keveredett vele (164); s hogy Szekfű Gyula ivott (245); hogy Zilahy Bajor Gizibe volt egész életében szerelmes (261) s így tovább. Nem tagadom, ezeknek a mozzanatoknak is lehet történelemformáló szerepük, de mégsem vagyok meggyőződve, hogy minden esetben nélkülözhetetlenek egy-egy portré hitelesítéséhez.

Sokkal előnyösebb oldaláról mutatkozik meg Féja a kötetének utolsó harmadát kitevő kilenc esszéjében. Ezek is arcképek: Adyról kettő is szól; a második a filozófiáját kísérli meg költészetéből kihüvelyezni. Féja irodalomtörténete volt az egyetlen (*Nagy vállalkozások kora.* 1943. 94–103.), amelyben önálló fejezet szólt Kálmány Lajosról, a magyar népköltészeti gyűjtés és kutatás klasszikusáról. Most visszatért alakjához: az élete delén tragikus balesetben elhunyt újvidéki Tóth Ferenc gyűjteménye (*Kálmány Lajos nyomában,* 1975) kapcsán ismét

fölvázolta portréját. Móra Ferencsel szemben azt hangsúlyozta, hogy nem elsősorban Kálmány zsémbes természete, hanem az ország és a társadalom rossz természete volt az oka a nagy paptudós viszontagságos sorsának, gyűjtőmunkája mostohaságának. Mórával egyetértésben sürgeti viszont Kálmány méltó emlékművét: „Szegedről hiányzik valami, Kálmány Lajos szobra” (357). József Attiláról is sok megszívlelendő észrevételt tesz. Hölderlinnel való párhuzamba állítása (367) azért is meglep, mert az *Íme, hát megleltem hazámat* német fordítása alapján a Zeit kritikusa, Peter Hamm ugyancsak ezt vette észre (Magyar Nemzet, 1965. ápr. 11.). A város peremén jellemző, megismételt fordulatát („*Emeljétek föl szívünket!*” „*Föl a szívvel!*”, „*Föl, föl! . . .*”) ő is a *sursum corda* áhítatos fölhívásából eredezteti (383). Korábbi idegenkedését túllicítálva most ő is túloz, amikor a költő pusztulásáért „a vajakosokat”, a pszichoanalitikusokat okolja (386).

Oláh Gáborról, Sinka Istvánról és Nagy Lászlóról bensőséges, Illyés Gyuláról kissé tartózkodóbb portrét rajzol. Életében megjelent utolsó írása a kötet végén található: búcsúja Kós Károlytól. Ez az Új Írás, 1978. januári számában jelent meg. Alig több mint fél évvel később, augusztus 14-én Féja Géza követte az erdélyi pályatársat.

A *Viharsarokban* A „*népvezér*” című fejezetben tárta föl Féja a sóvényházi kisbérlő, D. J. küzdelmeinek történetét a hatalommal, a Pallavicini-uradalommal (77–84). Mostani könyvéből tudjuk meg, hogy szépprózában, nyilván regényben akart emléket állítani hőséne, akinek most már nevét is leírhatta volna: Dékány Jánosnak (vö. Tamasi Mihály: *Hogyan élnek ma? Akik „pereskedtek” az őrgróffal*. Csongrád megyei Hírlap, 1958. júl. 13.). Nevével a korabeli Délmagyarországban is találkozhatunk: a demokratikus ellenzék helyi lapja helyt adott panaszos leveleinek. A helytörténeti kutatás főladata lett immár életrajzának megírása, harcainak közkinccsé tétele.

Féja stílusa lendületes, közérthető, szép. Kedveli a választékos, régieskedő szavakat (*velük, nekem, reád, midőn, minők, bévül, hl.stb.*), de sajnálatos, hogy nyelve nem mentes divatszavaktól, járványként eluralkodó sztereotípiáktól (*komoly, biztosít, rendelkezik, nagy formátumú, céljából, terén stb.*). Szokatlan *antikvitás* helyett következetesen *antikot* olvasni (336); *annál inkább*-ot *annál kevésbé* helyett (91). A Kodálytól joggal elítélt, németesen megcsonkított *kultúr-* előtagot is rendszeresen használja.

A kötetet átlagon fölül sok sajtóhiba csúfítja. Szálasit egymás után kétszer is két *l*-lel írták (152). Értelemzavaró a *napi elem* – *népi elem* helyett (243). (Szépirodalmi, 1982.)

PÉTER LÁSZLÓ

KENYERES ZOLTÁN: TÜNDÉRSÍP WEÖRES SÁNDORRÓL

Régóta készült ennek a könyvnek a megírására Kenyeres Zoltán. Az utóbbi tíz évben irodalomtörténeti műhelyéből nem egy olyan esszé és kritika került ki, ami sokat ígérő előrejelzéseként utalt az előkészületek alaposágára, a monografikus munkálatok elmélyültségére. Kiváló tanulmánygyűjteményeiben egy-egy nagyobb előtanulmányszerű Weöres-fejezetet is olvashattunk már, s mind a *Gondolkodó irodalom* (1974) című kötet remeklő portrétanulmánya, a „Mitosz és játék”, mind *A lélek fényüzése* (1983) című kötet önálló Weöres-blokkján belül a weöresi irodalomszemlélet mélyreható elemzése meggyőzhetett arról, hogy a készülő könyvtanulmánytól sokat várhatunk. Időközben két monográfia is megjelent Weöres Sándor életművéről, a Bata Imrée 1979-ben, a Tamás Attilaé 1978-ban. A *Tündérsíp* (Weöres Sándorról) tehát az időrend szerint harmadik a sorban, s így még több várakozással veheti kézbe az olvasó, arra kíváncsian, miként bővíti ismereteinket a tárgykörben Kenyeres Zoltán, akit jó ideje a Weöres-kutatás legilletékesebb művelői között is számon tarthatunk.

Három úgynevezett főcím osztja részekre a tartalomjegyzékben s a könyvszövegben is a *Tündérsíp*ot, ez azonban korántsem arányos hármasság, mert a fejezetek közt lényegi eltérések vannak, mégpedig nemcsak terjedelmiek, merőben alakiak, hanem mélyebbek is, tehát viszonyukban szembetűnő a módszertani, a jellegbeli, a tartalmi különbözőség. Ekként végeredményben az érték hullámváltozás jelenségét is felfedezhetjük a máskülönben egészként is érdekes és színvonalas kísérletben. A *Csöngétől Pécsig* című nem nagy terjedelmű nyitó részben egyfelől az alkotói gyermek- és ifjúkor életrajzi összefoglalását kapjuk, majd a biografikus krónikához az első verskötetek rövid áttekintése társul. A középső fejezet *Az „Elysium”-tól a „Tűzkút”-ig* címet kapta, s ez a könyv törzse, ebben a terjedelmileg is kiemelkedő egységben találhatjuk meg a vállalkozás lényegét, azt a közölnivalót, amelynek előadásáért a *Tündérsíp* voltaképp létrejött. A lezáró szakaszt – *Pillantás a Psychére* – csak formálisan tekinthetjük harmadik könyvfejezetnek, hiszen a maga váratlan és feltűnő, recenzióformára emlékeztető rövidségében alig egy-két ötlet jelzésére szorítkozhat, s nem is kötődik szervesen a könyvbeli előzményekhez. Így is megérdemlik a figyelmet a *Psychére* tett utalások, de úgy gondoljuk, kár volt ezen a ponton ilyen kidolgozatlanul maradt vázlattal megelégedni, ennyire kurtára szabva az epilógust.

A főcímadás és az alcímformálás különössége egymagában is sejtetheti, hogy nem úgynevezett szabályos vagy szabványos költőmonográfiát írt Kenyeres Zoltán. Munkája nem is tart igényt a teljes portrét festő monográfia irodalomtudományi műfajtipusára; csak részmonográfiának nevezhetjük, ha mindenáron ebben a körben szeretnénk elhelyezni. Eleve kirekesztődik a tárgyalásból a drámairói munkásság, alig eszik szó a műfordító teljesítményéről. S ami a leglényegesebb: a lírikusi pálya áttekintésében sincs jelen a teljesség szándéka. A feldolgozás a 60-as évek közepe táján megjelent *Tűzkút* magaslatáig követi csupán az életműszerződés alakulástörténetét, s így a *Merülő Saturnus* és a reá következő kötet sorozat is figyelmen kívül marad. A majdnem másfél évtizednyi periódust átugró könyvben egyedül a *Psyché* kap még néhány sornyi jegyzetet lezárásképpen.

Hiányérzetünk is támadhat a részlegesség miatt. Szívesen áttekintettük volna a szerző irányításával a *Tűzkút* utáni időszakokat, az értékeket éppúgy, mint a pályatörténet 70-es évekre eső szakáiban sokasodni látszó költői gondokat, a termékenység ellenére is nyilvánvalóan tetsző válságproblémákat. Ugyanakkor belátjuk, hogy ennek a hiánynak és megoldatlanságnak meg lehet adni az elfogadható indokolását is. Egyetértéssel olvassuk Kenyeres Zoltán fontos tételét, mely szerint a történeti közelítés Weöres pályáján is kimutathat különböző szakaszokat, fordulatok nyomán támadt periódusokat, vagyis az egységesen egyneműnek gondolható költészeti vonulat korszakolható, periodizálva is tagolható. Meg is kapjuk a kötetben a korszakolást, mely egyúttal határozott axiológiai minősítésekkel is összekapcsolódik, s végeredményül azt mutatja, hogy a lírikusi életmű legnagyobb értékű, a kiteljesedést meghozó fejezete kronológiailag körülbelül a 40-es és a 60-as évek felezővonalára által közrefogott két évtizednyi időtartományban alakult ki. Ezt a körülhatárolást és kiemelést vitathatatlanul pontosnak tartjuk, fenntartás nélkül magunkévá is tesszük. A legjelentékenyebb lírai művek korának nagyszabású zárókövét a *Tűzkút*-ban látja Kenyeres, mégpedig tökéletes megokoltsággal és megalapozottsággal, s bizonyára úgy gondolta, hogy az alkotót elég idáig követnie, mert legfontosabb gondolatait modelljéről ily módon is elmondhatja, vagyis a 60-as évek végétől kezdődő lehajló ív kritikai végigkísérését már nem érezte szűkebbre vont feladatköréhez tartozónak.

A könyvszerkezet alapján a *Csöngétől Pécsig* című nyitány bevezetéseféleként olvasható. Itt még nemigen van mód érdemi líraelemzésre. A költő tizenöt éves korában publikálta ugyan például az *Öregek* című ismert versét, majd hamarosan a „verselő gyerekzseni” jó néhány más költeménye is napvilágot láthatott, az első verseskönyvig tartó időszak mégis főként a szellemi tájékozódás, az olvasmányélmények szem-

pontjából érdemelhet figyelmet utólagosan. Az „ezoterikus filozófiákon nevelkedett ifjú poeta” rövid idő alatt eljut a pályakezdő könyvek kiadásáig, s a 30-as évek dereka táján már a Nyugat harmadik költőnemzedékének egyik középponti szerepű egyéniségeként jellemezhető. A nyugatos líraeszmény vonzasköréből fokozatosan tudott kiszabadulni Weöres alakuló saját verseszménye, amely az „orpheuszi vonal” folytatásaként kezdett kibontakozni, ahogy Hamvas Béla megállapította az 1944-es *Medúza* című verskötetről értekezve. Nyomába ered ennek a művészi fordulatnak a *Tündérsíp* írója, mindenekelőtt az *Elysium* (1946)-tól a *Tűzkút* (1964)-ig terjedően ábrázolva az átváltozási folyamatok bonyolult menetét. Először azt próbálja felderíteni, miképpen játszódott le a 40-es évek felezőpontja körül már jól látható metamorfózis a weöresi líravilágban, mégpedig „az individualizmuson túli individuum, a személyiség fölötti emberi lét” gondolata, a „kozmosz harmonia” eszménye jegyében, „az élményköltészettel való szakítás” radikalizmusával. Weöres lírai irányváltása a történelmi idők alakulásától lényegileg függetlenül az 1945 utáni időben is folytatódik, keresve a kezdemények tökéletesítésének módjait, vagyis – a könyv szavaival – „az emocionalitással és általában a költői érzékelés nem reflexív megragadásával folytatott kísérletezés került e korszakának középpontjába”. A tanulmány szerint a „nem reflexív líra” lehetőségmezőit kereső weöresi törekvés kettős változatban találja meg a 40–50-es években a konkretizálás válfajait: a mítoszi ihletésű hosszú énekekben, a mítoszparafrazáló nagyversekben és a játékoságöszton kiélésére közvetlen és speciális alkalmat adó úgynevezett játékvers variációiban. Mindkét líratípus elemzését kitűnően végzi el Kenyeres Zoltán, bár azt megjegyezhetjük, hogy a játékversek szerintünk nemigen érdemelnek ennyi gondosságot s ilyen elemzői elmélyültséget, mert bennük, talán vitatható módon úgy gondoljuk, oly fokú az esztétikai redukció, hogy aligha tartozhatnak az életmű fő vonulatai és legbiztosabb művészi értékei közé, vagyis csak a melléktermékek rangjára tarthatnak igényt, mert legnagyobbreszt pusztán az ornamentális esztétikum követelményeinek felelnek meg.

A *Tűzkút*ig elvezető időben – voltaképp az 50-es évek második felétől számíthatóan – mind a hosszúvers, mind a játékvers bemutatott példái háttérbe szorulnak s el is tűnnek, a 64-ben napvilágot látott gyűjtemény tehát másfajta verstípusokban valósítja meg a weöresi líramodernség újabb mintáit. Kenyeres Zoltán „a romantikus-esztéta szemlélet szintézisköteté”-t látja a *Tűzkút*ban, és az okkal-joggal különleges jelentőségűnek mondott verseskönyv három nagy ciklusából is kiemeli az *Átváltozások* szonett-sorozatát, mert úgy tartja, hogy „Weöres szemlélete és a nem reflexív lírával folytatott kísérletezése ebben valósul meg

a legmagasabb színvonalon”, összegezést nyújtva ily módon, külön szintézist a szintézis jellegű köteten belül; összefoglaló érvényessége révén olyan sűrítmenyt ad, amely végül is „a *Medúzától* és az *Elysiumtól* kezdve bekövetkezett költői fordulat állomásainak azokat a tanulságait és vívmányait emeli bárkájába, melyek a romantikus-esztéta szemlélet körébe tartoznak, és a nem reflexív lírai kifejezést szolgálják”. A szonettekről szóló nagyméretű fejezet a *Tündérsíp* legterményebb és legigényesebb alkotórésze, az alapelveként leszögezett tézisek árnyalt analízisekkel való bizonyítási kísérlete, módszertanilag is tanulságos és gondolati végeredményét tekintve is izgalmas interpretációs teljesítmény. Egyebek közt a teljesség-eszmény, a harmónia-igézet és a Weöres-költészetnek a „legmélyebb háttérretegéből csaknem mindig győzedelmesen megjelenő” derű mint világképalkotó együttes értelmezése révén jön létre az értekező szöveg elgondolkoztató szuggesztivitása. Töprengésre, továbbgondolásra is érdemes fejtegetések, vitakeltésre is alkalmas következtetések sokasága teszi olyannyira koncentrálttá a *Tündérsíp* szonett-interpretáló lapjainak sorozatát.

Magától értetődik, hogy Kenyeres Zoltán a tökéletes jártasság és a birtoklás fokán ismeri az életművet, s hozzá azt is, ami különféle beszédes filológiai adalékként és élettörténeti tényként segíthet a személyiség megértésében, a mű megismerésében. A szaktudás sokoldalúsága azonban jóval többet jelent a szűkebb tárgykör hiánytalan ismereténél. A felkészültség magába foglalja az esztétika, az irodalomelmélet, a poétika eredményeinek széles körét, és hasonlóképp kiterjed a filozófiára, a művelődéstörténetre vagy a pszichológiára. A sokféle ismeretanyagot erőszakolás nélkül képes bevonni a Weöres-líra egyszerre történeti és elméleti magyarázatába. Tágas és nyitott irodalomszemlélete frissen s hajlékonyan követi a líravilág rejtelmes mélységeket és változékony bonyolultságokat teremtő különlegességeit, amelyek olyannyira próbára teszik az irodalmár érzékenységet és erudíciót egyaránt.

Méltó módon kapcsolódik harmadikként a *Tündérsíp* az eddigi Weöres-monográfiákhoz, egyéni értékeivel számottevően gyarapította a líratörténeti jelentőségű életműről kialakult képünket, bővítette róla való tudásunkat, így tehát igen hasznos és sikeres irodalomtörténeti vállalkozásként könyvelhetjük el. (Szépirodalmi, 1983)

FÜLÖP LÁSZLÓ

OROSZ ÍRÓK MAGYAR SZEMMEL

Száz évet fog át ez a kötet. Az orosz irodalom fogadtatásának Magyarországon száz olyan esztendejét, melynek irodalmi és kultúrtörténeti végkicsengése – a szuverén értékelésektől a közvetett politikai hatásokig – szerves tartozéka az egész magyar irodalmi életnek, közvéleménynek.

A kötet megjelenése feletti öröm után, illetve a D. Zöldhelyi Zsuzsát, a szerkesztőt és munkatársait: Bergné Török Évát, Dukkon Ágneszt és Légrády Viktort megillető elismerés mellett mégis arra kell gondolnia az embernek: miért csak most?

Miért csak most és nem ezzel vagy hasonló jellegű, nagy lendületű, filológiai pontossággal feltérképezett, régi napilapokból és folyóiratokból válogatott cikkekkel és tanulmányokkal indult el 38 évvel ezelőtt a munka: az orosz irodalom magyar fogadtatása dokumentált összképnek a bemutatása?

Igaz, újdonsága és hangvétele miatt egyaránt elévülhetetlen néhány próbálkozás az akkori időkből. Így például Zsigmond Ferenc 1945-ben közreadott *Az orosz hatások a magyar irodalomban* című kiadványa, György Lajos műve: *Gorkij Magyarországon* 1946-ban. Komlós Aladár írása: *Gogol útja a magyar irodalomban* 1953-ban. És ide tartozik Kozocsa Sándor és Radó György: *A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája* (1945–1949-ben), majd ennek folytatása 1982-ben, amely 1955-től 1977-ig építi fel megalapozottan és tényszerűen, ha bizonyos hiányosságokkal is a befogadó irodalom idejét és pontos helyét.

De mindezek a munkák, egyrészt részletproblémákra rávilágító jellegük miatt, másrészt mivel csak a fordításokat és ismertetéseket regisztrálták, nem pótolhatták az orosz irodalom befogadásának közvetlen dokumentumait.

Ennek a kérdésnek illetően megfogalmazása egy kicsit olyan, mint amikor az iskolában vagy az értekezleten jelenlevők kénytelenek végighallgatni az előadó vádjait a hiányzók miatt. Hiszen ők vannak ott és hozzájuk ér el a szó. Mégis el kellett ezt mondani, mert valóban égető szükség volt erre a szinte a teljességet tükröző képre, amely átvezet az orosz irodalom befogadásából a szovjet irodalomhoz, érzékeltetve azt a folyamatosságot, melynek áramkörét készakarva szakították meg hivatalos fórumokon a két háború között hazánkban, és amely tulajdonképpen mindmáig csak zökkenőkkel funkcionál, az iskolákban csakúgy, mint az egyetemeken. Csupán az orosz szakos egyetemi hall-

gatók kapnak olyan képzést, amely ezt a kontinuitást számukra szervesé teszi.

A szerkesztői előszó most is elsődleges érdeklődőkként az orosz szakos egyetemi hallgatókat említi, ez azonban nem zárja ki, sőt igen kívánatosá teszi, hogy ennek a kiadványnak jóval szélesebb körű legyen az olvasótábora.

Annál is inkább, mert az *Orosz írók magyar szemmel* első kötete – melyet reméljük hamarosan követ a többi is – nemcsak szakmai értelemben lebilincselő munka, de az orosz irodalom magyar fogadtatásának ezek a dokumentumai a kezdetektől 1919-ig, mindvégig élvezetek és olvasmányosak minden irodalom iránt érdeklődő olvasó számára.

A válogatás a függeléken (*Naplók, levelek*), a válogatott bibliográfián, a névjegyzéken és a korabeli illusztrációkon kívül négy nagy egységre tagolódik. Az első fejezet a kezdetektől, az első szórványos hírektől az 1840-es évek végéig nyújt betekintést a kordokumentumokba. Az 1849-től 1867-ig terjedő második részben érzékelhető az, amit D. Zöldhelyi Zsuzsa így fogalmaz meg: „Az orosz irodalom iránt megnyilvánuló, éppen csak tapogatózó érdeklődés is megszakad a forradalom viharában, s a bukást közvetlenül követő időben, s e tekintetben csak az ötvenes évek közepétől s különösen a hetvenes években észlelhetünk majd változást.”

Míg a kezdeteknél még a szomszédos, de a képzeletben rendkívül távol fekvő, nagy, egzotikus ország különössége vonzza a magyar irodalmi közvéleményt, az 1868-tól 1905-ig terjedő szakaszban már rendkívül fontos szerepe van az orosz kultúra és irodalom itthoni elismerésében annak, hogy „... az orosz írók egyre növekvő világhírré tesznek szert”.

A negyedik fejezet évei – 1906–1919 – a szerkesztői bevezető szerint azért igen jelentősek, mert „e másfél évtized a magyar irodalom fejlődésének egyik leggazdagabb, legfontosabb periódusa: az új magyar irodalom kibontakozásáé”. Ez az az időszak, amikor az Oroszországban lezajlott forradalmi események kapcsán a legellentmondásosabb vélemények jutnak felszínre. De egyetlen dologban mind egyetértenek: „... a forradalom előkészítésében nagy szerepet játszottak az orosz írók.”

Ez már a Nyugat korszaka. Több figyelemre méltó szerkesztői gondolat mellett – Tolsztoj többirányú fogadtatása, Gorkij szerepének változatos interpretálása – a bevezető sokoldalúan közelíti meg a „nyugati orientációjú” folyóirat orosz irodalmat népszerűsítő álláspontját. Úgy vélem teljesen hiteles Szőke György megállapítása a látszólagos ellentmondást feloldó tételével, mely szerint: „... a folyóirat munkatársai azt

az orosz szellemiséget kívánták megérteni, amely akkor már szervesen integrálódott a nyugat-európai irodalomba.”

Mind a négy fejezet előtt olvashatjuk a korelemző szerkesztői bevezetőt. Sokoldalú felkészültségről tanúskodnak és mértéktartóan segítenek eligazodni a korszakok történelmi és irodalmi vonatkozásaiban. Háttérrajzot nyújtanak, nemegyszer a napi politikai mozzanatokot sem kerülve meg. Mentések minden fölös okoskodástól, magyarázkodástól. Kizárólag a kulcsmotívumokat emelik ki és így a válogatott szövegek a maguk szépségében önmagukért állnak helyt a jelen és a jövő előtt. Nagyon nagy érdeme ez D. Zöldhelyi Zsuzsának, akinek irodalomtörténeti és filológusi felkészültsége egyaránt bizonyítja, hogy tájékozottsága nemcsak az orosz irodalomra terjed ki, de a magyar és a világirodalom kis és nagy kérdéseiben egyaránt járatos.

A befogadó irodalom naptári sorrendjében elénk kerülő írások így összegyűjtve és egymás mellett nagy élményt nyújtanak. Megismerjük a témával kapcsolatos ízlés- és érdeklődésirány változatait, a magyar irodalmi közvélemény állandó alakulását, fejlődését, a kritikus szó kifejezőképességének gazdagodását, az egymásraépült évtizedek fordítói elveinek, gyakorlatának hullámszerűségét. Az is kirajzolódik előttünk: hogyan jut el hazánkban néhány lelkes literátor odáig, hogy már nem elégti ki őket az orosz írók francia vagy német nyelvű olvasása, és közvetítő nyelv nélkül, eredetiben kívánják élvezni a műveket, hogy aztán az eredetiből ültessék át azokat magyarra.

A magyar–orosz kapcsolatok kimagasló éve az 1866-os, amikor Bérczy Károly *Anyegin* fordításával szinte egyidőben jelenik meg, Bérczy Károly és Zilahy Imre előszavával az első magyar nyelvű – Puskin és Lermontov költeményeit közlő – orosz antológia. A bevezetőben olvashatjuk, hogy mindketten Friedrich Bodenstedt fordításaiból figyeltek fel az orosz költészetre „s elbűvölve annak szépségétől” elkezdtek oroszul tanulni, hogy eredetiből közvetíthessék a műveket.

Majd két évtizeddel később Reviczky Gyula – aki maga is nagyon sokat tett cikkeivel és verseivel az orosz irodalom népszerűsítéséért – irányítja ifjú Szabó Endre figyelmét az orosz írókra. Olyannyira, hogy Szabó Endre, aki maga is először németül olvassa az orosz prózát, 1888-ban már kiad egy „Zsebbe való orosz nyelvtant” – és a századfordulón már két kötetet is publikál.

Oroszországba is elutazik – két ízben is – és erről útinaplóban számol be. Ő az, aki felfigyel Csehovra, lefordítja az *Oblomovot*, a *Korunk hőstét* és Dosztojevszkijnek szinte minden művét. Szócikkeket ír a *Pallas nagylexikonba* és több tanulmányt szentel az orosz irodalomnak. Kiépít személyes kapcsolatokat is a kortárs orosz írókkal. A Függe-

lékben, sok más érdekes dokumentum mellett az ő leveleit is megtaláljuk Lev Tolsztojhoz, Korolenkóhoz stb.

A már számunkra is egészen közelmúltat idéző 1918-as évben az Esztendő januári számában, az akkor már „öregúrnak” titulált Szabó Endrével folytat beszélgetést a kor zsurnalisztája. Itt is hitet tesz az orosz irodalom és szellemiség mellett. Elmondja azt, amiről hallgatnia kellett az első világháború éveit alatt. Jóllehet ez a beszélgetés már olvasható az Így látták a kortársak című válogatásban –, amely az 1917–1919-es periódus dokumentumait közli – egészen más így, ebben a kötetben, a folyamatosság nagy áramkörébe illesztve Szabó Endre szavainak a kicsengése.

A későbbiekben már sokan megteszik az utat Oroszországba. A századelőn Waldhauser István jár Tolsztojnal, de őt keresi fel Pásztor Árpád is a nagy író halála évében, alig valamivel a szomorú vég előtt. Mindkét írás magán hordozza azt a bizonyos fokú tanácsalanságot, amellyel az egész magyar közvélemény fordult az író és gondolkodó ellentmondásos alakja felé. Pintér Ákos a Pesti Napló tárcájában számol be 1902-ben Gorkijnál tett látogatásáról. Nyíltságát és őszinteségét hangsúlyozza, de nem titkolja meglepetését sem, amikor „az egyszerű nép” írója magyar írók neveit említi és szavát veszi, hogy a magyar–orosz nyelvtant és a Zichy Mihály illusztrációival megjelent Madách Imre *Az ember tragédiáját* eljuttatja hozzá.

Az első összesítő művet, jóllehet csak „Bevezető” a 18. század orosz irodalmába 1896-ban Podhradszky Lajostól olvashatjuk. Célul tűzi ki „... a XVIII. század orosz irodalmának általános szellemét, irányát ismertetni, s így az egyes írókat és műveiket illető részletek” fejtegetésébe nem bocsátkozik.

A részletes fejtegetés a könyvismertető, a recenzensek dolga, akik nem tudnak mindig mentesek maradni a kor politikai szellemétől és nem mindig képesek elválasztani a politikát az irodalomtól.

Ennek egyik legjobb példája a 19. század hetvenes éveinek nyomán követhető változatai. A hivatalos magyar közvélemény és az ellenzéki, kezdő lépéseit tevő munkássajtó közötti lemérhető ellentét az orosz narodnyik mozgalom tevékenységét, a Turgenyevet, Csemisevskijt és más orosz írókat illető megítélésben nemegyszer kiélesedik. A Turgenyev nyomán minden forradalmi irányzatot „nihilistának” nevező világsajtó, így a magyar is, a látványos terrorakcióknak nagy figyelmet szentel. Ezzel egyidőben fenyegetőzik a pánszláv veszedelemmel is és az orosz–török háború idején többnyire az oroszok ellen foglal állást.

Mindez nem marad hatástalan. Az Oroszországból érkező hírek még Jókai Mórt is erősen befolyásolják. A jövő század regényében torzképet fest a 20. század képzelt nihilistáiról, „elődeiknek kiáltva ki

Bakunyint, Herzent (akiket addig rokonszenvvel emlegetett) és Csernyisevszkijt”.

Ezzel a Jókai regénnyel szinte egyidőben írja meg Dosztojevszkij az *Ördögöket* ugyancsak a nihilisták sajátos értékelését nyújtva a regényben „...ahogyan a narodnyik perek ismeretében alkotja meg Turgenyev a Töretlen földet, a narodnyikok nép közé járását és bukását.”

Dosztojevszkij általában is sok vitára alkalmat adó és hazánkban igazán csak a 20. században elismert nagysága a Nyugat 1919 áprilisi számában rendkívül érdekes megvilágításba kerül. Egész tevékenységét elemezve, – tehát regényei között az *Ördögöket* is beleértve – Fenyő Miksa azt állítja róla, hogy: „... Marx mellé igazibb írómbernt a kommunizmus nem ültethet... Egy kultúra, mely végső törekvésében a legteljesebb egyenlőséget, a vagyonnak teljes kiküszöbölését, a megalázzottak felemeltetését hirdeti, nemesebb, egyszerűbb géniuszt, mint Dosztojevszkij nem is választhat...”

Szubsjektív, impresszionista vélemény ez, ahogyan az 1912-ben S.A. (a szerkesztő feltételezése szerint Schöpflin Aladár) Népszavában megjelent cikkének a következő sorai is: „... Ha egyszer lesz, ami nincs – saját szemével látó, saját fejével gondolkodó és a német disszertációk újrakérdődzésénél tovább is jutó filológiai tudományunk, akkor bizonyára mint az utolsó negyven év legjellemzőbb vonását fogja megállapítani az oroszoknak, de különösen Turgenyevnek és Puskinnek a hatását a magyar írókra.”

1914 júniusában Kárpáti Aurél a Népszavában a Földek testvérisége című írásában, a magyar irodalom helyzetét elemezve, az új magyar regényre várva azt szeretné, ha valaki már megszólaltatná „... nekünk és rólunk sírná el a Halott lelkek vagy az Oblomovok történetét”.

Ebben az időben már sokan foglalkoznak az orosz és a magyar irodalom tartalmi kérdéseinek hasonlóságával. Krúdy Gyula egyike azoknak, akik fogékony lélekkel érzik meg az egykori orosz regényhősöket, „a múlt századbeli irodalom figuráit” itt valahol egy pesti „külvárosi ház pincéjében”, aki már 1897-ben Petelei István szelíd-ségében, Godzsua Elek műveiben és Thury Zoltán írásaiban felismeri a turgenyevi poézist.

Ady Endre csak néhány rövid cikkével szerepel a kötetben. Jó lett volna, ha fiatal, nagyváradi újságírói időszakából közlik Maxim Gorkijt bemutató cikkeinek legalább egyikét, amelyben „Keserű Maxim még a cári önkényuralom ellen vívott harc messzemutató szimbóluma”. Ez is hozzátartozna a történelmi igazsághoz.

Sokat, nagyon sokat lehetne még írni az orosz irodalom befogadásának dokumentumairól. De talán ennyiből is kiderül, hogy a szó legpontosabb értelmében fontos és nélkülözhetetlen kötetet vesz kezébe az, aki egy kicsit is érdeklődik a téma iránt. (Tankönyvkiadó, 1983.)

URBÁN NAGY ROZÁLIA

H. SZÁSZ ANNA MÁRIA: A 20. SZÁZADI CSALÁDTÖRTÉNETI REGÉNY

Irodalomszociológia vagy összehasonlító irodalomtörténet? Ez a kérdés vetődik fel az olvasóban H. Szász Anna Mária dolgozata nyomán. Össze lehet-e vetni olyan, látszólag különemű minőségeket, mint Thomas Mann, Faulkner és Fejes Endre vagy Gorkij és Tormay Cecile, az egynemű irodalomtörténeti általánosítás hipotetikus céljával, vagy inkább társadalomtörténeti tények irodalmi demonstrációjául és alátámasztásául alkalmas ez a művelet? H. Szász Anna Mária persze nem így tette fel a kérdést, benne a családtörténeti regény irodalomtörténeti kategóriájának hipotézise induktív módon alakult ki, és a kérdés csupán az volt számára, mely regényeket szemelje ki az igazolási folyamat céljára, hogy a kategória határait minél pontosabban és teljesebben tűzhesse ki. Az irodalomszociológia gyanúja – mely félreértés ne essék, nem rosszalló gyanú – csupán az olvasóban merül fel utólag, részben az összehasonlító elemzés bizonyos hiányosságai, részben az egyes regények szociológiai elemzésének erényei alapján.

A családtörténeti kategóriája nem újdonság, a *Buddenbrook-ház*, a *Thibault-család* és az *Artamanovok* között már iskolai tanulmányainkban ennek alapján vonunk párhuzamot. H. Szász Anna Mária egyrészt árnyalja ezt a kategóriát, elkülönítvén benne a „nemzedékregényt”, a szorosán vett „családtörténeti regényt” és a vizsgálódása tárgyául választott „családtörténeti regényt”, másrészt olyan regényekben is felfedezi a műfaji közös nevezőt, amelyeket erről az oldalukról még nem világítottak meg. Családtörténeti regénynek azt tekinti, amely egy családnak legalább három nemzedéknyi történetét beszéli el, és ezek a nemzedékek különböznek egymástól, azaz történetük valamilyen folyamat ábrázolását foglalja magában. A családtörténeti regény kialakulását eszerint a társadalomábrázolás diakronikus szemléletének térhódításával

összefüggésben vizsgálja. E diakronikus szemlélet jelentkezése – nem véletlenül – egybeesett a polgári társadalom századfordulói válságával. Zola *Rougon-Macquart*-ciklusa még a szinkronikus szemlélet jegyében fogant, a naturalista író a teljes és jelenvaló korabeli valóság leképezését kísérte meg benne. Thomas Mann *Buddenbrook-házát* ellenben már az oknyomozó kíváncsiság hozta létre, a bekövetkezett válság okainak és folyamatának kutatása.

A *modern családtörténeti regény műfaji sajátosságai* című fejezetben, még a demonstrációs anyagul kiválasztott regények elemzése előtt, a szerző számba veszi azokat a jellegzetességeket, amelyek műfaji ismérveknek tekinthetők. Legfontosabbnak a háromnemzedékes felépítést minősíti, ez adja a tárgyalat prototípusát. Ezen belül a nemzedékek funkciók szerinti megoszlása is eléggé szabályszerű: az első nemzedék a családtörténet konstruktív fázisának hordozója, a második azé a szakaszé, amelyben felszínre bukkannak az ellentmondások, konfliktusok. A harmadik nemzedékkel többnyire a hanyatlás, a dekadencia lép színre, néha a fordítottja: a pozitív előjelű kibontakozás. Szabályszerűnek látszik az is, hogy a szerző a középső generációval azonosul leginkább, abból mint a sajátjából kiindulva tekint vissza és előre annyira, amennyire közvetlen élettapasztalatai lehetővé teszik. Mivel az így áttekinthető időszak mintegy negyven-ötven évnyi, a családtörténeti regények cselekménye általában ekkora időszakot fog át.

Érdekes gondolatokat pendít meg H. Szász Anna Mária a női szerepek sztereotípiáiról. Megkülönböztet otthonteremtő, konzerváló erőként működő nőket, ösztönző, pozitív nőket, akik többnyire szerelmesek, valamint destruktív szerepűeket. Vázlatosan érinti a továbbiakban azokat az eljárásokat, amelyekkel a regényíró megteremtí a családtörténet kortörténeti hátterét, illetve amelyekkel a történetbeli kontinuumot elbeszélésbeli diszkontinuummá alakítja át. Megvizsgálja, milyen változatok mutatkoznak a hosszabb időszakokat összefoglaló, iteratív-duratív elbeszélő technika és a jelenetező ábrázolás viszonyának terén, egyik végletként a *Thibault-családot* említve, amely csaknem teljes egészében jelenetekből áll, ellenpéldául pedig a *Radetzký-indulóra* hivatkozva, amelyben túlteng az összefoglaló elbeszélés, és párbeszéd alig található benne. Végezetül felsorolja a családtörténeti regényeket speciálisan jellemző tematikai elemeket (családi összejövetelek, családi ház, cég, gyár, halál stb.) és epikai funkcióikat.

A műfaji sajátosságoknak ez a számbavétele a dolgozat legfontosabb és legérdekesebb fejezete. Itt a vizsgálódás egyértelműen poétikai szempontú, és eredményeként nagy vonalakban realizálódik a dolgozat célja: egy műfaji kategória körülhatárolása. Mindegyik vizsgálati szempont szignifikáns jegyekre világít rá. A recenziens csak azt sajnálja, hogy ez a

poétikai letapogatás végeredményben érintőleges marad, számos eredeti észrevételét a szerző csak vázlatosan dolgozza ki.

A tanulmány nagyobbik fele egyes családtörténeti regényeknek szentelt elemzések sora. A nyugat-európai polgári fejlődés lehetőségeit példázó családtörténeti regények közül *A Buddenbrook-ház*sal, *A Forsyte-Ságával*, *A Thibault-családdal*, Duhamel *La Chronique des Pasquier* című ciklusával és Böll: *Biliárd fél tízkor* című regényével foglalkozik a szerző. Ezután olyan műveket vizsgál, amelyek a kelet- és közép-európai polgárosodási tendenciákat tükrözik: Gorkij *Az Artamonovok*, Joseph Roth *Radetzky-induló*, Tormay Cecile *A régi ház* és Babits *Halálfiái*. Majd a *Civilizálódás és kapitalizálódás Észak-Amerikában* című fejezet következik, amely Rölvaag és Faulkner családtörténeti trilógiáját mutatja be, végül pedig két olyan regény elemzése, amelyek immár nem polgárcsalád, hanem proletárcsalád történetét beszélik el: Bredel *Verwandte und Bekannte* és Fejes Endre *Rozsdatemető*. Százötven kis alakú oldalon tizenhárom regény bemutatása tehát, amelyek között több trilógia és monstuózus ciklus akad. Az egyes elemzések természetesen eleve nem vállalkoznak többre, mint a kiszemelt művek társadalomtörténeti reprezentációjának és szembe-szőkö műfaji jellegzetességeinek felvázolására, de a sok egyformán összegző áttekintés bizonyos monotóniát, a demonstrációs anyag bősége bizonyos zsúfoltságot eredményez.

Ezt a benyomást nem utolsósorban az kelti, hogy H. Szász Anna Mária az egyes regényportrékban is rengeteg érdekes kérdést pendít meg, amelyeknek kifejtésére a választott módszer miatt nem is igen kerülhetett volna sor. Mint már a regények csoportosításából látható, a figyelem itt bizonyos fokig szociológiai síkra terelődik át a korábbi poétikai síkról: azt vizsgálja elsősorban a szerző, milyen társadalmi mozgástendenciákat, történelmi folyamatokat ábrázolnak az egyes családtörténeti regények. A választott széles spektrum és szűk terjedelem mellett a társadalomtörténeti reprezentáció kérdésén túlvivő ábrázolásmódbeli kérdések nem kaphatnak kellő figyelmet. Az elemzések rendszerint csupán a mozgástendenciák hordozóinak megtett figurák elkülönítéséig és – egyébként igen pontos, plasztikus és élvezetes – körülírásáig jutnak el. Különösen jól sikerült ebből a szempontból *A Thibault-család*, *Az Artamonovok*, a *Radetzky-induló* és a *Halálfiái* modellérvényű főalakjainak megragadása. Helyel-közzel érdekes összehasonlításokra is sor kerül, amelyek megintcsak hol irodalomszociológiaiak, amennyiben arra mutatnak rá, melyik regény mit tükröz az elmúlt száz esztendő európai és amerikai polgári fejlődéséből (vagy az utolsó két regényt tekintve: az utóbbi évtizedek szocialista fejlődéséből), hol inkább poétikai elvűek, amennyiben a művek sajátos

világában kikristályosodó mozzanatokot vetnek egybe (például a forsyteizmus, snopeizmus és hábetlerizmus jelenségének párhuzamait).

H. Szász Anna Mária könyve végeredményben igen nagy anyagot halmaz fel viszonylag szűkreszabott kereteken belül. Számos érdekes és tanulságos kiinduló- és támpontot nyújt e bőséges anyag elrendezéséhez, de ezt az elrendezést magát a szerző nem végzi el maradéktalan következetességgel. Nem különül el elég világosan vizsgálódásának poétikai, komparatiztikai és szociológiai szempontja, bár témáját tekintve mindhárom szempont egyformán releváns, és H. Szász Anna Mária mindhárom szempontból tesz is külön-külön értékes és igaz megfigyeléseket. Valószínűleg nem volt szerencsés különválasztani a kifejtést egy általános elméleti és egy konkrét leíró részre, és helyette inkább egy összehasonlító irodalomtörténeti-poétikai és egy összehasonlító irodalomszociológiai részre kellett volna tagolnia mondanivalóját. A dolgozat azonban modern filológiai ismereteink hézagait így is hathatósan pótolja. Széles látókörrel és hatalmas anyagtudásról tanúskodó, lényegretörően és minden szakmai nagyképűségtől mentesen, kiegyensúlyozottan megírt munka. A családtörténeti regénykolosszusok jéghegynyi ismeretének mintegy csak a csúcsa, amely azonban az ilyen vizekre hajózó olvasó és kutató számára kellőképp jelzi a hatalmas vízalatti tömegeket is. (Akadémiai Kiadó, 1982.)

GYÖRFFY MIKLÓS

LŐRINC PÉTER: TÁRSADALOM ÉS MŰVÉSZET

Lőrinc Péter, jugoszláviai magyar költő, író, publicista ezúttal művészetelméleti tanulmányait nyújtja át az érdeklődő olvasónak. Válogatott tanulmányait – mondhatnánk, ha Lőrinc Péternek megadott volna az elegyengetett pálya, a simán gördülő karrier s az idő rostjain átszítált szabad mérlegelés; megmaradt cikkeit, aforizmáit, esszéit és dolgozatait – mondjuk inkább, hiszen a már kora ifjúságában balra tartó és a szocializmussal korán eljegyzkedő szerző írásait szimatoló házkutatások és büntetőtáborok rostálták és ritkították. A magyar és szerb-horvát folyóiratokból kilépő kötet több mint fél évszázadot kötöz körül töprengéseivel; első vázlata 1918-ból, utolsó dolgozata 1973-ból való.

A pályakezdő esszéket expresszív, sőt expresszionista lendület, aktivista tettvágy és jövőt idéző, teremtő türelmetlenség jellemzi. „*A verseim*. Szeretném, ha én írtam volna őket, de nem én írtam. Az írta őket, aki szeretnék lenni” (7.) – hirdeti egy kihívó paradoxon az *Esztétikai skiccekben* (1918–1920) annak jóslatos jeleként, hogy az esztétika itt a lírai lobogás fákhlyahordozó szolgálóleánya. „Önhipnózis: ez az én egész esztétikám, az egész expresszionisztikus magamadása bárkiben és bármiben: az Én azonosítása a mindennel és mindenkivel a művészi behelyezésem és megélésem át.” (8.) E világot ölelő autoszugesztio mint művészi mozdulat és gondolkodói élmény számos következménnyel jár. Nemcsak a művészetet meríti meg a költészetben, hanem a tudományt is a lírában („líra a tudomány is! 8.), sőt az egész világmindenséget: „Igen, minden líra! Az én világra fényképezése!” (*Lázadás és forradalom*, 1921. 21.) A definíció nem fogalmi meghatározás, hanem „egy szóba tömörült élmény”, „Nincs logika, nincs értelem”, „Nincs cél, csak út van”, „Semmi sem objektív”, „Nincs gondolkodás.” (*Pszichoszintézis*. 1921. 26., 28., 29.) Ahol az indulat kilúgozza a ráció érvelését az okfejtésből, ott a stílus is elsősorban a lírai én lüktető érverését közvetíti. A ma nemzedékében az időtlenség passzivitása helyére az idő aktivitása lépett: „a mozgás, a ritmus dobogott fel akart tudatos életté!”, s szapora képlékenységében bizony a képzavartól sem riadt vissza: „A vas, az érc, a kohézió, a villamosság, a gravitáció benne legyökereznek, préselt, túlfűtött akarásokká rügyeznek!” (*A vas esztétikája*. 1921. 14.)

A húszas évek forrongó indulati anyaga körül ugyanakkor a gondolati öntőformák szilárdabb mintája is kitapintható. A jelen művészete – hirdeti a szerző – a vajúdo disszonanciáé, a forradalmi akarásé, mely a jövőben klasszikus harmóniának ad helyet. Amikor ez dogmává merevedik, kihívja maga ellen a romantikus elégedetlenséget, mely, ha aktivizálódik, ismét forradalmasodik és forradalmasít. (*A haldokló expresszionizmus*. 1921) A romantikából forradalmi művészet keletkezik, ebből pedig klasszicizmus sarjad. Vagy a klasszicizmus a megállapodottság, a múlt művészete? „Mást tartunk klasszikusnak” – magyarázza képzelt vitapartnerének vagy perlekedő alteregójának a párbeszéd énkettőző szerzője, majd torlasztott toleranciával hozzáfűzi: „s ha ezt nem agyarazzuk botor-látni-nem-akarással egymás ellen konok feltűzeltségben, akkor ezen a megértésen minden vita megdől.” (*Romantika*, 1921. 16.) Alkalmassint. Az új művészet a tettek nyelvén beszél, s időt teremt. „És ha dada: hát dada! De út a jövő klasszicizmusa felé!” (*Idő és művészet*. 1921. 25.) A passzív romantikát felváltja az aktivizmus, ezt pedig „a cselekvés, az akció, a tettek kora, . . .

amely már fölöslegessé teszi az aktivizmust, de egyúttal magába is foglalja mint egyik alkotóelemét.” (*Aktivizmus: állandó visszatérő*, 1922. 31.) E megállapítás vallomásnak is beillik: egyszerre önarckép, pályakép és korkép.

A harmincas évek övezete új pályaszakaszt képvisel. A szubjektív izzást objektív elemzés váltja fel, az ösztönös sejtést a tudatos gondolkodás, az aktivizmust az akció, a szürrealizmust a realizmus. Ami korábban az esszék dobbantó deszkája volt, az most a tanulmányok témájává lesz. Az érzelmi azonosulás helyére kritikai távolságtartás kerül, mely – a múlt folytatásaként – a tárgy belső átélésével és megértésével párosul. Míg a húszas években az indulattól megrészegeedett gondolat eksztatikus felkiáltójelek között tántorog, az új korszakban – mámorát kialudván – tárgyilagos pontok közén lépeget vállalt s vallott célja felé. A magasan lobogó expresszionista esszéket Láng Árpád jegyezte, az újabb dolgozatokat (1936-tól) Lőrinc Péter írja alá.

Sorukból kiemelkedik, s a freudizmus és marxizmus e korban József Attilától Christopher Caudwellig megfigyelhető kettős indításáról tanúskodik a *Pszichoanalízis és szürrealizmus* (1936–1938). Lőrinc Péter a lélektan tárgyában, a lélekben az összes személyi élmények szintézisét látja, s felismeri társadalmi meghatározottságát. Tagadja azt a vulgár-materialista felfogást, mely szerint a lélek egyszerűen biológiai „szerv” lenne, de szembeszáll azzal az idealista elképzeléssel is, amely a lélekre mint anyagtalan szellemre tekint. Az ösztönben a fajta szerzett tulajdonságát, az étellel szembeni nem tudatos állásfoglalását pillantja meg, s így végső soron a természet és a társadalom hatására vezeti vissza. A pszichoanalízistől feltételezett „ős-én” („es”), „én” („es-ich”) és „fölöttes-én” („über-ich”) létezését elismeri, de nem az általános értelemben felfogott emberi lélek vagy személyiség örök tagozódásának tekinti, hanem egy ellentétektől felszabdalt társadalmi állapot tükröződésének látja. Méltányolja a pszichoanalízisnek az egyéni lelki élet s a szexuális élet területén tett felfedezéseit, de elhessenti a teljesen kibomlott pszichoanalitikus elmélet pánszexualizmusát, szubjektivizmusát és idealizmusát. Azt vallja, hogy a szublimálással történő gyógyítás csupán tüneti kezelés, s azt tartja, hogy a radikális megoldás annak a társadalmi állapotnak megváltoztatása, amely a lélek zavarait előidézti. A Freud feltételezte lelki mechanizmusok, az elfojtás, a lelki cenzúra s a szublimálás Lőrinc Péter szerint is léteznek, de ezeket – hirdeti – fiziológiai és társadalmi szempontból kell értelmezni, s bennük egy felbomló kor meghatározott emberének természetrajzát kell észrevenni. Lőrinc Péter a maga felfogását az egykorú vitákban állást foglalva, Freud, Ferenczi, Varjas, Rank, Kolnai, De Man, Reich, Bunić, Lúria, Fridman, Zalkind, Bihovszkij, Jeszenszki (Molnár) Erik, Sapiro, Volosinov, Jurinec,

Deborin, Thalheimer és mások nézeteihez viszonyítva fejti ki. Figyelemre méltó párhuzamokat von a pszichoanalízis és a szürrealizmus mód-szere között.

A kései és későbbi tanulmányok kritikai élet keményre edzi a történelem. *A kelőn is hanyatló polgárság esztétikája* (1940) Oscar Wilde, Jászi Oszkár és Dienes László művészetfelfogását szembeesítve azt a véleményt is megkockáztatja, hogy Machiavelli a történelmi materializmus hírnöke volt. A *Tallózás* (1941) című cikk kételkedik abban, hogy egy virágváza belső művészi élménnyé válhat. A szürrealisták álmokergető illuzionizmusának bírálata már a *Pszichoanalízis és szürrealizmusban* azzal vádolja a szürrealista művészeket, hogy a valóságot – ha tudattalanul is – „a vér, a szexualitás, a biológia, a fajok, . . . a korporációk nevében” tagadják. (79.) Az utószót író Bori Imrének alkalmasint az effajta kitételek miatt támadt az a benyomása, mintha Lőrinc Péter „egy személyben játszana az inkvizítor és az eretnek szerepét”. (193.)

Am a kötetének anyagát rendező s pályája felett szemlét tartó szerző maga is rendelkezik azzal a bölcs belátással és történelmi távlattal, amellyel egyik-másik egykori nézetétől immár elhatárolhatja magát. A szürrealistáknak a faji misztikával való kapcsolatbáhozatalát például így jegyzeteli meg, s igazítja ki: „1937–38-ban, az antifasiszta harc elején ez világos utalás volt a fasizmusra. Óvás tőle. Ekkoriban szűnt meg nálunk a szürrealizmus – az antifasiszta harc jegyében. Az egész íráson átvonul az akkori aktualitásnak ez a jegye. Ez itt-ott merevvé is teszi.” (79.) E visszapillantó felismerés egyszersmind új gondolkodói korszakot és magatartást is jelez.

A visszapillantás nem egy cikknek és tanulmánynak kifejezett célja is. *A Két part között* (1950) Szenteleky Kornél irodalomszervezői munkásságát értékeli; a *Fura eset . . .* (1951) önéletrajzi pályavázlatot nyújt, s egyben a vajdasági irodalmi mozgalom egy szakaszát is felvillantja; *A felfedezett Kultúra* (1964) a Schwalb Miklós szerkesztette *Kultúra* című lap 1935-ös mutatványszámának kapcsán feljegyzésre méltó sajtótörténelmi adalékokkal szolgál; az *Együtt . . . az irodalomban* (1971) a szerb–magyar progresszió irodalmi együttműködésére emlékezik 1918 és 1945 között, személyes reminiszenciák nyomvonalán haladva; s a kötetzáró *Avantgardizmus és realizmus* (1973) a szerző életútjának tanulságait összegzi, az avantgarde és a realista formát egyaránt elfogadja, s a forradalmi tartalom és a formai megújulás szintézise mellett tesz hitet. (Újvidék. Fórum Könyvkiadó, 1981.)

EGRI PÉTER

SZABÓ ZOLTÁN: KIS MAGYAR STÍLUSTÖRTÉNET

A stilisztikai munkásságáról, tanulmányaiból közismert Szabó Zoltánnak harmadik szakkönyve van kezünkben. 1968-ban munkatársaival együtt írta a *Kis magyar stilisztikát*, mely sajnos a bukaresti kiadás után itthon nem jelent meg, pedig nagyon jól használható tankönyve lenne a stilisztikaoktatásnak. Ugyancsak a Kriterion kiadónál jelent meg 1970-ben a *Kis magyar stílustörténet* című könyve. Szerzőnk ebben a művében egyedülálló kísérletként próbálja a magyar szépírói stílus történetét összefoglalni. A hazai kritika, rámutatva a kísérlet nehézségeire, problémáira, nagyra értékelte ezt a hiánypótló írást, és annak itthoni kiadását sürgette. Voigt Vilmos írja: „Azon töröm a fejem, hogyan lehetne minden magyar tanár kezébe eljuttatni? Mert félok, hogy esetleg elődje, az 1968-as *Kis magyar stilisztika* sorsára jut, és éppen azok nem vesznek róla tudomást, akik számára íródott, a magyar irodalom szerelmesei Szalontán innen és túl.” (Valóság, 1971/6. 98.) Martinkó András is így ír: „Nagyon gyorsan ki kell adni Magyarországon is!” (ÉS, 1971/5. 3.) Ez a „gyors” kiadás 12 év múlva született meg. De legalább valóban megjelent itthon is, nem úgy, mint Szabó Zoltán harmadik, a stilisztika szakirodalmát gazdagító könyve, *A mai stilisztika nyelvméleti alapjai*, mely Kolozsvárott látott napvilágot 1977-ben. A 12 évnyi késésnek azonban haszna is van. Szerzőnk könyve első kiadásának kritikái és az utolsó tíz év stilisztikai kutatásainak eredményei alapján könyvét átdolgozta, teljesen új tárgyalási alpra helyezte.

Szabó Zoltán könyve első részében elméleti és módszertani elveket tisztáz. A stílustörténetet a stilisztika egyik ágaként fogja fel, melynek alapfogalma a stílus, a nyelvi eszközökkel megvalósuló kifejezési mód. Ezután témakörét szűkítve jelzi, hogy csak a szépírói stílus történetére szorítkozik. Bár a stílustörténet a nyelvi elemek stilisztikai minősítésének, a beszélt vagy írott közlemények stilisztikai elemzésének, a közleménytípusok stílusjellemezésének szinkronikus és diakronikus vizsgálatán alapszik, itt, ebben a terjedelmében is korlátozott könyvben, mindez csak szemléltető utalásként jelentkezik. A stílustörténet tárgyalásának lehetséges alapkategóriái közül most csak egyet, a *stílusfejlődési tendencia* vizsgálatát választja ki, és mutatja be a szerző. „A szépírói stílus belső mozgását, fejlődését és irányát jelző tendencia” ez, „amely a fejlődési törvény megnyilvánulása és realizációja.” (17.)

Az elméleti alapvetés után a szerző a magyar szépírói stílus történetét korszakokra osztja. Mint mondja: „a korszakolás elvileg önkényes-

kedés . . . , de . . . gyakorlatilag mégis szükséges eljárás . . .” (22.) Talán itt van szerzőnknek a legnehezebb dolga. Még az irodalomtörténeti szakirodalom sem tisztázta egyértelműen a korszakfelosztást. Szabó érzi, hogy a stílus fejlődése nem mindig, nem minden ponton egyezik az irodalom történeti vonulatával. Az egyes szakaszokon belül kiemelt stílusfejlődési tendenciák vitathatóságának egyik oka, hogy némelyikről még alig van stilisztikai szakirodalom. Szabó Zoltán stílustörténetének egyedülálló voltát, egyéni kísérletének nagyságát, problémáinak bonyolultságát itt érzékelhetjük legjobban. Mint ő maga is írja előszavában, az előfeltételek még nem értek meg a tudományos összegezés szintjére. Valóban, amíg a stilisztikai kutatás még nem dolgozta fel kellő mélységig a magyar szépirodalom gazdag anyagát, melyből a stílus fejlődése kiteszki, addig egy ilyen stílustörténet csak egyéni kísérlet lehet. Bármennyire jól tájékozódott a szakirodalomban, bármennyire tudása magaslatán áll is a szerző, a magyar irodalom teljes, részletes stilisztikai elemzése nem állt rendelkezésére.

Szabó Zoltán négy nagy korszakra osztja tárgyalási anyagát. I. *A szépirói stílus kezdetei*. II. *Kazinczy reformjától Petőfi és Arany stílusforradalmáig*. III. *Petőfi és Arany stílusforradalmától a Nyugat újtársáig*, IV. *A Nyugat stílusforradalmától a jelenig*. A négy korszakon belül nagyobb és kisebb hatású stílusfejlődési tendenciákat és azok jellegzetes eszközeit tárgyalja. Az, hogy a szerző mely tendenciákat és mely eszközöket választ ki és mutat be, melyeket tart jelentősnek és hatásosnak, alkalmasint vitát fog kiváltani a magyar stilisztika kutatóinak körében. Sok-sok rész tanulmánynak kell még tisztáznia némely stílusjegy jelentőségét, a rendszerben elfoglalt helyét. Szerzőnk is bizonyára sokat küszködött, míg eldöntötte, mely jelenségeket emeljen ki, hol és milyen fokon tárgyalja őket. Rendszerének alakuló voltát mutatja például, hogy míg a szecesszió könyvének első kiadásában a harmadik korszakban szerepel, úgy most, szerintünk is helyesebben, a negyedik korszakhoz tartozik. A korszakolás nehézségeit, amint szerzőnk is hangsúlyozza, az irodalmi stílusfejlődés átfedései is fokozzák. Egy-egy jelenség megvan már jóval korábban is, vagy mindig is létezik, de csak bizonyos időben válik dominánssá, sokszor az alkotók egyéniségétől függően már a korszak előtt, vagy még sokkal utána is jelentős, stílust meghatározó tényező maradhat.

A négy nagy korszakon belül szerzőnk sorra veszi a szerinte legjellemzőbb stílust alakító tendenciákat. Ezeknek a legtöbbször művészet-történeti korstílusoknak általános jellemzése után e második kiadásban a stilisztikai jellegzetességek sorra vétele következik, íróinktól idézett példákkal. A könyv első kiadása a stílustendencia általános leírása után egyes írókat kiemelt, jellemzett, mindig felmutatva stílusukban a ten-

denciák összeszövődését, átmenetiségét. A Kriterion kiadását éppen ezért talán jobban hasznosíthatják a középiskolai tanárok, ha az irodalomtörténeti oktatást akarják stílustörténeti adalékkal kibővíteni, egy-egy jelentős író kapcsán. A második kiadás a stiliztikai jelenségek számbavételével általánosabb, elméletibb tárgyalást nyújt, melyben az írók csak példaként, sokszor sajnos csak nevük felsorolásával szerepelnek. Ebben a kiadásban inkább a stílustörténettel foglalkozni kívánók találhatnak elméleti eligazítást, nyerhetnek elindítást. Míg az első kiadás a korlátozott számú, kiemelt író stílusáról érzékletes, összefoglaló képet fest, addig ez a könyv, bár az egyéni stílus jellemzése hiányzik belőle, sokkal több íróat vonultat fel, helyez a fejlődés vonalába, jelezve stílusuk jellegzetességeit. Míg korábban egy helyen tárgyalja a kiemelt író műveiben felismert stílustendenciákat, addig most a különböző tendenciák alá csoportosítja az írókat. A kötet használója szempontjából mindkét tárgyalási módnak megvannak az előnyei és hátrányai. A második kiadás így nemcsak az utolsó tíz év jelentősen megszaporodott stiliztikai szakirodalmának felhasználásával egészült ki, de az írók szélesebb körének szépírói stílusunk történeti fejlődésébe való beállításával is. Hogy csak egy példát említsünk, Tamási Áron az első kiadásban nem szerepel, itt most öt helyen is: az expresszionizmusnál (301.), a szürrealizmusnál (309.), a 20. századi népies stílusnál (319.), az élő nyelv és tájnyelv irodalmi felhasználásánál (322.) s a népköltészet és a népi mitológia stílust alakító hatásánál (325).

A könyv magyarországi megjelenését örömmel üdvözljük, nemcsak mert kiválóan hasznosítható tankönyvet ad tanáraink kezébe, hanem azért is, mert példájával a teljesebb összegezés elérésére biztat. (Tankönyvkiadó, 1982.)

N. ABAFFY CSILLA

ADALÉKOK A NEMZETISÉGTUDOMÁNYHOZ

SZELI ISTVÁN: A MAGYAR KULTÚRA ÚTJAI JUGOSZLÁVIÁBAN

Szeli István neve és munkássága jól ismert azok körében, akik a jugoszláviai magyar tudományosság fejlődését nyomon kísérik. De jól ismert azok körében is, akik e tudományosságnak szervezeti kereteit, kapcsolatrendszerét, intézményeit tanulmányozzák; végül pedig azok körében, akik a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság munkája után

érdeklődnek. Szeli István sokrétű, sokirányú tevékenysége egyben a magyarságtudománynak (és annak egyik ágaképpen: a nemzetiségtudománynak) szép és továbbgondolásra méltó példája.

Úgy vélem, nincs igazuk azoknak, akik kételkednek a magyarságtudomány megalapozottságában, hiszen az nem több, nem kevesebb, mint pl. a bohemisztika, russisztika vagy általánosabban értve: a szlavisztika, a germanisztika stb.; azaz a magyarságot mint a kutatás tárgyát felfogó vizsgálatok, elemzések *rendszere*. S minthogy olyan tudományos rendszer, amely nem pusztán nyelvi jelenségek feltárásában jeleskedik, hanem széles körű történelmi, földrajzi, antropológiai, művelődés- és művészettörténeti, komparatiztikai, kontaktológiai stb. tanulmányok sorából tevődik össze, beleilleszkedik egy nagyobb, átfogóbb tudományos rendszerbe, amely a különböző nép- és nemzet-tudományok együttesét alkotja. A nemzetiségtudomány része a magyarságtudománynak. A Magyarországgal szomszédos országokban jelentős számú magyar anyanyelvű lakosság él, és jelentős számú magyar lakosság él közelebbi-távolabbi országokban, földrészen is. Kötelességünk, hogy azok életviszonyait, létfeltételeit, kulturális és egyéb lehetőségeiket, eredményeiket stb. számon tartsuk, elemezzük.

Szeli István tevékenysége kitűnően tanúsítja, hogyan lehet színvonalasan és elfogultságoktól mentesen (mert csak úgy van értelme!) művelni a följebb megnevezett tudományt; illetve hogyan lehet tudományosan vizsgálni azt, amit nem szabad és káros tetszetősnek látszó publicisztikai frázisokkal, odavetett esszészzerű írásokkal művelni. Egyszóval adatok, tények és történetiség: ezek jellemzik Szeli tanulmányait, így előttünk fekvő könyvét is. A tanulmány egy átfogó-tervező munka részeként készült, eredetileg szerbek számára, szerbül. Ez bizonyos fókig meghatározta a vizsgálat irányát, mélységét és célzatát. Előtérbe kerültek olyan kérdések, amelyek egy kevésbé célhoz kötött, nem alkalmi dolgozatban bizonyára alig említették volna, viszont mert hangsúlyozottan nem irodalom- és jogtörténeti, hanem eszmetörténeti a vizsgálat módszere, ezért a valószínűleg irodalomtörténetinek hitt komparatiztikai eljárások jórészt elmaradtak, vagy csak jelzészzerűen vannak jelen a tanulmányban. Szeli dolgozatának messzeható érvényességét nem csökkenti, hogy az „élet” néhány kérdésben már rácáfolt fejtegetéseire. Pl. a maga részéről nem tartotta volna célszerűnek a Hungarológiai Intézetnek az újvidéki Egyetem Bölcsészkarához csatolását; ez azóta megtörtént, s ennek magyarázatául pénzügyi-szervezési-tudománypolitikai indokokat is olvastam a Hungarológiai Intézet tudományos értesítőjének hasábjain.

Megfontolandó és megszívlelendő, amit Szeli a „kisebbség”, illetve a „nemzetiség” státusáról, fogalmáról és a fogalom mögött megbúvó tar-

talomról ír, főleg Rehák Lászlónak, a kérdés kiváló szakértőjének gondolatmenete alapján. A jugoszláviai magyarság „nemzetiség”-státusát eszerint Jugoszlávia alkotmánya, az öngazgatási rendszer biztosítja, s ez ama intézményrendszer (itt mindenekelőtt iskolákról van szó, az elemi iskolától a főiskoláig, egyetemig bezárólag), amely valóban eredményesen működik, hiszen számos fontos eredményt fölmutató öntudatos értelmiségit is föl tudott nevelni. Szeli viszonylag kevés teret szentel a színháznak, a televíziónak, a rádiónak, lényegesen többet a rendkívül fontos nyelvemelő tevékenységnek, az itt elért sikerek jogos büszkeséggel tölthetik el. Más kérdés, hogy a jugoszláviai magyar nyelvemelő tevékenység intézményesítéséhez-intézményesedéséhez hasonló jelenségeket másutt, ahol magyar nemzetiség él, nemigen tapasztalunk, illetve nem oly hatásos módon, ahogy a Vajdaságban. Így az a megállapítás, hogy a „felszabadulással bekövetkező hatalmas rendszerbeli változás következtében a társadalom nyelvhez való viszonyában is gyökeres változások álltak be” (72.), csak részben igaz; egyrészt a következő lapokon Szeli mutat rá arra, hogy „a negyvenes évek indokolt politikai radikalizmusa nem szentelhetett akkora figyelmet az olyan érzékeny kérdéseknek, mint például a nyelv”, tehát hiába a gyökeres változás a nyelvhez való viszonyban, az öröndetes, valóban gyökeres változás később következett be, másrészt a csehszlovákiai vagy romániai magyar nyelvemelő tevékenység más utat járt be, más nehézségekkel kell(ett) megküzdenie. Így ez a magyarázat kissé mechanikusnak tetszik.

Ahol nagyrészt kielégítetlenül hagy az egyébként – ismételjük – rendkívül tanulságos könyv, az éppen a komparatistikai kérdések talán nem elég átgondolt kezelése. Mert Szeli István ezúttal sem tagadja meg magát, a jugoszláviai magyar irodalom múltjáról és feltételrendszereiről is bőven van mondanivalója; arra törekszik, hogy meghatározza a jugoszláviai magyar irodalom helyét, jellegét egyfelől a jugoszláviai, másfelől az egyetemes magyar irodalom „kontextusában”. Problémafölvetése teljesen jogos; megállapítása, hogy a „kisebbségi” irodalom az anyairodalom szerves részének tudja magát, a „nemzetiségi” irodalomnak érezhetőleg más a státusa, megfontolandó. A 103. lapon azt állítja, hogy a jugoszláviai magyar irodalom maga is nemzeti irodalom, a „hipotétikus egység” helyett a „reális kettősség” határozza meg helyét, jellegét. Hivatkozási anyaga aztán erősen vitatható: szerinte a „Sinkó Ervin”-i „opus” azért más, mint a Puszták népe írójáé, mert az előbbi nem magyarországi talajon (?) jött létre. De részben nem is „jugoszláviai magyar talajon” – vetjük ellene. Sinkó Ervin életútja túl jól ismert ahhoz, hogy részleteznők: mit jelentett számára a Tanácsköztársaság Kecskemétre, mit a bécsi emigráció, ahol lapot szerkesztett, sokéves emigrációja, illetve a Zágrábban eltöltött évek élménye, pl. barátsága

Krležával. Valóban jellegzetesen jugoszláviai magyar életsors a Sinkó Erviné? Olyan, amely összevethető pl. a Majtényiével, Szentelekyével, Herceg Jánoséval, Szirmai Károlyéval? Vagy: mit bizonyít az, hogy Lönnrot Illés anyagát nem a mai Finnország (Szeli által több mint vitathatóan svéd kultúrájú nyugati finnekről beszél!) területéről gyűjtötte egybe? Egyrészt: amikor Lönnrot gyűjtőútjaira indult (Karjala keleti részébe, a lappok lakta vidékekre, Észtországba stb.), akkor már nem Svédországhoz, hanem Oroszországhoz tartozott Finnország; másrészt: a múltban oly gyakran változó országhatárok nem egyben kulturális-nyelvi határok. Tehát ne mai állapotból következtessünk vissza! J. Ignjatović – Szeli harmadik példája – „magyar élményektől inspirált szerbsége” nem egészen világos számomra. Még a „szentendrei” jelző mint megszorítás sem teszi pontosabbá a megfogalmazást. Ignjatović ugyanis szerb tárgyú regényeket írt, és Pest-Budán volt szerb lapszerkesztő. Közhely, hogy a modern szerb irodalom bölcsőjét nem a 19. század elejének Szerbiájában ringatták, a szerb irodalom nagyjai a 18–19. században Velencében, Magyarországon, Bécsben, Lipcsében adtak ki könyveket, szerkesztettek újságot, létesítettek tudós társaságot. Ignjatović is kis kitérővel Magyarországon élt, történelmi regényeiben, társadalmi regényeiben az itt élt-élő szerbség viszonyait, életét ábrázolta. Természetesen élménye (mint minden akkor Magyarországon élőnek) a soknemzetiségű ország. Jókainak is élménye volt, Mikszáthnak is. Ennyi a „magyar”, inkább magyarországi részesedés Ignjatović életművében. Még 1848/49-et is e szempontból írja le Respektus Vásza c. regényében. S a negyedik példa: „Zmaj Petőfi és Arany költőiségét építi bele a szerb irodalom organizmusába” . . . Zmaj valóban kitűnően fordította Petőfit (*János vitéz*), Aranyt (*Toldi, Murány ostroma*), tegyük hozzá: Jókait, Tóth Kálmánt és egészen apró „csillagokat”, élc-lapjainak mintáját Jókai élc-lapjában lelte meg, reagált magyar politikai eseményekre, hatott rá *A walesi bárdok* stb. Egy szerb kutató világított rá arra, hogy Zmaj Petőfit a szerb költői hagyomány felől nézte, Branko Radičević fordulatai fellelhetők a szerb János vitézben, ezenkívül fordított Bodenstedtet, Tennysont, Háfizt, nem utolsósorban Heinét, akinek lírai ciklusát minden bizonnyal maga elé tette, mikor maga is lírai ciklust komponált. Petőfi és Arany – Zmaj szemében – része a világirodalomnak, amelyet valóban be kell építeni a szerb irodalomba, és része annak a kontextusnak, amelyben élt, alkotott.

Ha Szeli István a nemzet- és a nemzeti-irodalom-fogalom szűkösségét érzi, igazat adunk neki. Klaniczay Tibor tanulmányai jó alapot jelenthetnek a szintetikusabb-monografikusabb vizsgálat számára. De ha Szeli példáival a jugoszláviai magyar irodalom „önelvűségét” bizonyítaná, nemzeti irodalom-voltát, akkor bizonyos kétségeink támadnak. Egyet-

érték vele, hogy más a spanyolországi nemzeti irodalom vagy a spanyol nyelvű irodalmak viszonya, mint a magyarországi magyar és a jugoszláviai magyar irodalomé. S ennek nemcsak a földrajzi távolságok különbözősége az oka. Itt kellett volna talán segítségül hívni a nemzetközi komparatiztikai szakirodalmat. Nem azért, hogy alkalmazzuk az azokban ábrázolt irodalmakétól eltérő viszonyainkra, hanem, hogy terminológiailag is szembesüljünk másféle felfogásokkal. Gustave Charlier: *Les Lettres Françaises. Esquisse Historique*. Bruxelles, 1944. az a könyv, amely a belgiumi és a franciaországi francia irodalmak szembeállításából von le elméletileg is hasznosítható tanulságokat. Ő alkotta meg a „littératures secondes”-ról szóló elméletet. Itt csak utalhatunk arra, hogy a politikai határok miatt két különböző (több különböző) országban működő közös nyelvű irodalmak felfoghatók az anyairodalmak és részirodalmak viszonyaként, pl. Maeterlinck „belgasága” és részvétele a francia irodalomban, irodalmi és színházi életben, de felfoghatók más-ként is, s ez már túlzó Charlier-nak a magyar nyelvterületre kevésbé alkalmazható tézisének. Hugo Dyserinck is komparatiztikai területnek és problémának tekinti a nemzeti irodalmat (*Komparatistik. Eine Einführung*. Bonn, 1981.), s bár a meghatározott nyelvterületé a prioritás a nemzeti irodalom ismérvében, megengedi, hogy a politikai határok is szerepet játszhatnak, még hozzá, ahol a határok különleges esetek keletkezéséhez járulnak hozzá: ilyen, ha a nyelvterület egy bizonyos történelmi korszakig kompakt volt, azaz egyetlen állami egység, és később váltak le róla egységek (Dyserinck az emigrációs irodalmat véli pl. ide-sorolhatónak), és ilyen, ha egy adott államhatár között több nyelven léteznek irodalmak. Dyserinck is csak szempontokat adhat az ennél egyszerre egyszerűbb és bonyolultabb kelet-közép-európai képlethez. A legtöbb zavart a nemzeti irodalom körül a *jelző* (nemzeti) okozza, hiszen a nemzet megkülönböztető jegyei rávetülnek a nemzeti irodalom meghatározására, különösképpen jelenkorunkban. A múltban a „nemzetiségek” joggal tiltakoztak a „politikai nemzet” dualizmus kori és hegemónisztikus értelmezése ellen, s öntudattal hitték költőik a nemzeti irodalom részeinek magukat. Hitüket alátámasztotta a bizonyosság, hogy az államhatáron túl is létezik olyan nemzeti irodalom, amelynek ők részei: az erdélyi román író a román irodalom, a magyarországi szerb költő a szerb irodalom részének tudta magát. Joggal. De földrajzilag magyarországi volt. És talán nemcsak földrajzilag. Még a szláv irodalmi kölcsönösség elméletének röpiratba foglalója, Ján Kollár szonett-eposzában is érezzük a nem anyanyelvi kontextus jelenlétét; mint ahogy a magyarországi szlovák, szerb, román irodalom is kifejezi a népek, kultúrák együttélését. A jugoszláviai magyar irodalom is nyilvánvalóan érzékelteti a magyarországitól sok tekintetben eltérő kontextust. Kérdés:

vajon ez az irodalom mennyire örököse annak a hagyománynak, amely a mai Jugoszlávia magyarok lakta területein évszázadok alatt kialakult? Vajon ezt a hagyományt viszi-e tovább vállalásával? Vagy pedig éppen úgy örököse a magyar irodalomnak általában?

Azt hiszem, némi túlzás rejlik Szeli szavaiban: „nincs többé egységes magyar (irodalmi) kultúra . . . annak eszmei egysége – nemcsak átmenetileg – megbomlott, széthullott . . .” Nem egészen világos számomra, mit jelent az „eszmei egység”. Hiszen Jugoszlávia és Magyarország társadalmi rendszere között nincsen olyan különbség, mint az NDK-é és az NSZK-é között. De ettől függetlenül, az irodalomról vallott elképzelésekben, az irodalom irányításában gyökeres eltérést jelenthet, hogy az egyik irodalom az országhatáron innen, a másik azon túl van. Ám az nem szól az egységes magyar irodalmi kultúra felbomlása mellett, hogy az egyik regény az öngazgatás által meghatározott környezetben, a másik egy nem öngazgatás által meghatározott környezetben játszódik, az egyik regényben az utcán szerbül is beszélnek, a másikban csak magyarul. És ezen túl: a jugoszláviai magyar költészet egyes irányai nem rokonabbak-e a magyarországi (az egyszerűség kedvéért mondjuk így) neo-avantgarde-dal, mint saját hagyományosabb lírai törekvésekkel? Vajon a nyelv, a hagyományok, a származás közössége a fontosabb egy irodalom és irodalmi kultúra minősítésében, vagy pedig egy adott földrajzi szituáció, illetve államközösség?

Kérdések, problémák, amelyek Szeli könyve olvastán merülnek fel a komparatiztika iránt is érdeklődő olvasóban. A megnyugtató válaszhoz több adat, több ilyen vagy hasonló (vagy eltérő) jellegű regionális egység vizsgálata volna szükséges. Ezért sajnáljuk, hogy Szeli nemigen használta a komparatiztika régebbi és újabb szakirodalmát. Akkor talán elkerülhető lett volna az is, hogy a jugoszláviai magyar irodalomfelfogás két világháború közötti fejlődésének vázlatos bemutatása során némileg igaztalan képet rajzoljon Szentelekyről, jórészt megfélemezék Csuka Zoltán avantgarde kezdeményeiről. Hiszen Szenteleky couleur locale-elmélete valóban nem mutat nagyon messzire, de talán ez az elmélet is segítette abban, hogy *Bazsalikom* címmel antológiában mutassa be a kortárs szerb irodalmat. Amellett nem róhatjuk föl Szentelekynek, hogy Dučić felé tájékozódott (akiről megtudjuk, hogy a horatiusi zárkózottság és 'emelkedettség' poétája, ami így erős leegyszerűsítés); egyrészt azért nem, mert Dučić nagyon jó költő, másrészt azért nem, mert a *Bazsalikom* a tanúbizonyság, hogy nemcsak Dučić felé tájékozódott, harmadrészt azért nem, mert pl. a magyar költőket szerbre fordító Mladen Leskovac felé is tájékozódott.

Ugyanilyen igazságtalannak tetsző kitételek értékelik alá a régebbi múlt magyar kultúrájának alkotásait. A történeti Bács-Bodrog megye

ugyanis éppen a történetírásban alkotott néhány figyelemre méltó munkát. A megye történelmi társulatáról 1980-ban Káich Katalin jelentetett meg kismonográfiát, így csak célzunk a Társulat 1885-től kezdődően megjelenő évkönyvére, a szerkesztő Margalits Ede munkásságára (a Századoknak is munkatársa volt). Létezett a megyében Irodalmi Társaság is, ez is adott ki évkönyvet. Ennél fontosabb az, hogy Iványi István öt kötetben, 1889–1907 között publikálta a megye „földrajzi és történelmi helynévtára”-t, Dudás Gyula műve is említést érdemel: *Bács-Bodrogh vármegye régészeti emlékei*. Zenta 1886. Egy retrospektív bibliográfia sokat segíthetne abban, hogy tisztábban lássuk: milyen magyar kulturális-tudományos élet folyt a (mai) Vajdaságban.

Mint hogy rendkívül fontos, sokakat érdeklő téma feldolgozásáról van szó, a szerző, a kötet, az olvasó megérdemelte volna a gondosabb kiadói szerkesztést. A könyvben maradt elírásokra, tévedésekre gondolunk. Nem hiszem, hogy a felvilágosodás „alapvonása és legfőbb ismérve a történetiség tagadása” (14.). Ez így, ebben a megfogalmazásban túlságosan közhelyszerűnek tetszik. Szeli példaanyaga (Martinovics, Hajnóczy) nem meggyőző. Jó lett volna, ha Szeli pontosan megnevezi, kik azok a vajdasági szervek, akik a felvilágosodásban és a korai romantikában oly nagy szerepet játszottak (15.). Obradović, Rajić ugyanis nem itt fejtette ki működését, a Szerémségben, Karlócán Stratimirović metropolita körül alakult ki egy kör, Mušicki sem itt élt, viszont Pest-Budán előbb Vitkovics körül, majd a Matica körül, Bécsben Vuk Karadžić, Davidović körül; Magarašević azonban valóban Újvidéken élt. A „felvilágosult abszolutizmus kulturális politikája, a jozefinizmus korának reformjai is csak 'per tangentem' jutottak kifejezésre a művelődés ügyét illetően” (15.): nem tudom, hogy mit ért ezen Szeli. Ha idesorolja a Ratio educationist, illetve II. József iskolapolitikáját, akkor a *per tangentem* használata nem látszik indokoltnak. Ugyancsak hiba volna az orvosi ellátás korszerűsítésére tett intézkedéseket elmulasztásunk, s alább nem nevezném „politikai-közéleti megrázkódtatás”-nak a Ratio educationis „intézkedései”-t, sem a „németesítés”-t (jó lenne tisztább fogalmakkal élni). 58.: a 18. század végén nem köszönt be a felvilágosodás és a romantika, sem a magyar, sem a szerb irodalomba. Ha az angol tavi iskolára vagy Schlegelékre gondol a szerző, akkor viszont kiesik gondolatmenetéből. Ugyanezen az oldalon feltételezi, hogy a *Nagy Enciklopédia* nation, état, langue fogalmai kerültek ekkor az előtérbe. A kortársak – nem vitás – ismerték, de sokkal inkább a szerződéselemletek foglalkoztatták őket, közöttük a Rousseau-é, valamint Rousseau lengyeleknek írt alkotmánytervezetét tanulmányozva, fogalmazták meg elképzeléseiket. A továbbiakban inkább a herderi típusú gondolkodás és szóhasználat vált uralkodóvá. Erről a

kérdésről, bár vázlatosan, Szekfű Gyula írt *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848.* c. műve bevezető tanulmányában. Azt hiszem, nem teljesen fedi a valós helyzetet, ha a „feudális Monarchiá”-ról írunk (61.). A „völkisch” kompromittált megjelölés, alkalmatlan a magyar nyelvűvelő mozgalom forrásainak megnevezésére (69.). Szellemes fordulat, de a nyelvűvelés egy adott helyzetét nemigen jellemezhetjük úgy, hogy az „a ,széplelkeknek való füves kertecske’ szintjére” jutott (70.). Hiszen a füves kertecske *beteg*, sőt, „*beteg*” lelkeknek való (egyébként – mint köztudott – Balassi Bálint első nyomtatásban megjelent munkája), másrészt nem egészen világos, hogy egy mű „szintjére” hogyan juthatnak „nyelvi törekvések”. A 89. lapon „taine-i klímá”-ról beszél a szerző, jóllehet a klímaelméletet Montesquieu munkásságához kapcsoljuk, Taine a *moment*, a *milieu*, a *race* hármasságából magyarázta az irodalmi (kulturális) fejlődést. A 94. lapon esik szó a „polgári liberalizmus kozmopolita szellemiségé”-ről, amely az „általános emberi irodalmi elvé”-ben nyilvánul meg. Az általános emberinek nem éppen irodalmi, hanem kulturális, mentalitásában megnyilvánuló, gondolkodói attitűdöt jelző elvét Goethe fogalmazta meg, Kazinczy is az ő nyomán állította szembe a nekidühült nemzetiiséget a rein-Menschlich-hel. Itt nyilván nem erről van szó. De hiába töprengek, nem tudom, konkrétan mire gondol a szerző: talán Szentelekyre? A konkrétabb itt *is* célszerűbb lett volna.

Valószínűleg a fordításból származik néhány pontatlannak ható mondat; talán a tudományos-népszerű előadásmód enged meg néhány helyen henyébb fogalmazást. Éppen a téma súlyossága miatt azonban szikárabb stílus, a kevésbé metaforikus kifejtés meggyőzőbbnek hathatott volna, és nyilván kevesebb kérdőjelet raktunk volna ki a könyvet olvasva. Szeli István könyvét hasznos eligazítónak – és vitaalpnak tekintjük. A nemzeti irodalom eltérő értelmezéséből adott a feladat is: a komparatistika e részterületének gondos kidolgozása. Ezt e könyve alapján Szeli Istvántól is várjuk. (Kossuth, 1983.)

FRIED ISTVÁN

A.F. LOSZEV–V.P. SESZTAKOV: AZ ESZTÉTIKAI KATEGÓRIÁK TÖRTÉNETE

E könyv szerzőit az a – rendkívül fontos – felismerés vezeti, hogy – amint ezt előszavukban írják – „ha egy tudatos, határozott és helyesen felépített esztétikaelméletet és *-történetet* akarunk kialakítani, tisztában

kell lennünk az esztétika operatív kategóriáival”. Valóban, ha tájékozódunk napjaink esztétikai szakirodalmában, ennek legfeltűnőbb hiányossága az, hogy – legyen akár elméleti, akár elmélettörténeti okfejtésekről szó – a gondolatmeneteket homályossá, elmosódottá teszi az alapfogalmak tartalmának és a közöttük levő összefüggéseknek tisztázatlansága. Magyarán: esztétáink könnyedén beszélnek szépségről, rótságról, tragikumról vagy tükrözésről, anélkül, hogy rögzítenék, pontosan milyen értelmeket tulajdonítanak e szavaknak, s gondot fektetnének arra, hogy megvizsgálják: fogalomértelmezéseiket lehet-e a kategóriák logikus struktúrájának igényével is igazolni.

Egy önmagában álló szépségértelmezés ugyanis gyakorlatilag éppoly önkényes konstrukció, mint egy immanensen felépített komikum- vagy tragikumelmélet: ezek az esztétikai kategóriák csak akkor rögzíthetők egy érvényes – vagy az érvényesség lehetőségére számot tartó – hipotézisben, ha az ilyen s hasonló esztétikai minőségek összességének logikus rendszerébe illeszkednek. Ám – amint ezt Loszev és Sesztakov jól észleli –, az esztétika művelői, miként általában „a humán tudományok még nem ismerték fel a logikai struktúrák tisztázásának fontosságát”. S e tekintetben a marxista elmélet sem tűnik ki, hiába rendelkezik potenciális előnnyel a polgári irányzatokkal szemben. A könyv előszava is keserýesen jegyzi meg: „Napjainkban a szovjet tudományok megvan a lehetősége arra, hogy felépítse az esztétika tudományos *elméletét*, és megalkossa a tudományos esztétikatörténetet; mindez csak idő kérdése. A baj csupán az, hogy ez ügyben eddig nem sok történt.”

Saját célkitűzésüket a szerzők így vázolják: „E mű szerzői csak arra törekedtek, hogy *megkezdjék* az esztétikai kategóriák elméletének és történetének feldolgozását, minthogy a haladó tudományok e tekintetben messze előttünk járnak, és mert a logikai struktúrák megvilágítása minden tudós célja, még ha egyelőre nehezen elérhető is”.

E „csak”-ban jókora adag szerénység rejlik: Loszev és Sesztakov valójában óriási, úttörő munkát végzett. Igaz, nem elsősorban a sajátosan esztétikai kategóriák, hanem az „előesztétikai fogalmak” terén, amilyen a mérték, a harmónia, a katarzis, az utánzás, az ízlés és az eszmény. Eljárásuk azonban arra a helyes felismerésre épült, hogy ezek az „előesztétikai kategóriák” – amelyek, mlnt a szerzők írják, „a kezdet kezdetén az érzéki–tárgyi tevékenység szférájához tartoztak, konkrét és érzéki jelenségeket és tárgyakat jelöltek, s csupán az ember társadalmi gyakorlatának fejlődésével, tevékenységi formáinak differenciálódásával, tudatának fejlődésével váltak önálló esztétikai kategóriákká” (hozzátennem: *részben*, hiszen a mértéktől az ízlésig ezek mind nem esztétikai kategóriákként is funkcionálnak) – alkotják azt az

alapot, amelyre az esztétikai minőségkategóriák (szépség, rútság, tragikum, komikum, művészi igazság stb.) épülnek, s így megértésük előfeltétele az esztétikai minőségkategóriák megértésének. A szerzők, minden túlzás nélkül impozánsnak nevezhető tájékozottság birtokában, az ókori görög bölcselők töredékeitől napjainkig követik e kategóriák fejlődését, s rögzítenek minden olyan fogalomértelmezést, amely ebben az eszmetörténeti folyamatban lényegesnek mutatkozik. Hasonlóan járnak el a „sajátosan esztétikai” kategóriák esetében – amelyek sorából a kalokagathia, a szép, a bájos, az allegória, az ironia és a groteszk került be önálló fejezettel művükbe –; Aikhüasztól Robert Zimmermannig terjedő alfabetikus skálán kb. 300 teoretikus munkásságára tekint ki elemzésük.

Higgadt, tárgyilagos és szakszerű összefoglalásaik magas igényűek, s igen kevés helyen lehetne lényegesebb ellenvetéseket felvonultatni ellenük. Ezek közül az egyik Schiller szépségelméletének ismertetése, ahol a játékelmélet felé vivő gondolatmenetét emelik ki, s nem az ennél jóval fontosabb, előremutatóbb meghatározást, mely szerint a szépség érzéki formában megjelenő emberi szabadság. Ennek kettős oka is lehet; egyrészt a *Kallias-levelek*, amelyekben e meghatározást Schiller rögzítette, jóval kevésbé ismertek, mint a játékelmélethez kapcsolódó írásai, másrészt pedig a szerzőpáros láthatóan nem szentelt különösebb figyelmet azoknak a szovjet kutatásoknak – nevezetesen V.V. Vanszlov és L. N. Sztolovics munkáinak –, amelyek szintén ehhez a definícióhoz vezettek.

Nemcsak Vanszlov és Sztolovics munkái jutottak azonban ilyen sorsra, hanem A. G. Jegorov, A. A. Lebegyev, A. I. Burov, V. Romanenko, M. Kagan hasonló témájú tanulmányai, s az az igen széles körű és heves vita a maga egészében, amely az 1950-es évek végén még nálunk is visszhangot vert, s a szépség objektivitása körül zajlott. E könyv mindezt ennyivel reagálja le: „A szép értelmezésének ezeket az elveit a szovjet esztétikai szakirodalom eléggé sokoldalúan dolgozza fel. Az utóbbi években számos, a szép problémájának szentelt munka jelent meg. Kétségtelen, hogy annak a hosszú történelmi folyamatnak a tanulmányozása, amelynek során az esztétika e legfontosabb kategóriája kialakult és fejlődött, elősegíti a marxista esztétika további gyümölcsöző fejlődését.”

Ez az igencsak kurta összegezés joggal felkeltheti azt a gyanút, hogy a könyv szerzői rendkívül adatgazdag képet nyújtanak ugyan az esztétika marxizmus-előtti – s főként ókori – periódusairól, de a marxista elmélettel lényegében nemigen foglalkoznak. S megerősíti ezt a feltevést, ha konstatáljuk, hogy Lukács György elgondolásai rendre hiányoznak azokból a fejezetekből, amelyek az általa pedig forradalmi

mértékben átinterpretált kategóriák történetét vázolják fel: se a katarzisznál, se a szépségnél, se az utánzásnál („mimézis”) nem szerepel még a neve se. Mi több: a névmutató egyetlen egy oldalon jelzi nevének felbukkanását – a 385.-en –, valójában azonban ez is téves jelzés, ott se (de az ezt megelőző és követő oldalon se) található.

A bosszús recenzens ilyenkor nagy lendülettel felüti a címlap hátoldalát, hogy megnézze, mikor jelent meg e munka eredeti első kiadása – azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a szerzőpár fejére olvassa: *Az esztétikum sajátosságának* 1964-es német szövegéről igazán tudomást szerezhettek volna. S ekkor következik a nagy meglepetés. Loszev és Sesztakov könyve a Szovjetunióban 1965-ben jelent meg, tehát – a nyomdai átfutás idejét is számításba véve – kéziratuk befejezésekor aligha lehetett módjuk arra, hogy Lukács művét kezükbe vegyék. A magyar olvasónak 17 esztendő kellett várnia erre a kiadványra, ezért nem szerepelnek abban olyan adatok, amelyek pedig egy napjainkban publikált esztétikai munkában joggal kereshetők. Azt hiszem, ehhez a tényhez igazán nem kell semmiféle kommentár.

A fordítók – Bárdos Judit és Redl Károly – elismerésre méltó munkát végeztek; egy bíráló megjegyzést mégse hallgatnék el, főként azért, mert az orosz szakirodalmi fordításokban általánosan elterjedt hibát érint. Amennyire természetes, hogy egy orosz szerző a német, francia stb. kútfőkre való hivatkozásoknál ezek orosz fordításainak bibliográfiai adatait adja meg, ugyanennyire képtelen, ha ennek az orosz műnek a magyar fordítása ilyen esetben egyszerűen átveszi az eredeti hivatkozások adatait, s így a magyar olvasónak – mint e könyvben is – Dürer, Montesquieu, Diderot vagy Engels írásait oroszul kellene tanulmányoznia. A fordítói munka sok esetben filológiai erőfeszítéseket is igényel, tessék már ezt komolyan venni, s könyvkiadásunkból az ilyen s hasonló abszurdumokat kigyomlálni. (Gondolat, 1982.)

SZERDAHELYI ISTVÁN

TÁRSASÁGI HÍREK

BÁRDOS SÁNDORNÉ

Lívia

(1927–1984)

Bekövetkezett a hihetetlen: Lívia nem ül többet a szerkesztőségben, nincs, aki minden telefonszámot, címet fejből tudna, aki pontosan emlékeznek vissza tizenöt esztendő szerkesztőségi ügyeire, nincs, aki ösztönös jóindulatával, segítőkészségével, emberi tapintatával igyekeznék elegyengetni a filozopter-faj sokszor borzolt idegeit, aki csendes diszkréciójával merítené a feledésbe a mások és saját maga sérelmeit. Ő maga gyakran mondogatta az utolsó egy-két évben, mióta betegségével küzdött s egyre világosabban látta e küzdelem sötét árnyékait: ha nem én csinálom, csinálja majd valaki más, senki sem nélkülözhetetlen . . .

S most, hogy ez a jóvátehetetlen helyzet bekövetkezett, érezzük csak: nem mindegy, hogy ki csinálja azt a bizonyos munkát, bármilyen szerény legyen is az; a munkás rajtahagyja egyénisége jegyét a munkája eredményén. S most látjuk csak igazán, hogy mily sokat ér s mennyire nélkülözhetetlen ez az egyéni jegy. Líviánál ez egyet jelentett a hibátlanságra való törekvéssel, a kis és nagy ügyek egyformán szenvedélyes elintézésére – és jó elintézésére – való vágygal.

Azt hiszem, egyénisége alapvonása volt az áldozatkészség. Egész élete ennek a jegyében telt: családi élete csakúgy, mint hivatali léte. Mindig úgy érezte, úgy tudta, hogy az ő munkája valami nagyobb ügyet szolgál: a családi békét, fia egészségét és munkaképességét, az Irodalomtörténet című lap s az Irodalomtörténeti Társaság ügyét s ezen keresztül az irodalomtörténet, a magyar irodalom, az irodalomoktatás nagy és nemzeti ügyét. De ez a meggyőződése sohasem a saját személyisége fontosságának a fénybe tolásával valósult meg nála. Éppen ellenkezőleg: beleolvadt, feloldódott az ügyben, amelyre lelkét adta, s nem sajnált érte fáradságot, időt, ideget.

Több mint másfél évtizedet dolgoztunk együtt. Ez alatt az idő alatt Lívia egyé vált a lappal s a lap övele; ez alatt az idő alatt Lívia a bölcsészkar magyar irodalmi tanszékcsoport egyik legismertebb és legáltalánosabban kedvelt alakjává vált. Joggal mondhatni, kulcsembert volt: nemcsak a lapcsinálásban, de a tanszékcsoport minden ügyében-bajá-

ban, a felkorbácsolt indulatok lecsillapításában, a jó ügyek szolgáltatában, a túlzott egyéni ambíciók csöndes helyretételében. Szíve, esze, kedvessége féltő gondossággal kísérte minden lépésünket a közéletben s a Pesti Barnabás utcai folyosókon egyaránt – s szíve, esze, kedvessége, szerető gondossága velünk marad. Minden jövődő lépésünkben, megírandó sorunkban lélekben előtte is vizsgálunk újra meg újra. S e vizsga szigorú lesz, mert ő már nem bocsáthat meg nekünk – de igényessége velünk marad, míg csak élünk s reá szeretettel és fájdalommal emlékezünk.

NAGY PÉTER

OLTVÁNYI AMBRUS JUTALOMDÍJ

A 19. század kutatói számára – Oltványi Ambrus kívánságára – alapítvány létesült.

Célja a 19. századi – ennek hiányában az azt megelőző korokból származó – szöveg kiadások gondozásában végzett eredményes munka (textológia) jutalmazása.

A jutalomdíjból évente egy, arra érdemesnek ítélt személy részesíthető. Kiemelkedő munkásság esetén a jutalomdíjat ugyanaz a személy többször is megkaphatja.

A jutalomdíj odaítélésére egy három tagú bizottság jogosult, amelynek elnöke az Egyetemi Könyvtár Főigazgatója, tagjai a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagjai közül a bizottság elnöke által felkért két szaktekintély.

A jutalomdíj átadására minden év szeptember 30-án Oltványi Ambrus halálának évfordulóján kerül sor. A díj összege a kétszázezer forintos alapítvány évi 9%-os kamatának 80%-a.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. VIII. 17. – Terjedelem: 12 (A/5) ív
84.13612 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Hazai György

DOKUMENTUM

TAKÁCS PÉTER: Akart-e Kölcsey alispán lenni?	921
--	-----

FILOLÓGIA

PÁLFI ÁGNES–TURCSÁNY PÉTER: Arany János <i>Toldijának</i> versmértéke és ritmusa	936
VARGA SÁNDOR MÁRTON: Még és már. Komjáthy Jenő verseléséről	955

SZEMLE

VÁSÁRHELYI JUDIT: Huszár Gál: <i>A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek</i> – Kálmáncsehi Márton: <i>Reggeli éneklések 1560–1561</i>	964
MEZEI MÁRTA: Csatkai Endre: <i>Kazinczy és a képzőművészetek</i>	966
CSORBA SÁNDOR: <i>Kölcsey Ferenc testamentoma</i>	970
KERÉNYI FERENC: Petőfi – újra és végre	973
NEMESKÜRTY ISTVÁN: A kétkedés mint a haladás feltétele – András László: <i>A Madách-rejtély</i>	978
LACZKÓ ANDRÁS: Az Ady-arckép változásai	983
SZABÓ ZOLTÁN: „ <i>A mindenséggel mérd magad</i> ”	987
BÉCSY ÁGNES: <i>Költőnk és korunk</i>	991
PÉTER LÁSZLÓ: Féja Géza: <i>Lapszélre</i>	998
FÜLÖP LÁSZLÓ: Kenyeres Zoltán: <i>Tündérstp</i>	1003
URBÁN NAGY ROZÁLIA: <i>Orosz trók magyar szemmel</i>	1007
GYÖRFFY MIKLÓS: H. Szász Anna Mária: <i>A 20. századi család-történeti regény</i>	1012
EGRI PÉTER: Lőrinc Péter: <i>Társadalom és művészet</i>	1015
N. ABAFFY CSILLA: Szabó Zoltán: <i>Kis magyar stílustörténet</i>	1019
FRIED ISTVÁN: Adalékok a nemzetiségtudományhoz – Szeli István: <i>A magyar kultúra útjai Jugoszláviában</i>	1021
SZERDAHELYI ISTVÁN: A. F. Loszev–V. P. Sesztakov: <i>Az esztétikai kategóriák története</i>	1028

TÁRSASÁGI HÍREK

Bárdos Sándorné – Lívia (1927–1984) Nagy Péter	1032
Oltványi Ambrus jutalomdíj	1033

Ára: 23,— Ft

Előfizetés egy évre: 92,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest